

„NAGY KÉP” IDŐRŐL ÉS KÉPRŐL

TÓZSÉR JÁNOS

Nyíri Kristóf:

Kép és idő

Magyar Mercurius, Budapest, 2011.

174 oldal, 1800 Ft

Nyíri Kristóf legújabb könyve öt tanulmányt tartalmaz, korábban már megjelent vagy most először olvasható írásokat, amelyek mindegyike az idő és a képek (pontosabban: a képi gondolkodás) természetét vizsgálja.

Recenzióm első részében azt a filozófiai víziót rekonstruálom, amely Nyíri könyvében az időről, a képi gondolkodásról s e kettő kapcsolatáról bontakozik ki, második részében pedig e vízióval szembeni ellenvetéseimet adom elő.

1.

Nyíri gondolatmenete abból indul ki, hogy „szükségünk van valamiféle deskriptív metafizikára annak érdekében, hogy a common-sense realizmus jogait megvédelmezhessük az eltúlzott tudományos realizmussal szemben” (14. old.). Tudományos realizmuson Nyíri itt a relativitáselmélet nyomán létrejött négydimenziós metafizikát érti, amely szerinte implauzibilis. Természetesen nem azt állítja, hogy az einsteini relativitáselmélet hamis, hanem azt az attitűdöt helyteleníti, amely a relativitáselméletet az időről és a fizikai tárgyak időbeli létezéséről szóló *metafizikai* elméletként fogja fel, ahelyett hogy *pusztán instrumentális* szerepet tulajdonítana neki.

Nyíri e metafizikai elmélet születését Hermann Minkowski 1908-as kölni előadása alapján mutatja be. Idézi Minkowskit: „[a] térre és időre vonatkozó nézetek, amelyeket Önök előtt ki szeretnék bontani, kísérleti-fizikai talajból sarjadnak. Ebben rejlik az erejük. Irányultságuk radikális. Mostantól a tér önmagában és az idő önmagában pusztán árnyékokká süllyednek, és csakis kettejük valamiféle uniója őrizheti meg önállóságát.”¹ (22. old.) Majd így folytatja: „[n]éhány sorral később következik az a lépés, amelyet jelen nézőpontomból döntőnek látok. Minkow-

ski bejelenti, hogy a problémát úgymond grafikusan kívánja szemléltetni. Diagram rajzolásába kezd [...], mondván: »vakmerő krétával négy világ tengelyt vehetnék a táblára«. Amihez nyomban hozzáteszi, hogy a diagram megértése persze a szokásosnál valamelyest nagyobb elvonatkoztatást igényel »a 4-es szám miatt«; ám az absztrakciónak ilyen foka »nem fáj a matematikusnak«.² (22. old.)

Nyíri szerint Minkowski csalt. Ahogy fogalmaz: „a csalás [...] abban áll, hogy a kép, amelyet kapunk, egyáltalán nem is kép, mivel [...] négydimenziós diagram nem rajzolható, nem vizualizálható, nem képzelhető el” (uo.). Ha pedig nem vizualizálható és nem képzelhető el, akkor – folytatja Nyíri – a Minkowski-féle négydimenzionalista (*four-dimensionalist*) elméletet „a józan elme nem fogadhatja be” (19. old.).

Nyíri tehát az elképzelhetőséget, avagy a vizualizálhatóságot, avagy a szemléltethetőséget az *elgondolhatóság* vagy *felfoghatóság kritériumának* tekinti. Mint írja: „semmi nem felfogható, ami a szó közönséges – noha igen tág – értelmében nem elképzelhető. Vagy kicsit kevésbé radikálisan fogalmazva: az olyan tudományos állításokat, amelyek semmiféle átmenetet nem kínálnak a szemléletes belső képiség felé, nem tarthatjuk a való világ tényleges leírásának.” (Uo.) Más helyütt: „szavak olyan sora, amely egyáltalán nem gerjeszti képek áramát, voltaképpen nem utal semmire; az ilyen szósorok, szimbolikus eszközként, alkalmasak lehetnek következtetések megkönnyítésére, de semmilyen módon nem szólnak a világról.” (20. old.) Ezen elgondolhatósági kritérium háttérben az a feltételezés áll, hogy „az emberi gondolkodás egyaránt bír verbális és perceptuális dimenzióval, miközben a *perceptuális*, elsődlegesen a *vizuális dimenzió az ősi és alapvető*” (83. old. – kiemelés tőlem, T. J.). Vagy, ahogy egyik, a jelen kötetben nem szereplő tanulmányában ír: „az emberek *elsőben képekben gondolkodnak*, s csak azután szavakban”³ (kiemelés tőlem, T. J.).

Nyíri szerint a képi (vagy képekben való) gondolkodásnak mind történeti, mind logikai értelemben elsőbbsége van a verbális (szavakban történő) gondolkodással szemben. Ami a történeti elsőbbséget illeti: filogenetikusan is, ontogenetikusan is hamarabb gondolkodunk képekben, mint szavakban. Ami pedig a logikai elsőbbséget illeti: szavaink csak akkor referálnak valamire, ha mentális képeket hívnak elő az elménkben; vagyis – hogy úgy mondjam – a refe-

1 ■ Herman Minkowski: *Raum und Zeit*. B. G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1909. 1. old.

2 ■ Uo. 2. old.

3 ■ Nyíri Kristóf: A gondolkodás képelmélete. *Világosság*, XLII (2003), 2–3. szám, 110. old.

ráló aktusok hordozói a mentális képek. Nyíri e téziseit elsősorban Allan Paivio pszichológiai kutatásai-ra alapozza.⁴

Az eddigiekből az is világossá válik, hogyan függ össze Nyíri szerint az idő metafizikai problémája a képi gondolkodás természetével.

1. A kortárs fizikában uralkodó relativitáselmélet nyomán létrejött négydimenzionalista metafizika nem vizualizálható, következésképpen nem tehető szemléletessé.

2. Ha egy elmélet nem tehető szemléletessé, mivel „nem gerjeszti képek áramát”, akkor elgondolni sem tudjuk.

3. Ha egy elméletet nem tudunk elgondolni, akkor nem szólhat a világról.

4. Ha egy elmélet nem szól a világról, akkor igaz sem lehet.

Így aztán – következett Nyíri Peter Frederick Strawson szavait idézve – a négydimenzionalista metafizika „délbábos elméletalkotás [...], amely a fizikától igyekszik tiszteletreméltóságot kölcsönözni, s amely – a változó tárgyakról vallott közönséges felfogásunk helyébe – azt a gondolatot igyekszik elplántálni, miszerint a háromdimenziós-tárgy-adott-időben voltaképpen egy négydimenziós tárgy »időbeli szelete«⁵ (22–23. old.).

Eddig Nyíri negatív tézisééről volt szó, nézzük a pozitívát. Nyíri szerint az idő deskriptív (vagyis: szemléletes, vizualizálható és ennél fogva a józan ésszel összhangban lévő) metafizikájának az idő *valódi meg tapasztalásából kell kiindulnia*. Névértéken kell vennie azt az alapvető tapasztalatunkat (és ez az, amire szerinte a négydimenzionalizmus nem képes!), hogy az idő *múlik*, vagyis „a jelen múlttá válik, s a jövő jelenné” (149. old.). Mármint az idő múlása „fogalmilag csak a térbeli mozgás metaforái, azaz végső soron képei által ragadható meg” (57. old.) – e metaforák vagy képek közül kétségkívül az „időfolyam” metaforája a legfontosabb. Ennél fogva – jelöli ki Nyíri a feladatot – „olyan filozófiai stratégia kidolgozása [...a cél], amely az idő valóságosságának – az idő valóságos múlásának – köznapi felfogását, az idő múlására vonatkozó köznapi metaforikát nem kifigurázni, hanem éppenséggel jogaiba visszahelyezni igyekszik” (139. old.).

E deskriptív metafizikának négy nagyobb gondolati eleme, pillére van. A legfontosabb az első, amely szerint *rendelkezőnk* tapasztalatokkal az idő múlásáról (vagyis az idő múlása számunkra *fenomenológiai-lag reális*), és „az idő múlását mintegy a zsigereinkben érezzük” (139. old.).

Nyíri itt William James és Hugo Münsterberg elméletére támaszkodik. James a tudatáram vagy *tudatfolyam* elemzésével jut el a felismeréshez, hogy „a kiterjedés nélküli pillanatként elképzelt jelen – filozófiai absztrakció, melynek közvetlen tapasztalatunkban nem felel meg semmi” (140. old.), és hogy időtapasztalatunk egysége a *tartam*, melynek – James szavait idézve – „orra és tatja – mondhatni hátra- és

előrefelé néző vége – van”⁶. James szerint valójában sosem észlelünk üres időt; „csakis időben zajló eseményeket vagyunk képesek tapasztalni” (142. old.). E szemszögből az idő észlelése nem más, mint az elménkben megőrzött (közel)múlt, az épp továbbikló jelen és a jövőbeli eseményekre irányuló várakozásaink *együttes* tapasztalata.

Mármint létezik *szerv*, amellyel észleljük az időt. Nyíri Münsterberget idézi: „[f]eszültségérzések a legkülönbözőbb szervekben, amely érzéseket ténylegesen lejátszó izomösszehúzódnások, vagy azok emléke váltja ki, alkotják az egyetlen mércét, amellyel közvetlen időérzékünk rendelkezik”⁷ (142. old.). Majd ismét Jamest: „izomérzéseink adják számunkra mind az »időt« mint tárgyat, mind annak mértékét”⁸ (143. old.).

E megfogalmazások első pillantásra különösnek, sőt kissé bizarrnak tűnhetnek. Hogy mégsem azok, azt Nyíri szerint akkor érthetjük meg, ha például arra a tapasztalatunkra gondolunk, amikor sietünk valahová, de akadályoztatva vagyunk. Valamennyien átéltek már: autóban ülünk, dugó van, és csak lépésben tudunk haladni. Egyre reménytelenebb, hogy időben megérkezzünk. Izgatottságunk nőttön nő. Kar- és lábizmunk akarattunktól függetlenül összerándulnak. Úgy érezzük: legszívesebben kiugranánk a kocsiból és futnánk (uo.). Metaforikusan szólva: ilyen esetekben „az idő szorítását érezzük”. Nyíri szavaival: „[m]ár egy pillantás a naptárra elegendő ahhoz, hogy sajátos izomfeszültségek keletkezzenek bennünk.” (Uo.)

Nyíri deskriptív időmetafizikájának további három gondolati eleme közül kettő az idő múlásának e zsigere/teszt tapasztalatához kapcsolódik. Ezeket csak jellem. Nyíri is keveset ír róluk. A második gondolati elem Rudolf Arnheim elmélete arról, hogy a magasabb kognitív képességeink (például belső képalkotásunk) „*fizikai tapasztalatokból erednek*, a valósággal való fizikai érintkezésünkből” (146. old., kieme-

4 ■ Lásd: Allan Paivio: *Imagery and Verbal Process*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1971.

5 ■ Peter Frederick Strawson: Introduction. In: uő: *Studies in the Philosophy of Thought and Action*. Oxford University Press, London, 1968. 5. old.

6 ■ William James: *The Principles of Psychology*. Henry Holt, New York, 1890. 609. old.

7 ■ Hugo Münsterberg: *Beiträge zur experimentellen Psychologie*. 2. füzet: *Zeitsinn – Schwankungen der Aufmerksamkeit – Augenmaß – Raumsinn des Ohres*. Mohr, Freiburg 1889. 20. old.

8 ■ James: *i. m.* 637. old.

9 ■ Charlie Dunbar Broad: *Scientific Thought*. Kegan Paul, London, 1923. 66. old.

10 ■ Lásd Nyíri Kristóf: *A monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok*. Kossuth, Bp., 1980.; *Wittgenstein*. Kossuth, Bp., 1983.; *Európa szélén: Eszmetörténeti vázlatok*. Kossuth, Bp., 1986.; *Tradition and Individuality. Essays*. Kluwer, Dordrecht, 1992.

11 ■ Lásd például Tamás Gáspár Miklós recenzióját Nyíri Wittgenstein-könyvéről (Parabola a hiányról. *Magyar füzetek*, 17), 1986. 184–190. old., http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/17/magyarfuzetek17_parabola.pdf), negyedszázaddal később pedig Demeter Tamás: *A szociológizáló hagyomány*. Századvég, Bp., 2011. 177–199. old.

lés tölem, T. J.). A harmadik elem a Lakoff/Johnson-féle jól ismert metaforaelmélet, amely szerint (az „időfolyam” metaforát is beleértve) „fundamentális metaforáink végső forrását a fizikai tárgyakhoz, *kiváltképpen a saját testünkhez kapcsolódó tapasztalatok* képezik” (148. old., kiemelés tölem, T. J.). Végül a negyedik elem Charlie Dunbar Broad és John Perry elmélete a növekvő univerzumból (*growing universe*), amely elkötelezi magát a jelen és a múlt létezése mellett, de tagadja a jövő létezését. Az elmélet egyik ismert megfogalmazásában „[a növekvő univerzum elmélete] elfogadja a jelen és a múlt valóságosságát, viszont úgy tartja, hogy a jövő egyáltalán semmi. Azáltal, hogy múlttá lett, a jelennel semmi nem történt, kivéve hogy a világ történetének egészéhez a létezés friss szeletei adódtak hozzá”⁹ (146. old.).

Nos, nagy vonalakban így fest Nyíri filozófiai víziója az időről, a képi gondolkodásról és e kettő viszonyáról. Hogy mit gondolok róla? A következő részben kifejtendő erőteljes bírálat ellenére Nyíri vízióját már meglévő, kidolgozott elméletek ügyes, eredeti és szellemes kombinációjának tartom. A kifejtés külön sajátossága, hogy noha Nyíri az általa kombinált elméleteket tipikusan másoktól származó idézetek segítségével határozza meg (innen az, hogy recenziómban én is sokszor idéztem a Nyíri által hivatkozott szerzőktől), ez mégsem zavaró. Mégpedig azért nem, mert az idézeteket rendkívül jól választja ki.

A könyv persze nem pusztán e filozófiai vízió bemutatása – számos más, az idő és a képi gondolkodás természetével kapcsolatos problémát érint. Például a kötet második tanulmánya Ludwig Wittgenstein képfilozófiáját vizsgálja. Miután Nyíri (igen részletesen) rekonstruálta Wittgenstein képelméletét, amellet érvel, hogy Wittgensteinnek szándékai ellenére nem sikerült leszámolnia az időfolyam-metaforával. (Szerintem jók az érvei.) A harmadik tanulmány pedig Ernst Gombrich kép- és időfelfogását tárgyalja, és annak filozófiai relevanciája mellett érvel – szerintem meggyőzően. A negyedik különböző festményeknek a természetes teológiában betöltött

szerepét elemzi érzékenyen és plasztikusan. Végül az ötödik az időtapasztalat változásairól szól, elsősorban a kommunikációs technológiák változásainak fényében. (Szerintem ez problematikus, de most nem szeretnék vele foglalkozni.)

A felsorolt témák mindegyike kapcsolódik Nyíri filozófiai víziójához. Van azonban még valami a könyvben, aminek Nyíri szemmel láthatóan különleges fontosságot tulajdonít, de amivel nemigen tudok

mit kezdeni. Ez a konzervativizmus problémája. Azt még talán értem, hogy Nyíri miért állítja azt, hogy az általa preferált common-sense metafizika épp common-sense jellegénél fogva konzervatív (139. old.). Vannak a könyvében azonban olyan passzusok, amelyek megértésével sehogyan sem boldogulok. Ilyen például a következő: „Mit őriz a konzervatív? Az életet – a maga életét.” (117. old.) Vagy: „[a] hiteles ember nem más, mint a konzervatív ember.” (172. old.) Vagy: „[a] posztmodern konzervatív ama feladat előtt áll, hogy egyszerre legyen eszében rugalmas és szívében szilárd; elkötelezettsége az élet iránt egyszerre legyen közvetíten tudatos és közvetlenül-beliülről átél.” (174. old.) Nem sorolom tovább. A szöveg e rétegeire – wittgensteiniesen szólva – jelentésvak vagyok, noha tisztában vagyok azzal,

hogy mások pró vagy kontra igenis tudnak mit kezdeni Nyíri konzervativizmusfelfogásával, legalábbis azzal, amely Nyíri korábbi munkáiban¹⁰ kibontakozik.¹¹

2.

Jöjjenek hát az ellenvetéseim. Először Nyíri negatív tézisének veszem célba. Azt próbálom megmutatni, hogy a négydimenzionalizmus igenis szemléletessé tehető. Annyira mindenképpen, amennyire egy filozófiai elmélettől elvárható. Vannak fenntartásaim Nyíri azon állításával szemben is, hogy csak az elgondolható, ami vizualizálható, de ezzel most nem foglalkozom, mert messzire vezetne.

Induljunk ki a már idézett Strawson-passzusból: „a háromdimenziós-tárgy-adott-időben voltakép-

pen egy négydimenziós tárgy időbeli szelete.” Mit is jelent ez tulajdonképpen? Azt, hogy a fizikai tárgyaknak nemcsak térbeli, hanem temporális vagy spaciotemporális részei is vannak. Más szóval: a fizikai tárgyak nemcsak térben kiterjedtek, hanem az időben is „elnyúlnak” (*spread out*). A fizikai tárgyak tehát a négydimenzionalizmus (vagy: az úgynevezett perdurantizmus) szerint *téridőbeli nyúlványok* (*spatio-temporal continuants*).¹²

A következőről van szó. A négydimenzionalisták tagadják azt a józan ész diktálta meggyőződésünket, hogy a fizikai tárgyak létezésük minden pillanatában *teljes egészükben* jelen vannak. Azt állítják, hogy a fizikai tárgyaknak minden időpontban csak egy meghatározott *részük* (temporális vagy spaciotemporális részük) van jelen. Ennélfogva a fizikai tárgyak spaciotemporális részei (mereológiai) fúziói, időbeli létezésük nem más, mint spaciotemporális részeik egymás utáni prezentálódása.

Mondom másképp. A négydimenzionalisták tagadják azt a meggyőződésünket, hogy T tárgy t_1 időben ugyanaz a dolog, mint t_2 -ben. Vegyünk például egy drótot. A négydimenzionalisták szerint a drót tegnap és a drót ma *nem azonos* egymással; a „drót tegnap” és a „drót ma” kifejezés *nem egy és ugyanazon dologra*, hanem a drót *különböző spaciotemporális részeire* vagy szeleteire referál.

Két javaslatom is van arra, hogy ez a józan észnek valóban ellentmondó elmélet hogyan tehető szemléletessé. Az egyik: a tárgyaknak abban az értelemben vannak temporális részei, amilyen értelemben az *eseményeknek*. Vegyünk például egy operaelőadást. Az operaelőadásnak az első felvonás korábbi temporális része, mint a második. Ez utóbbi az operaelőadás későbbi temporális része. Maga az operaelőadás egyetlen felvonásban sincsen teljes egészében jelen; az első felvonásban az előadás „első felvonás” temporális része, a másodikban a „második felvonás” temporális része van csak jelen teljes egészében, és így tovább. Egyszóval: úgy juthatunk el a nemcsak térben, hanem időben is „elnyúló” fizikai tárgyak szemléletes fogalmáig, ha úgy gondolunk rájuk, mint hosszabb eseményekre (vagy legalábbis nem vonunk éles metafizikai-kategoriális határt tárgyak és események között), és úgy juthatunk a temporális rész szemléletes fogalmáig, ha úgy gondolunk rájuk, mint az események részeire.

Az is szemléletessé tehető, hogy a tárgyak és az események között valóban nincsen éles metafizikai-kategoriális különbség. Képzeljünk el egy olyan rovarfajt, amely mindössze fél másodpercig él. E rovar felől nézve egy villámlás (amit mi eseménynek tekintünk) az égen levő, fénylő *tárgynak* tűnik. Azért tárgynak, mert valamiféle *állandósággal* rendelkezik. A másik oldalról: képzeljük el Isten nézőpontját, amely átfogja az egész időt. Isteni nézőpontból egy asztal (amit mi hajlamosak vagyunk tárgynak tekinteni) *eseménynek* tűnik: létrejön, mindenféle történik vele, és végül megszűnik létezni. Azért eseménynek,

mert az örökkévalóság szempontjából tekintve *mind-az törtéetésnek* tűnik.

Másik javaslatom: a fizikai tárgyaknak abban az értelemben vannak temporális részei, amilyen értelemben egy *útnak* vannak részei. Egy út ugyanis olyasvalami, aminek egy helyen (mondjuk egy faluban) csak egy része van teljes egészében jelen, de nem maga az *egész* út. Más szóval: egyetlen helyen sincs jelen teljes egészében az út. Ennek analógiájára értsük a négydimenzionalizmusnak azt a tézisé, hogy a fizikai tárgyak nem teljes egészükben vannak jelen létezésük minden pillanatában, hanem teljes egészében mindig csak egy spaciotemporális részük (ahogy az útnak is csak egy szakasza) van jelen.

E két analógia szemléletességét, avagy plaszticitását persze kétségbe lehet vonni.¹³ De kissé elhamarkodott egyszerűen kijelenteni, hogy a négydimenzionalizmus nem tehető szemléletessé. Én például úgy látom, hogy mindkét analógia teljesíti azt, amit Nyíri az érthetőség kritériumának tekint. Nevezetesen, „átmenetet kínálnak a szemléletes belső képesség felé” (19. old.).

Maradnék még Nyíri negatív tézisénel. Nyíri a négydimenzionalizmust kizárólag különböző *fizikusoktól* származó idézetek segítségével mutatja be, és nem veszi figyelembe az egészen más indíttatású és más célokat követő kortárs *metafizikusok* megfogalmazásait. Egyszerűen erről van szó: míg a relativitáselmélet keretelmélete a Lorentz-transzformációkban megfogalmazott invarianciát kívánja megragadni, addig a kortárs metafizikusok mondanivalója szempontjából a fizikai háttérelmélet *lehet akár a newtoni is*. Más szóval: akkor *is* elköteleződhetünk (metafizikailag) a fizikai tárgyak temporális részeinek létezésével, ha amúgy tagadjuk a relativitáselméletből következő négydimenziális téridő-elméletet, és akkor *sem* kell elköteleződünk a fizikai tárgyak temporális részeinek létezésével, ha elfogadjuk

12 ■ Lásd például Willard Van Orman Quine: *Word and Object*. MIT Press, Cambridge, 1960. 36. feje.; David Lewis: *On the Plurality of Worlds*. Basil Blackwell, Oxford, 1986.; David Armstrong: *Identity through Time*. In: Peter van Inwagen (ed.): *Time and Cause: Essays in Honor of Richard Taylor*. Reidel, Dordrecht, 1980. 67–78. old.; Mark Heller: *The Ontology of Physical Objects: Four Dimensional Hunks of Matter*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

13 ■ Lásd például Johnathan E. Lowe: *A Survey of Metaphysics*. Oxford University Press, Oxford, 2002. 2. feje.

14 ■ Lásd erről Michael C. Rea: *Four-Dimensionalism*. In: Michael J. Loux – Dean Zimmerman (eds.): *The Oxford Handbook of Metaphysics*. Oxford University Press, Oxford, 2003. 246–250. old.

15 ■ A deskriptív és a revizionista metafizika megkülönböztetése P. F. Strawsontól származik (lásd Strawson: *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. Methuen, London, 1959.). A deskriptív metafizika célja, hogy feltárja és leírja a világról alkotott fogalmi sémákat, amellyel mi, emberek (nemtől, kultúrától, nyelvtől stb. függetlenül) rendelkezünk. Más megfogalmazásban: a deskriptív metafizikának a józan észhez igazodó meggyőződéseinket kell felmutatnia. A revizionista metafizikát művelő filozófust ezzel szemben az a cél vezérli, hogy megváltoztassa, és egy adekvátabbal, a valóságot pontosabban reprezentálóval helyettesítse valamely józan ész diktálta meggyőződésünket.

a relativitáselméletből következő négydimenziós tér-idő-elméletet. Egyszóval: a relativitáselmélet négydimenzionalizmusa és a metafizikai négydimenzionalizmus fogalmilag független egymástól.¹⁴

Nyíri szerintem összemosza őket. Ennek jele például az, hogy párhuzamba állítja az idő valóságosságát (valóban) tagadó McTaggartot Minkowskival (125. old.): „párhuzam [...áll fenn] egyfelől McTaggart szemlélete és másfelől a speciális relativitáselmélet Minkowski-féle interpretációja között.” De hát nincsen párhuzam! Ha ugyanis – ahogy a négydimenzionalisták állítják – a fizikai tárgyak spacio-temporális részeik mereológiai fúziói, akkor a jelenben prezentálódó temporális rész mellett a fizikai tárgyaknak *vannak* múltbeli és jövőbeli temporális részei is. (Nyilván *vannak*, lévén egy dolognak nem lehetnek nem létező részei.) Ha pedig a fizikai tárgyaknak vannak múltbeli és jövőbeli temporális részei, akkor a kortárs négydimenzionalista felfogás értelmében léteznie kell múltnak is, jövőnek is. Pontosan ugyanúgy, ahogy a négydimenzionalis entitáson belül a térbeli részek megkülönböztetése is érvényben marad.

Jöjjenek most Nyíri pozitív tézisével szembe-ni ellenvetéseim. Nyíri egyfajta deskriptív, azaz a józan ész világképét tükröző metafizikai elméletet kíván megalkotni az idő természetéről. Csakhogy nem létezhet, amennyire látom, konzisztens deskriptív metafizikai elmélet az időről, illetve a fizikai tárgyak időbeli létezéséről. Ha az a célunk, hogy olyan metafizikai elméletet alkossunk, amely minden vonatkozásban összhangban van a józan ész diktálta meggyőződésünkkel, akkor elméletünk inkonzisztens lesz, ha viszont konzisztens metafizikai elmélet megalkotása a célunk, akkor az bizonyos pontokon szemben áll majd valamelyik, a józan ész diktálta meggyőződésünkkel, ennél fogva valamilyen *revizionista* (vagyis: valamelyik, a józan észhez igazodó meggyőződésünket *feladó*) álláspontot kell magunkévá tennünk.¹⁵

A következőről van szó. A fizikai tárgyak időbeli létezése kapcsán kétféle, egyaránt a józan ész diktálta meggyőződésünk van. Az egyik szerint a fizikai tárgyak időbeli létezésük során megőrzik *azonosságukat*. A drót példájánál maradva: a drót *ugyanaz a dolog* ma, mint ami tegnap volt. A másik szerint a fizikai tárgyak időbeli létezésük során *megváltozhatnak*, azaz t_1 -ben az F intrinzikus tulajdonsággal rendelkezhetnek, t_2 -ben pedig a *nem- F* intrinzikus tulajdonsággal. (Intrinzikus tulajdonságokon olyan tulajdonságokat értünk, amelyekkel egy dolog attól függetlenül rendelkezik, hogy más dolgokkal milyen relációkban áll.) Egy drót t_1 -ben lehet egyenes, t_2 -ben lehet görbe.

Idáig rendben is van. Csakhogy, ha mindkét, a józan ész diktálta meggyőződésünk mellett elkötelezzük magunkat, akkor összeütközünk az úgynevezett Leibniz-törvénnyel, amely kimondja: ha x dolog azonos y dologgal, akkor x és y dolog *valamennyi* (intrinzikus) *tulajdonsága megegyezik*.

Az inkonzisztencia elkerülhetetlennek látszik: ha egy fizikai tárgy (mondjuk egy drót) megváltozik, azaz t_1 -ben más tulajdonsággal rendelkezik, mint t_2 -ben (t_1 -ben egyenes, t_2 -ben viszont görbe), akkor a t_1 -ben egyenes tulajdonsággal rendelkező drót a Leibniz-törvény miatt nem lehet azonos a t_2 -ben görbe tulajdonsággal rendelkező dróttal. Fel kell tehát adnunk az első, józan ész diktálta meggyőződésünket. Másik oldalról: ha egy fizikai tárgy (a drót) t_1 -ben ugyanaz a dolog, mint t_2 -ben, akkor a Leibniz-törvény miatt nem változhat meg: nem lehet t_1 -ben egyenes, és t_2 -ben görbe. Fel kell tehát adnunk a második, józan ész diktálta meggyőződésünket. Mindez azt jelzi, hogy Nyíri célkitűzése, hogy az időről, illetve a fizikai tárgyak időbeli létezéséről olyan konzisztens metafizikai elméletet alkosson, amely *minden* vonatkozásban összhangban áll a józan ésszel, elvi okokból nem valósítható meg. Más szóval: akármilyen metafizikai elmélettel hozakodna is elő Nyíri az idő, illetve a fizikai tárgyak időbeli létezéséről, ha konzisztens akar maradni (felteszem: igen), akkor valamely ponton összeütközésbe kerül valamelyik józan ész diktálta meggyőződésünkkel.

A problémám tehát a következő. Nyírinek igaz van abban, hogy a négydimenzionalizmus szemben áll a józan ésszel. (A négydimenzionalista azzal, hogy a fizikai tárgyak időbeli létezését temporális részeik egymás után való prezentálódásaként fogja fel, tagadja azt a józan ész diktálta meggyőződésünket, hogy a fizikai tárgyak létezésük során megőrzik az azonosságukat.) Csakhogy a szembekerülést a józan ésszel Nyíri sem úszhatja meg. Visszaautasítva a négydimenzionalizmust, azt kell(ene) állítania: a tárgyak nem változhatnak meg intrinzikus tulajdonságaikban. Nyíri viszont semmi ilyesmit nem mond. Kettős mércét alkalmaz: elveri a port a négydimenzionalizmuson, mert az szemben áll a józan ésszel, ugyanakkor nem ismeri el, hogy az ő álláspontja is szükségképpen szemben áll vele. □

ÖTVENHAT: KÁOSZ VAGY ÚJ REND?

GYÁNI GÁBOR

Standeisky Éva:

A népuralom ötvenhatban

Kalligram – 1956-os Intézet, Pozsony–Budapest,
2010. 597 oldal, 4500 Ft

Késve kezdődhetett ötvenhat történészi feltárása és elbeszélése, 1989 után azonban felgyorsult a munka. A Pajkossy Gábor által összeállított bibliográfia tanúsága szerint egyedül 2006-ban, az ötvenedik évforduló évében közel háromszáz könyv és 11 folyóirat-különszám látott napvilágot ötvenhatról, melynek története múltunknak immár a legjobban feltárt eseményei közé tartozik.¹ Lehet-e újat mondani róla? Standeisky Éva könyve bizonyítja, hogy a dolog nem egészen kilátástalan. Főként azért nem, mert eddig a történészek egysíkúan tárgyalták a témát: kizárólag budapesti, valamint szűken politika- és diplomáciatörténeti eseményként tálták ötvenhatot. Ha új látószög-ből közelítünk hozzá, és ezt teszi Standeisky, midőn a társadalom- és főként a mentalitástörténet nézőpontjából beszéli el a szűk két hét történetét, akkor változik a helyzet.

Ezzel persze nem jár teljesen járatlan utakon. Az 50. évforduló évében napvilágot látott, szakmailag értékesnek ítélt tanulmányok kötetbe gyűjtése azzal a felismeréssel párosult, hogy ötvenhat historiográfiájában is új szelek fújnak. A kötet² szerzői (köztük Standeisky Éva több írásával) nem forgatták ugyan fel az addig elfogadott történeti megítélést és koncepciót, ugyanakkor új módon, szokatlanul számító témákat felvetve tárgyalták ötvenhatot. A 2000-es években ötvenhat történeti képe ráadásul országossá tágult. Az áttörést a vidéki eseményeket megvilágító két vaskos tanulmánykötet megjelentetése hozta magával, amelyekre Standeisky is erősen támaszkodik a könyvében.³ Standeisky végül nagy hasznát vette a forráskiadásoknak, amelyek az utcai és a helyi történések tényeire vetnek fényt. Annak nyomán, hogy a forradalom cselekvő résztvevőinek népes csoportjai hallathatják immár hangjukat a forráspublikációk jóvoltából, megnyílt az út a mentalitástörténeti és történeti antropológiai ábrázolás előtt. Ennek a törekvésnek az első monografikus megnyilatkozása Standeisky jelen műve.

S ténylegesen elérkezett volna az e szemléletet reprezentáló szintézis elkészítésének az ideje? Korántsem

biztos. Kevésbé valószínű, hogy hagyományos, tehát szorosan politikatörténeti összefoglaló, amelyenből 1989 után néhány készült idehaza is,⁴ teljesen új megközelítést eredményezne. A másmilyen látószög-ből előadott történet azonban már inkább hozzájárulhat ötvenhat újraértelmezéséhez. Ha viszont szakítunk a politikatörténeti ábrázolással, akkor nyom-ban veszélybe kerül a mesterelbeszélés lehetősége. Olyan tematikai és konceptuális pluralizmus váltja fel ugyanis ezzel ötvenhat konvencionális történet-írói elbeszélését, amely nem feltétlenül elégti ki az átfogó történeti kép iránt hagyományosan megmutatkozó olvasói igényeket.

Standeisky műve így talán nem is igazi szintézis. Ötvenhat történetének egyetlen aspektusára nyílik itt ugyanis rálátás, ezért mindenki csalódik, aki kézikönyvszerű történeti tablót várt volna. Számos alapvető „tény”, vagyis mindaz hiányzik a munkából, aminek szerepelnie kell valamely konvencionális politikatörténeti elbeszélésben. Nem arról szól első-sorban, hogy mi történt tényszerűen az országban 1956. október 23. és november 4. között (sőt olykor azt követően is); ráadásul mindaz, ami erről egyáltalán megtudható a könyvből, nem egy lineáris történetként tált történet formájában férhető hozzá. A könyv tárgya valójában az, hogy mi ment végbe a fejekben, milyen magatartásformák és cselekvési módok jelentkeztek akkoriban, milyen várakozások és remények mozgatták az embereket cselekvéseik során. A szerző nem riad vissza az explicit magyarázatoktól sem, amikor arról ír, milyen logika rejlett és

1 ■ Pajkossy Gábor (összeáll.): Könyvek, tudományos konferenciák 1956-ról 2006-ban. *BUKSZ*, 2006. tél, 350–359. old.; Továbbá: <http://buksz.c3.hu/web/074/1956.pdf>

2 ■ Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat és újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Bp., 2007.

3 ■ Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma 1956*. I. kötet. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2003.; Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma 1956*. II. kötet. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2006.

4 ■ Litván György (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom*. 1956-os Intézet, Bp., 1991.; Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. 1956-os Intézet, Bp., 2001.; Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona, Bp., 2002.

5 ■ Ehhez vö. Gyáni Gábor: A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása. In: *uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 152. old.

6 ■ Szakolczai Attila: Az 1956-os magyar „zavargások és hatalomváltások”. *Valóság*, 2011. 3. szám, 94–115. old.

milyen motiváció hatott a forradalmi felfordulásként zajló kusza eseménysor mélyén.

Standeisky szerencsére nem ötvenhat teleologikus elbeszélésével szolgál, hanem a múlt mentális univerzumának és cselekvési repertoárjának a kontextuális értelmezését tűzte ki célul. Az akkor történetek tapasztalatát, vagy csupán az élményét (lásd *Er-fahrung* és *Erlebnis* különbségét Dilthey fogalomhasználatában)⁵ igyekszik rekonstruálni és megérteni. Ennek érdekében tematikus rendben és nem a megszokott kronologikus egymásutániségben adja elő a történetet, részletesen bemutatva a forradalom szerteágazó szervezeti fejleményeit, a megannyi tömegakciót, a sok, egymásnak is ellentmondó politikai programnyilatkozatot, egyszerűen: a forradalmi cselekvés különböző megnyilatkozásait.

A cselekvési repertoár szociológiai és politikatudományi megragadása alkotja a könyv első, nagyobbik felének magját, melyen belül a tömegtől haladunk a csoport, majd pedig az egyén irányában. Amikor a tömeget helyezi előtérbe, a tömegelméletek nyomdokain haladva rekonstruálja ötvenhat markáns tömegeseményeit, megkülönböztetve egymástól a békés, a támadó és megtámadott, a lincselő, a csupán érdeklődő stb. tömeget. A csoport címmel előadottak ehhez képest vegyes témájú fejtegetéseknek adnak helyet. A kifejezés maga ez esetben a helyi, a partikuláris események társadalmi hordozóit, aktív közreműködőit hivatott jelölni. A döntő kérdés pedig így szól: hogyan következett be és milyen eredménnyel járt az addig különösen koncentrált központi államhatalom szétesése, kétségtelen szervezeti decentralizálódása. A munka koncepcionális magját érinti a kérdés, amely a „forradalmi demokrácia” természetét analitikus problémaként vizsgálja. Ennek megfelelően a nép és a kormány felettébb ingatag kapcsolatát, a megosztott hatalom mindennapi valóságát, a pártalakulások által keltett feszültségek jelentkezését és nem utolsósorban a forradalmi állapot november 4. utáni helyi prolongálódását ecseteli széles empirikus bázison. Végül reflektorfénybe kerül az egyén is, ami nem csoda, hiszen forradalmi helyzetekben kivált

nagy szerepük van egyes karizmatikus vezetőknek az események alakulásában.

A könyv egyik bírálója azt vetette a szerző szemére, hogy nem forradalomnak, hanem egyszerűen csak zavargásoknak láttatja ötvenhat történetét.⁶ A kritika igazságtalan és elhibázott. Megfogalmazója steril elméleti kategóriaként tekint a forradalom terminusára, és ezt a jelentést vetíti rá közvetlenül ötvenhat kusza eseménysorára.

Egy forradalomnak elkönyvelt történet azonban – ha közvetlen közelről vizsgáljuk – sohasem látszik többnek kaotikus felfordulásnál. Úgy nyeri el végül a forradalom minősítést, hogy bizonyos idő elteltével fény derül megannyi következményére, amelyek ettől fogva forradalmi változásként tüntetik fel az akkor történeteket. Azok ellenben, akik személyesen is átéltek a kérdéses eseményeket, nem feltétlenül tekintették a történeteket már akkor forradalomnak. Ha így gondoltak rá, az abból eredhet, hogy ez az értelmezés mint afféle evidencia tartósan ható gondolati struktúraként kínálta magát. Bár ezzel nem feltétlenül „helyesen” ragadták meg az események történelmi jelentését és jelentőségét. A cselekvő tudata és cselekvése nem szükségképpen vág ugyanis egybe azzal, amit az utókor, és különösen azzal,

amit a történészek gondolnak erről a múltból.

A *minták és viselkedésmódok* című következő fejezetben az eseményekkel egyidejű, az eseményt magát is teremtő tudatról, tehát arról beszél a szerző, ami magát a forradalmi gyakorlatot kondicionálta. Külön vizsgálat tárgya a múltbeli forradalmi – vagy annak tetsző – minták hatása 56 napi cselekvéseiben és programalkotásában, nemkülönben a forgalomba került ideológiák meglehetősen tág köre. A *magatartásformák* címet viselő fejezetben kissé vegyes képet kapunk az ötvenhatos közerkölcsről, álhírekről, félelmekről, előítéletességről, igazságtételi akciókról, valamint a közszereplés kommunista és nem kommunista mintáiról. Végül a forradalmi közbeszéd egymástól elkülönülő, olykor egybefonódó megnyilvánulásait tekinti át a szerző. Amikor az utóbbiakat ecseteli, a nacionalista diskurzus retorikai jelen-

tőségét és mibenlétét próbálja tisztázni, de kitér a nyelvhasználat számos különlegességére is, a megszólítások új rendjére, a forradalmi szervezetek megnevezésének tarkaságára, a névváltoztatások gyakorlatára vagy a forradalmi retorika sajátosságaira.

A könyv záró főfejezetében (*Értelmezések*) egyes fogalmakat („uralkodó nép”, „erőszak, polgárháború”, „szabadság és rend”, valamint „forradalom”) taglalva mintegy a mű összegzését kapjuk kézhez. Dióhéjban ez így szól: ötvenhatban a központi hatalom hirtelen összeomlásával tág tere nyílt a népi önrendelkezés, a közvetlen demokrácia helyi érvényesülésének. Az ötvenhat őszén előállt hatalmi vákuum a történelem kaotikusságát vonta tehát maga után, ami azonban teremtményként bizonyult. Nem egyetlen központi terv, a mindent koordinálni képes főhatalom vágott rendet ezek után a történetekben, hanem a központi akarat feltűnő és lankadatlan hiánya teremtette meg ötvenhat sajátos forradalmiságát. A gyorsan mozgásba lendülő egyének és csoportjaik, a testületek, a helyi adminisztratív szervezetek, továbbá a spontán szerveződő és a véletlenszerű viselkedés jegyeit mutató tömeg, kivétel nélkül mind olyan tapasztalatokra tett szert, és vált ezáltal cselekvővé, amilyen kivételes pillanatokban adatik meg csupán a társadalomnak. Ez ötvenhat azon tapasztalati világa, amely a szerző érdeklődésének homlokterében áll.

A többnyire gondos történelmi rekonstrukció eredményeként a múlt ötvenhatot illető eseménytörténetek gazdagon dokumentált képe rajzolódik ki. A magyar ötvenhat az emberi cselekvőképesség olyan megnyilatkozása volt, sugallja a szerző, amely az anarchia, a hatalomnélküliség átmeneti és kétségkívül euforikus pillanataiban, engedte kibontakozni a szabad akarat történelemformáló erejét. Ständeisky ötvenhatról írt könyve tehát arról szól, hogy az emberek maguk csinálják a történelmet többé-kevésbé szabad cselekedeteikkel.

Azért oly fontos ötvenhat esetében a történelmi cselekvőség előtérbe állítása, mert ez időben valóban hatalmasra tágult a szabadság tere. Ständeisky azonban nem egy partikuláris társadalmi csoport (például a forradalmi elit) cselekvőképességét emeli piedesztálra, mint ahogyan a jakobinus eredetű bolsevik forradalmi mítoszban fogant történelmi elbeszélések szerzői teszik. A társadalmi önrendelkezés tágaságát kívánja helyett érzékeltetni, ami ötvenhat sokféleségét (mondhatni kaotikusságát), a magyar forradalom *specifica differentia*-ját mutatja. Hannah Arendt ötvenhat-értelmezésével tart e téren rokonságot, jól lehet nem követi Arendt leegyszerűsítő szociológiai érvelését, aki tudvalevően a munkástanácsokra korlátozta az ötvenhatban és a hozzá hasonló kivételes történelmi helyzetekben megmutatkozó szuverén önrendelkezés ritka társadalmi képességét.⁷

Mennyire hihető ötvenhatnak ez a fogalmi beállítása? Azokkal a megszorításokkal együtt, amelyekre Ständeisky is tekintettel van, tézise meggyőző, ami-

ben nem kis része van persze a roppant gazdag empirikus bizonyító anyagnak is. A könyv történelmi hitele nem utolsósorban a pozitivisták történetírói módszerek gyümölcsöző alkalmazásának is köszönhető.

Olykor mégis úgy tűnik, hogy a szerző egyes általános megfogalmazásai nélkülözik az empirikus fedezetet, ám ez a veszély nehezen kerülhető el egy ennyire terjedelmes és ugyanakkor extenzív tapasztalati bizonyítást kívánó munkában. Lássunk néhány beszédes példát. „A felfordulás sokak számára újabb alkalom az ivásra.” (44. old.) Honnan tudja ezt oly magabiztosan a szerző? – vetődik fel a kérdés. Mellesleg feltűnően sűrűn szerepel a könyvben „ténybeli” adatként, hogy az alkoholfogyasztás, az alkoholos befolyásoltság nagy szerepet játszott egyes (tömeg-) események megtörténtében. Ezeket a kijelentéseket azonban nem minden esetben támasztják alá megbízható adatok. S azért sem hat meggyőzően ez a sommás megállapítás, mert a korabeli kommunista pártszervek, utóbb pedig a megtorló kádári propagandaszervek gyakran vádolták ezzel rosszhiszeműen a forradalmi tömegmozdulások résztvevőit, hogy így is diszkreditálják ötvenhatot.

Azt a kijelentését sem támasztja alá a szerző, hogy úgymond nem maradt „bűszkén vállalható, keblet melengető emlékfoszlány” a vidéken zajló kezdeti tömegesemények után, és hogy emlék így „többnyire az összeviesszagságról, a zűrzavarról, a félelemtől, a bizonytalanságról maradt meg, az öröm és a felszabadultság érzése kevésbé hagyott maradandó nyomot” (45. old.). Vajon milyen források erősítik meg azt a további feltételezést (113. old.), hogy azért álltak volna át Miskolcon a nem kommunisták a kommunisták oldalára, mert megrettentek a lincselésektől? Ständeisky ezúttal sem hivatkozik perdöntő vagy bármilyen más bizonyítékra.

Amikor kipécézzük ezeket a szórványos bizonyítatlan megállapításokat, az igazság kedvéért azt a kijelentést is idéznünk kell a könyvből, miszerint: „alig maradt fenn olyan korabeli dokumentum, amelyből a korszereplők nézetei rekonstruálhatók lennének.” (361. old.) Nyomban hozzátesszük, nem egyedül csak a történelmi szereplők korabeli nézetei, de akkori emóciói, érzelmi rezdülései és pillanatnyi hangulatai sem ismerhetők meg ma már kellőképpen, melyek ráadásul sűrűn változhattak is az egymást követő napok gyors sodrású eseményeinek hatására.

Honnan tudható teljes bizonyossággal, hogy amint a szerző írja: „Ötvenhatban soha nem tapasztalt mértékben nyílt [ugyan] lehetőség az önkéntes közösségi szerepvállalásra, [...] a többség, [...] ötvenhat átélőinek [a] zöme [mégis] tartózkodó, visszahúzódozó volt.” (402. old.) S vajon mi a jelentősége ennek

7 ■ Hannah Arendt: *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Európa, Bp., 1991.

8 ■ Szabó Márton: *Politikai epiztemológia*. L'Harmattan, Bp., 2011. különösen 45–61. old.

9 ■ Szabó Miklós: *Az új konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003.

a vélelmezett ténynek, amikor az adott pillanatban vitathatatlanul nagy tömegek vettek részt a politikai akarat közvetlen formálásában, például úgy, hogy tömeggyűléseken jelentek meg, továbbá személyesen is bekapcsolódtak a forradalmi szervezetek tevékenységébe, esetleg a SZER hallgatásából, a rölapok és újságok szorgalmas olvasásából vagy az informális forrásokból tájékozódva figyelték az események pillanatnyi alakulását. Egy ilyen óvatlan kijelentés, amely ráadásul egy ötven évvel későbbi visszaemlékezésre hagyatkozva fogalmazódik meg, gyengíti Ständeisky ötvenhat-konceptiójának az erejét, hogy ti. a magyar forradalom a társadalmi önszerveződés képességének beszédes megnyilatkozása. Forráskritikai aggály merül fel végül a Szemes Mari színésznőre hivatkozó ténybeli megállapítás kapcsán is (403. old.), miután a műben kifejtett koncepcióval szemben sorakoztat fel nem is feltétlenül helytálló bizonyítékokat. Több olyan általános kijelentés is szerepel itt, amely a forradalmi érzület és magatartás feltűnő társadalmi hiányáról vagy annak kétes megjelenéséről tudósít. (Ezek helyenkénti előfordulásához nem, vagy aligha fér persze kétség.) Hasonló problémát jelent a paraszti önzés (a paraszti árdrágítók) kapcsán felsorolt megannyi „tény” is, amihez nem társul elmélyült értelmezés (404–405. old.). Ezek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy egyedi vagy általános jelenségekről van-e szó. Erre azonban nem kapunk érdemi választ.

Hogyan és milyen fokok tipizálhatók az efféle, helyi adatokkal igazolt tények? Nem kérhető számon a szerzőn a statisztikai reprezentativitás követelményének teljesítése; a vizsgált jelenségek természete eleve kizárja a bizonyítás e módjának a puszta lehetőségét is. Ugyanakkor a forradalom társadalmi és politikai sokszínűségének, az események *természetes* kuszaságának tényszerű bemutatása közben a szerző olykor mintha elveszítené a fő mondanivaló fonalát. Ha konstatalná, hogy mely tények egyediék vagy csupán partikuláris jellegűek, és melyek tartanak igényt általános érvényre, elkerülhetné a lehetséges félreértéseket. A politikai élet eseményeinek ilyen értelmű rendszerezéséhez kitűnő fogalmi fogódzóval szolgál Szabó Márton nemrég megjelent politikaelméleti munkája.⁸

Árulkodó a könyvben olvasható apró megjegyzés: „Egyetlen eszement személy irománya sem hagyható figyelmen kívül, hiszen nem tudható, hogy hányan olvasták el a röpiratot, s még kevésbé, hogy a szöveg hány olvasójára hatott.” (445. old. 8. jegyzet) S nem vitás, narratívaképző funkciót tulajdonít a szerző *minden* általa fellelt és a könyvben hasznosított korabeli írásos dokumentumnak, tekintet nélkül valószínűsíthető korabeli jelentőségükre. A jelentőség ezúttal nem csupán valamely írott szöveg valamikori pusztta létezéséből (a megszületéséből), hanem *igazolható* korabeli hatásából is fakad. Itt sem egy merőben új módszertani problémáról (és dilemmáról) van persze szó; mindez korábban, Szabó Miklósnak a szerző

halála után kiadott *opus magnuma* kapcsán is felmerülhetett volna már.⁹ Ha a történész nem fordít gondot az általa feltárt írásos dokumentumok *korabeli* funkcionális jelentőségére, akkor óhatatlanul növeli a múlt történeti és cselekvői tapasztalata között egyébként is megmutatkozó távolságot. Így pedig erősen csorbul az elsődleges kontextusokhoz kötődő leírás és magyarázat historista elve és a neki megfelelő történeti gyakorlat.

Hasonló értelmezési problémákat vet fel a következő általános kijelentés is: „Központi forradalmi szerv hiányában nagy tere nyílt az önbíráskodásnak, a spontaneitásnak, a reparációs igények kielégítésének.” (454. old.) Mekkora lehetett vajon ez az állítólag nagy tér? Volt olyan tág, hogy önmagában megtudta szabni ötvenhat mindennapjait, vagy akkora volt csupán, hogy helyenként és időnként előfordult ilyen anomália is (ha ez egyáltalán anomália volt akkoriban)? Nem kapunk a kérdésre kielégítő választ, és ez okból azt is gondolhatjuk akár, hogy helytállóak a megtorlók által ötvenhatal szemben megfogalmazott vádak, amelyek az ilyen és hasonló negatívumokat tették meg – a forradalom diszkreditálásának feltett szándékával – az események fő vonásainak. Holott Ständeisky valójában éppen azt próbálja folyton-folyvást bizonyítani megannyi forrásra támaszkodva, mennyire életrevalónak bizonyult a magyar társadalom a hirtelenjében kibontakozni látszó önszervező képessége folytán.

A társadalom- és mentalitástörténet-írás nem vagy csak igen nehezen megoldható problémája nyilvánul meg abban, amiről legutóbb szoltunk. A szintézisalkotás igényével megalkotott történetírói elbeszélés tényanyaga elszórt, szinte kizárólag partikuláris adatok tömkelegének rendszerbe foglalásával valósulhat meg, ami azonban feszültségeket teremt a mikro- és a makroszintű tudásanyag eltérő érvényessége miatt. Amikor egy adott múltbeli esemény vagy folyamat kizárólag mikroszinten figyelhető meg és írható le, az ezekből a mozaikdarabkákból összeállított kép nem feltétlenül válik végül holisztikusá. Komoly gátja ez annak, hogy a társadalom- és mentalitástörténeti szemléleti (és tematikai) alapon nyugvó megközelítés révén ötvenhat múltja valóban egyben is láttassék.

Fogalmi problémákkal jár a szerző most következő kijelentése is. „A települési önszerveződések alakítóinak gondolkodás- és viselkedésmódját alapvetően politikai múltjuk, korábbi meggyőződésük határozta meg, de a helyi és a családi tradíciók is hatottak rájuk.” (408. old.) A megállapítás annak a feltételezésnek a burkolt ellensúlyozását szolgálja, hogy a helyi forradalmárok (ötvenhat helyi vezetői) fentről készen kapott utasításoknak engedelmeskedve, onnan leszármazó minták szolgái végrehajtóiként ténykedtek volna az október végi, november eleji napokban. Magyarán: a kijelentés a forradalmi cselekvőség jelentősége mellett szóló érvként hat. Ennek azonban némi-keppen ellentmond a benne foglalt determinizmus,

amely így nemhogy alátámasztaná, sokkal inkább cáfolja a szerzőnek azt a tézist, miszerint ötvenhat fő vagy egyedüli attribútuma az innovációs képesség széles körű társadalmi gyakorlata.

Ha kizárólag csupán a tradíciók foglyaiként cselekedtek (volna) ötvenhat helyi vezetői és az eseményekben aktívan közreműködők, akkor hogyan tulajdoníthatnánk nekik forradalmi cselekvési kompetenciát? Mitől válik forradalmivá akkori viselkedésük, ha ilyen mértékig hat rájuk a múltnak egy bizonyos

Standeisky Éva könyvei

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT
IRODALOMPOLITIKÁJA, 1944–1948
Kossuth, Bp., 1987. 162 old.

AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM 1956–1963
1956-os Intézet, Bp., 1996. 484 old.

GÚZSBA KÖTVE: A KULTURÁLIS
ELIT ÉS A HATALOM
1956-os Intézet – ÁBTL, Bp., 2005.
450 old.

ANTISZEMITIZMUSOK
Argumentum, Bp., 2007. 251 old.

KASSÁK, AZ EMBER
ÉS A KÖZSZEREPLŐ
Gondolat, Bp., 2007. 296 old.

NÉPURALOM ÖTVENHATBAN
Kalligram – 1956-os Intézet,
Pozsony – Bp., 2010. 597 old.

választható mintája? Kulcskérdésről van szó, és ezért kár, hogy a szerző elmulasztja az elvi tisztázást. Az ellentmondás lehetséges, igaz, csak elméleti feloldását szolgálhatja annak el- és beismerése, hogy ötvenhat nem afféle modern forradalom, hanem inkább *revolutio* a kifejezés sajátos fogalomtörténeti értelmében.¹⁰ S mint ilyen főként vagy kizárólag az előzőleg elvesztett szabadságjogok részbeni vagy teljes visszavételére irányuló tömegigénynek adott hangot. Ha helytálló a javasolt fogalmi meghatározás, nincs többé csodálkoznivaló azon, hogy a megvalósítani igyekezett ideálok némelyike a múlt választott tradíciónak a folyománya. Ötvenhat ilyenformán egy konzervatív, *par excellence* reparációs forradalmi esemény tudatosságát (tapasztalatát) hozza magával. Standeisky azonban határozatlan a kérdés elvi megítélésében, nem tudván és nem is akarván eldönteni, hogy múltkövető forradalomként vagy pedig a múlttal gyökeresen szakító, modern forradalmi eseményként tekintse inkább ötvenhatot.¹¹ A megoldást abban véli inkább megtalálni, hogy „ötvenhat a korábbi forradalomtapasztalatok [sic!] folytatása és az addigiak betetőzése” (538. old.). De vajon milyen forradalmi tapasztalatokra gondol ez alkalommal a szerző: úgy tűnik, kevésbé 1848, inkább 1918/1919 és az 1945 utáni hónapok állítólagos forradalmiságát tartja szem előtt.

A tézis bizonyítása azonban elmarad, könyvében nem találunk forrásszerű bizonyítékot arra nézve, hogy „az emberek *zöme* vissza akart térni a második világháború utáni kiindulási ponthoz”, és arra sem, hogy az 1918/1919-ben szerzett forradalmi tapasztalatok mozgatták volna őket ötvenhatban. Kérdéses továbbá, léteztek-e egyáltalán 1918/1919-hez és különösen az 1945 utáni rövid időszakhoz köthető, széles körben ható és egyúttal ötvenhatban könnyen mobilizálható forradalmi tapasztalatok. A magunk részéről szkepszissel fogadunk minden ilyen kategorikus feltételezést. Ma úgy tűnik, 1918/1919 forradalmi tapasztalatainak többnyire csak egyes partikuláris csoportok, zömmel a frontról a háború végén hazatérő katonák voltak a fő vagy döntő társadalmi hordozó; nem áll tehát, hogy a társadalom úgymond egésze részesedett volna benne.¹² Ráadásul az sem egészen világos, milyen mérvű emlékezeti folytonosság köti össze ötvenhat forradalmait a század eleji történelmi események tapasztalatával. Erről ugyan is máig nem áll a történészek rendelkezésére megbízható empirikus tudás.

Ami mármost a közvetlen népi demokráciának (az önrendelkezésnek) az 1945/1946-tal összefüggésbe hozott tapasztalatait és lehetséges hagyományozódását illeti, meg kell jegyezni: az 1918/19-es ily értelmű forradalmiságnál is partikulárisabb és esetlegesebb entitásról van ezúttal szó. Kétséges, helyénvaló-e egyáltalán forradalmi tapasztalatról beszélni 1945-tel kapcsolatban, bár a közvetlen demokrácia élménye olyik esetben (nemzeti és üzemi bizottságok, egyes rövid ideig tartó helyi önkormányzati fejlemények, mint a Vésztői Köztársaság) létrejöhett. Maga a kontextus (a háborús vereség nyomasztó élménye, a nagyhatalmi függés egyetlen pillanatra sem lankadó tudata és a háborús összeomlással előálló hatalmi vákuum gyors felszámolása) nem látszott azonban kedvezni egy hamisítatlanul forradalmi helyzet tudatának.

Standeisky munkája fő téziseként azt állítja, hogy ötvenhat cselekvő részeseiben kezdettől megvolt az a különleges képesség, hogy értelmes és működőképes rendet teremtsenek a forradalmi felfordulás viszonyai között. „1956 október végén, november elején az értelmes rend megteremtése mindenekelőtt az önkormányzati szervekre – a forradalmi bizottságokra, a »multifunkcionális néphatalmi szervekre«

10 ■ Vö. Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború: 1956 fogalmi dilemmáiról. *BUKSZ*, 2007. tavasz, 41–49. old.

11 ■ Ebben az is szerepet játszhat talán, hogy egy korábbi vitacikkének a tanúsága szerint Standeisky nem tartja célravezetőnek a fogalmi (fogalomtörténeti) vizsgálódást akár még ötvenhat kapcsán sem. Standeisky Éva: Ötvenhatértelmezések. *BUKSZ*, 2007. ősz, 207. old.

12 ■ Vö. Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle*, 2009. 4. szám, 519–539. old.

hárult.” Hozzászeli még mindehhez: „Nem csupán a falusiak voltak rendpártiak, hanem október utolsó napjaitól a forradalom valamennyi híve.” (549. old.) A helyi (a közvetlen demokrácia égisze alatt ténykedő) szervek többnyire jól meg is feleltek szerinte vállalt feladatuknak, s ennek a bizonyítására különösen sok adatot sorakoztat fel a munkájában.

Ez a nagy történelmi teljesítmény jelenti azonban együttartóvenhat döntő korlátját is. „A forradalmi demokrácia félszponán, spontán települési, járási, megyei és területi szerveződései nem pótolhatták az államot. [...] Hiszen a] szétagoltság a forradalom széteséséhez, önfelszámolódásához vezet, hacsak nem termeli ki magából az új államot.” (543. old.) Standeisky egyfelől nagyra értékeli tehát a spontán népi forradalmiság rendteremtő erőfeszítéseit, az ezen a területen elért eredményeket, másfelől viszont kárhoztatja is a magyar forradalmat, amikor kijelenti: képtelen volt felépíteni egy forradalmian új állami berendezkedést. Ebbéli kritikája a normatív történet-szi véleményalkotás fényes bizonyítéka.

De miért is támasztható vajon olyan igény ötvenhat helyi vezetőivel szemben, hogy az akkor rendelkezésükre álló *kevesebb mint két hét* alatt találják ki az ország egészére érvényesíthető (érvényesítendő) „értelmes rend” konstrukcióját, és hogy nyomban hozzá is fogjanak szisztematikus megvalósításához? Mely célok végigvitelére volt egyáltalán elegendő a nem egészen kéthetes időtartam? Elegendő volt-e például ahhoz, hogy a szabadság kaotikus körülményei között nemzeti szinten megnyugtató megoldást találjanak a szabadság új, értelmes rendbe szervezésére? Nem igazán értem, miért olyan türelmetlen Standeisky azzal az ötvenhattal szemben, amely éppen az ő történet-szi éleslátása folytán kelti ma bennünk azt a képzetet, hogy feltűnően gyorsan úrrá tudott lenni az anarchia fenyegetésén, és életképes válaszokat adott arra is, miként kellene vagy lehetne berendezni az életet a múlttal való szakítás jegyében. 1956 egyik legfőbb érdeme, vallja Standeisky is, hogy számos komoly alternatív megoldás jelent meg a demokratikus hatalomgyakorlási mód helyi formáinak kikísérletezésére.

Az ötvenhatnak szóló dicséret és elmarasztalás, ami egyszerre van jelen a könyv lapjain, arra utal, hogy két társadalomszervezési eszmény összebékítésével próbálkozik a szerző. A hatalom szerkezeti átalakításának ötvenhatban élesen felvetődő gyakorlati dilemmáit taglalva a klasszikus anarchizmus társadalomképe látszik hatni gondolatmenetének a mélyén. Ezért is értékelheti annyira pozitívan ötvenhat éppen általa felfedezett sajátosságát, hogy ti. a forradalom aktív résztvevőinek tekintélyes része, ha talán nem is mindenki, az önigazgató helyi közösségek egymás közötti, valamint a központi főhatalommal való egyenrangú kapcsolatának elvéhez igazodva próbálta megteremteni a hatalomnélküliség eszményi társadalmi rendjét. A hatalomnélküliség október 23-ával beköszöntő állapota, annak kétség-

telen átmenetisége ellenére is, sok tekintetben eszményi helyzet Standeisky szemében. Tudatában van azonban annak, hogy modern társadalmi körülmények között semmiképp sem válhat életképes egy ilyesfajta hatalmi konstrukció. Ezzel a felismerésével függ össze, hogy könyve leíró-rekonstruáló történeti elbeszélését időnként a normatív szemlélet nevében megszólaló történetíró hangja váltja fel. A kérdés belátásából fakad továbbá az is, hogy körülmektően mutatja be a sokféle civil társadalmi önszerveződés, valamint a lassanként éledező képviselői demokrácia politikai tényezői között kibontakozó konfliktusokat. Helyi szinten a központi államhatalmi modell jelentkezésére utalnak a pártosodás ottani fejleményei, amelyek egyenesen rombolják, vagy legalábbis gátolják a „forradalmi demokráciaként” aposztrofált közvetlen demokrácia intézményesülési folyamatát.

Sandeiskyt láthatóan elbűvöli az egyik pillanatról másra szárba szökkenő közvetlen demokrácia jelensége. 1956 közvetlen demokratizmusának mint autentikus forradalmi tapasztalatnak a tézisést vallva nem lát semmilyen reális vagy számára rokonszenves megoldást arra nézve, hogyan alakulhatna ki ötvenhat eredményeként a demokrácia egy teljesen új rendje. Ez a gondolat tölti ki a *Szabadság és rend* címet viselő, rövid összegző fejezetben foglaltakat, melynek a fő mondanivalója így szól: „1956 októberének végén, novemberének elején úgy tűnt, immár tartós lesz a szabadság-állapot – az ország függetlenedik a Szovjetuniótól –, az új uralmi formák azonban csak átmeneti rendet voltak képesek teremteni. Az eltérő politikai-hatalmi igények nem ígértek közeli rendállapotot. A demokráciaképzések megvalósítása bonyolult és nehéz folyamatnak ígérkezett.” (549. old.) Ha nem volt egymással összeegyeztethető ötvenhatban a közvetlen és a képviselői demokrácia, milyen garancia szólhat amellett, hogy össze lehet majd őket valaha is békíteni?

Elsietett a szerző e megállapítása az ötvenhatos forradalmi potenciált illetően. Kategorikus álláspontja egy olyan implicit feltételezést rejt ugyanis magában, hogy a XVIII. század végi francia forradalomhoz hasonlóan a magyar ötvenhatban is maradéktalanul kipróbálták az eseményben rejlő összes lehetőséget, és az így kerül végül a történet-szi értékelés és ítéletalkotás patikamérlegére. Márpedig ez korántsem állja meg a helyét. A november 4-ig és a legfőljebb december közepéig-végéig tartó időszakról a meglehetősen szűkre szabott kifizési lehetőségekkel semmiképp sem állítható, hogy elegendő időt hagyott volna arra, hogy kiderüljön: milyen viszonyba kerül(het) egymással a közvetlen demokrácia és a képviselői demokrácia. Az utóbbinak a forradalom leveréséig ráadásul még az alapjául szolgáló szervezeti formája, a szabadon választott parlament sem jöhetett létre. Sommás és elfogadhatatlan tehát a szerző azon álláspontja, mely szerint bár ötvenhat felvetette, megoldani azonban már nem tudta a modern tömegigények szerinti új demokrácia szervezeti dilemmáját.

Bevezetés (Gyimesi Júlia)

TANULMÁNYOK

Sigmund Freud:

Pszichoanalízis és telepátia (1921)

Hollós István:

A mindennapi telepátikus jelenségek pszichopatológiája
(1933)

Gyimesi Júlia:

Tudománypolitika, telepátia és Freud
„orvosí hipnotizőre”

Békés Vera:

A modern okkultizmus és az emberiség
narcisztikus sérülései

ARCHÍVUM

John Rickman: Nekrológ: Ferenczi Sándor (1933)

Fodor Nándor:

Jung, Freud és egy újonnan felfedezett 1909-es levél
a Poltergeist-témáról (1963)

MŰHELY

Sághy Miklós: A felső varrat,
avagy az egymást adaptáló médiumok

ENGLISH SUMMARIES

Ötvenhat mellett szóló történeti evidencia, hangsúlyozza Ständeisky is, hogy rendkívüli körülmények között működhet a közvetlen demokrácia és döntő a forradalom befejezése utáni állapot a rend megszokott formáihoz való visszatérést vagy ilyenek megteremtését tekintve. Azt sugallja tehát a szerző, hogy az ötvenhatban jellemző hatalmi széttagoltság csupán időleges érvényű állapot volt (lehetett), a forradalom befejezésével mindez nyomban vissza kellett volna alakuljon egyközpontú államhatalmi rendszerré.

Ständeisky ritka kegyelmi állapotnak tekinti ötvenhatot, amely ha csupán néhány nap vagy egy-két hét alatt is, a tények erejével mutatta meg és bizonyította az ember mint *homo politicus* életrealitását. Hogy mit jelentett mindez ötvenhat mindennapi valóságában, azt sok helyi adat, egyedi eset, típusokba foglalt történet felsorakoztatásával és rendszerezésével beszéli el a könyv. Vitára ingerlő, egyszerűen elgondolkodtató munka került ki Ständeisky Éva keze alól, amely vitathatatlanul új fejezetet nyit az ötvenhatot illető történeti gondolkodásban. A mit kezdünk a magyar múlt eme kivételes és egyben sorsdöntő eseményével kérdésére ad új és egyben provokatív választ. S ezzel újból ráirányítja a figyelmünket ötvenhat vitális politikai örökségére. Nagy szükség is van erre most, amikor a hivatalos, az állam által gondozott ötvenhat-emlékezet a felejtés, a *szándékos* felejtetés stádiumába látszik beérkezni. Ständeisky munkája segít bennünket abban, hogy sikerrel álljunk ellent a politikai elit ötvenhatos múltat illető (azt sújtó) felejtetési politikájának. Ötvenhatnak ez a rendhagyó történeti elbeszélése szellemi tápot is ad továbbá a folytonos és szükséges újraértelmezési törekvéseknek. S ezzel játékon járul hozzá, hogy ötvenhat ne csupán közeli múltunk jeles, megemlékezésre érdemesített eseményeként foglalja el a maga helyét a kollektív emlékezet világában, hanem önálló fogalomként, elemzendő (és szüntelenül újraelemzendő) tárgyként is hasson az egymást követő nemzedékek életében.¹³ □

13 ■ Furet szintén ebben az értelemben beszél a franciáknak a jakobinizmus emlékéhez fűződő sajátos viszonyáról. François Furet: *A forradalomról*. Európa, Bp., 2006. 15. old.

HATALMI HÁROMSZÖGEK

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

**Sociology and Ethnography in East-Central
and South-East Europe**

**Scientific Self-Description in State Socialist
Countries**

Edited by Ulf Brunnbauer, Claudia Kraft
and Martin Schulze Wessel

Oldenbourg Verlag, München, 2011. 308 old., € 50

Mielőtt bárki tragédiával végződő történetre gondolna, meg kell nyugtatnom a kedélyeket: szürke társadalom- (vagy ha úgy tesszük, humán) tudományok mindennapi történeteiről szeretnék beszélni. Am megeshet, hogy olyan történetekről, amelyek – legalábbis a tudományok belső szempontjait követve – már nem biztos, hogy olyan szürkék, hisz esetenként állások (és ekként: egzisztenciák), szakemberek között feszülő ellentétek, a szakma és a hatalom közötti konfliktusok, olykor éppenséggel egész szakmák vagy szakmai irányzatok a tétjei ezeknek a történeteknek. A kötet, amelynek kapcsán néhány, magyar (de Kolozsváron élő) etnográfusként megfogalmazott gondolatomat¹ lejegyezném, avval foglalkozik, milyen volt a kelet- és délkelet-európai szociológia és etnográfia helyzete az államszocializmus idején, s mint tudjuk, e két diszciplinának – még ha sokszor egymástól eltérően is – sajátosan alakult a viszonya a hatalommal. Az ideológiagyártás és társadalomtervezés eszköztől, vagyis a teljes elfogadottságtól, esetenként a határozott hatalmi támogatástól egészen a tiltásig terjedt ennek a viszonyoknak a skálája, ami egyrészt tudomány- és társadalomtörténeti szempontból is érdekes, másrészt abból a szempontból is, hogy az államszocializmus éveiben végbement fejlődés mind a mai napig meghatározhatja e diszciplinák mai helyzetét és öndefinícióját.

A kötet, amelynek írásai gondolataim lejegyzésére ösztönöztek – tizennégy írást tartalmaz az etnográfia és a szociológia helyzetéről a kelet-európai állam-

szocializmus idején. Az átfogó bevezető tanulmányban a szerkesztők – mindhárman Kelet- vagy Kelet-Közép-Európa kutatásában érdekelt szakemberek – ismertetik a kiadvány létrejöttét generáló kérdéseket, a benne felvetett problémákat és végül az elkészült tanulmányokat. A majdani olvasónak mindenképp azt javaslom, ezt a bevezetőt semmiképp ne hagyja ki, még akkor sem, ha csak egy írás érdekli a kötetből, mert igen jól megvilágítja azokat az általános feltételeket, amelyek között a két vizsgált tudomány működött. Szintén hasznosnak bizonyulhat Michael Voríšek összefoglaló írása a szovjet blokk szociológiájának historiográfiájáról, amely a maga során újfent kijelöli – szélesebb európai kontextusban – azokat az általános kereteket, amelyekben a kelet-európai szociológiák megszerveződtek. Fontos megállapítása, hogy a szociológiai hagyomány meglétéből egyáltalán nem következett az újraindítása, ami elsősorban azon múlt, hogy mekkora teret engedett neki a kommunista hatalom; a szociológia ott tudott fejlődni, ahol általános társadalmi nyomásra a hatalomnak revideálnia kellett álláspontját, és paktumra kényszerült az értelmiségi elitekkel is.

A kötetet lapozva mindvégig az volt az érzésem, hogy Csehország és Szlovákia (Csehszlovákia) valahogy túlreprezentált benne: hat írás is foglalkozik ezzel a (két) országgal. Zdeněk R. Nešpor a cseh vallásszociológiáról, Ondřej Matějka a cseh marxista vallásszociológiáról, Blanka Koffer a cseh etnografiáról, Gabriela Kiliánová és Katarína Popelková a szlovák etnografiáról, Jana Nosková egy újonnan betelepített, cseh határ menti régió (a második világháború előtt németek által lakott terület) etnografiájáról, végül Jaroslav Otčenášek a cseh etnológia és a csehországi (szudéta-)németek kapcsolatáról ír. Majd Mladen Lazić a jugoszláviai szociológiáról szól, Călin Cotoi összefoglalja a román etnográfia és szociológia történetének főbb eseményeit, Michal Buchowski a lengyel etnológia fejlődését mutatja be. Kuti Klára a magyar néprajz kapcsán teszi fel a kérdést, hogy a néprajz a nemzet és/vagy a szocialista társadalom tudománya-e. Nikulai Vukov a bulgáriai folklór és politika találkozásáról, míg Ilia Iliev szintén bolgár vonatkozásban a hagyományos közösségek kutatásában újítónak számító, hetvenes évekbeli törekvésekről ír, végül a kötetet Stéphane Voellnek az albán *kanun* (szokásjog) szocialista időkbeli kutatástörténete okán az albán etnografiára általában is kitérő írása zárja. Biztosan nem szándékolatlan

¹ ■ Bár nem feltétlen hiszek a diszciplináris határokokban, és azt gondolom, hogy ezeket a diszciplináris határokokat manapság leginkább az intézményi politikák, a tudományos intézményrendszerek örökölt szerkezete, a pozíciókért folytatott küzdelmek tartják fenn, ezt fontosnak tartottam megjegyezni, mindenekelőtt azért, mert a kötetet etnográfusszemmel olvastam. (A recenzio szerzője a CEU–IAS NewDem programjának ösztöndíjasa.)

a tanulmányok sorba rendezése: az, hogy először a szociológiák helyzetére reflektáló tanulmányok kaptak benne helyet, ezt követik az etnográfikkal foglalkozó írások. Így viszont még feltűnőbb két dolog – ami a cseh és szlovák túlsúlyon kívül e felsorolásból is kiderülhetett: egyrészt, hogy a kötet korántsem teljes, másrészt, hogy az etnográfia bemutatásában az általános áttekintések mellett már-már az esettanulmányhoz közelítő, kisebb vizsgálati léptékű tanulmányokat is találni. Szinte magától kínálkozik a kérdés: vajon megint a szociológia és etnográfia közti különbségtételnek az univerzális–partikularis oppozícióban való újbóli leképezésével állunk-e szemben, vagy csak esetlegesen rendezték így sorba a szerkesztők a beérkezett írásokat? A kérdés nem ártatlan tudományfilológiai akadémikuskodás: rávilágít szociológia és etnográfia sajátos viszonyára – amelyhez sajnos a kötet szerkesztői sem adnak útmutatót –, amelynek forrása egymással szemben meghatározott ismeretelméleti pozíciójuk. Mintha ezzel a sorba rendezéssel a szerkesztők hallgatólagosan teret adtak volna a vádnak, hogy az etnográfia nem alkalmas általános folyamatok megértésére és magyarázatára, miközben mégiscsak az egyes nemzeti etnográfiai és szociológiai etnográfijára építették a kötetet. Nem véletlenül érvel összehasonlító írásának a végén Michael Vorišek épp amellett, hogy a partikularitásokon tülemelkedő, összehasonlító tanulmányok jelenthetnek előrelépést a korszak jobb megértése felé.

A „hiányosságokra” visszatérve: mindenekelőtt hiányolom a szovjetunióbeli minta bemutatását, amit pedig egyaránt indokolt volna a korszakban uralkodó ideológia, a Szovjetunió összekapcsolódása az adott térséggel (nem szoktuk Kelet-Közép-Európához sorolni, de az elemzett korszakban ez talán másként volt) és az itt betöltött vezető szerepe. A szovjet minta csak érintőlegesen jelenik meg a bevezetőben, illetve a nagy, átfogó elemzés részeként Michael Vorišek írásában, ugyanakkor az igazodás vagy éppen az elutasítás vonatkoztatási pontjaként több tanulmányban is felbukkan, ami megint csak indokolta volna a szerepeltetését. Hiányzik a Német Demokratikus Köztársaság is, illetve ugyancsak futólag jelenik meg a bevezetőben. Ez utóbbi hiány pedig arra ösztönöz, hogy Michal Buchowski nyomán² magam is feltegyem a kérdést: vajon a két Németország egyesülése azt eredményezte, hogy a társadalomtudományokban elhomályosult a keleti rész szocialista múltja? Továbbá különösen szembeszökő a lengyel és a magyar szociológia mellőzése, ami azért is zavaró, mert így olyan nevek kerülnek ki a képből (illetve említettnek meg terjedelmesebb elemzés nélkül szintén Michael Vorišeknél), akiknek a munkássága maig meghatározó a szocializmus, a posztoszocializmus, a modernitás tanulmányozásában. Talán elég, ha itt Konrád György, Szelényi Iván és Zygmunt Bauman munkásságára utalok. Mindezen egyenletlenségeken és hiányosságokon túl a kötet hasznosságához egy

pillanatig sem fűzők kételyeket – az ilyen számvetésekre még sokáig szükségünk lesz.

A kelet-európai változások első éveitől már több mint húsz év telt el, de a tudományos számvetéssel még korántsem végeztünk, és például az antropológia és az etnográfia mezsgyéjén, találkozási pontjaikból kiindulva a kilencvenes évek eleje óta sorra látnak napvilágot – igaz, jobbára a környező országokban dolgozó szakemberek kezdeményezésére – a két diszciplína sokszor nem éppen felhőtlen viszonyát tanulmányozó könyvek.³ Ahogy a kelet-európai antropológiák és etnográfikák kapcsán Rajko Muršič szlovén antropológus mondta, az „antropológia körüli viták nagyon hevesek, és véget nem érő történetekként folytatódnak. A vita minden résztvevője egyetért abban, hogy valaminek változnia kell, de az antropológia melletti és elleni érveket még korántsem merítették ki.”⁴ Az érvelésnek pedig teljesen természetes része az is, hogy egyes szakmai közösségek szembenéznek a saját múltjukkal. Ahhoz például, hogy tisztábban lássuk az antropológiának mint a „nyugati” és a keleti blokkban úgy igazán a változások után elindult tudománynak a viszonyát a többi kultúra- vagy társadalomtudományhoz, nyilván szükségünk van arra, hogy végiggondoljuk annak a két diszciplínának a helyzetét, amely a változások után (de talán már korábban is) a legnyitottabb volt az antropológiával szemben, még ha ezzel sokszor megkérdőjelezte is a hatalom által felállított szabályoknak, vagy akár a tudományos világon belül kialakult *status quónak* az érvényességét.

A jelen tanulmánykötet alapjául szolgáló konferencia⁵ szervezői is ezt a kérdést tették fel: milyen volt az ideológiai főáramhoz való viszonya két olyan disz-

2 ■ Michal Buchowski ezt a kérdést az antropológia kelet-nyugati egyenlőtlenségei kapcsán teszi fel, hisz úgy tűnik, a valamikori Német Demokratikus Köztársaság kutatása nem egészen illeszkedik a – Buchowski véleménye szerint egyenlőtlenségeket is termelő – posztoszocializmus antropológiájába. Vö. Michal Buchowski: Hierarchies of Knowledge in Central-Eastern European Anthropology. *Anthropology of East Europe Review*, 22 (2004), 2. szám, 5–14. old. A vonatkozó rész a 6. oldalon.

3 ■ Hogy csak néhány kötetet említsünk: Chris Hann – Sárkány Mihály – Peter Skalník (eds.): *Studying Peoples in the People's Democracies: Socialist era anthropology in East-Central Europe*. LIT Verlag, Münster, 2005.; Vintilă Mihăilescu – Ilia Iliev – Slobodan Naumovic (eds.): *Studying Peoples in the People's Democracies II: Socialist Era Anthropology in South-East Europe*. LIT Verlag, Münster, 2008.; Peter Skalník (ed.): *Sociocultural Anthropology at the Turn of the Century. Voices from the Periphery*. Set Out, Prague, 2000.; Peter Skalník (ed.): *A Post-Communist Millennium: the struggles for sociocultural anthropology in Central and Eastern Europe*. Set Out, Prague, 2002. Szorosabb magyar vonatkozásban Hofer Tamás, Niedermüller Péter és Sárkány Mihály ide vágó munkái említhetők, illetve egy 1995-ös pécsváradai konferenciának az *Ethnologia Europaea*, 26 (1996), 2. számában megjelent anyaga.

4 ■ Idézi Alexandra Bitusikova: Teaching and learning anthropology in a new national context: the Slovak case. In: Dorle Dracklé – Iain R. Edgar – Thomas K. Schippers (eds.): *Educational histories of European social anthropology*. Berghahn Books, Oxford, 2003. 69–81. old. Az idézet a 69–70. oldalon.

5 ■ A Collegium Carolinum (München) által 2008 novemberében Bad Wiessenben szervezett konferencia címe a kötet címével nagyján összecseng: *The Scientific Self-Description of the Socialist Societies: Sociology and Ethnology/Ethnography in East Cent-*

ciplinának, amelyek a politikának nagyban ki voltak téve? Ennek megfelelően a tanulmányok a kommunista ideológiának és a politikának a szociológiára és az etnográfiaira gyakorolt hatását, a tudományos megközelítések fejlődését és e két szakma művelőinek a társadalomról és a kultúráról létrehozott reprezentációit vizsgálják. A szerkesztők szerint ennek az interpretációs folyamatnak nemcsak a szociológiai és etnográfiai hagyomány alaposabb megértése szempontjából van jelentősége, hanem általa az államszocialista rezsimek természetrajzát is jobban megismerhetjük (3. old.).

Hogy miért épp a szociológia és az etnográfia? Mert mindkettő képviselőinek – igaz, néha nagyon eltérő mértékben – számot kellett vetniük azzal, hogy a hatalom hol szorosabb, hol lazább felügyelete, a hatalom pillantása kijelölte azokat a kereteket, amelyekben mozoghatnak. Az etnográfia mint a kulturális reprezentációk, a szociológia mint a társadalmi viszonyok tudománya ki volt téve a hatalom beavatkozásainak, hiszen mindkét tudomány a „népet” kutatta – amelynek a nevében e népköztársaságok kommunista vagy szocialista pártjai a hatalmat gyakorolták. Ennek alapján az olvasó feltételezné, hogy a tudományos élet minden területét aprólékosan szabályozta a hatalom (és hogy valójában ez az oka annak, hogy a két tudományágat egy keretben vizsgálják a kötet szerzői), de mint a kötet előszavából és tanulmányaiból is kiderül, ez korántsem volt így: a tudományok helyzetére vetett „közeli pillantás felfedi, hogy a társadalomtudományok és a pártállam viszonya sokkal bonyolultabb volt” (2. old.). A pártállami reprezentációk maguk sem voltak egységesek, a népről is különféle képeket hozott létre a hata-

lom,⁶ következőképp a társadalomtudósok rájátszhattak ezekre a törésvonalakra: az etnográfia például, mivel a nép rajza nem feltétlen jelentett prioritást az uralkodó pártok számára,⁷ jóval kevésbé kontrollálta a hatalom, így az etnográfusoknak nagyobb lehetett a mozgásterük (más kérdés ugyanakkor, és ez már a kötet írásából derül inkább ki, hogy az egyes nemzeti diszciplínák belső ideológiái, ha úgy tetszik: paradigmái, mit és milyen mértékben engedtek meg a szakma képviselőinek). Mindeközben a szociológia sokkal nagyobb figyelemnek „örvendett” a hatalom részéről. Nem mellékes ugyanakkor az sem, hogy amikor a hatalom egy-egy időszakban nem tudott egységes álláspontra jutni a társadalom működését illetően, akkor ez a szinkrón tengelyen engedett mozgást a társadalomtudósoknak. Mivel az egységes vezérelvek megtartása korszakról korszakra sem sikerült, akár korábban tabunak számító témákat is napirendre tűzhetett a tudomány – és, nyilván, fordítva.⁸ Ebben az értelemben is igaz, hogy a társadalomtudományok története a rendszer egészének működéséről is árulkodik. A hatvanas évek ideológiai lazítása például szinte mindegyik államban – például Romániában is – újra lehetővé tette a szociológiai kérdésfelvetéseket, sőt mi több, a szociológiai intézményesedését is. Majd az ideológiai szigorodás és a rendszer keményvonalasba fordulása újra megkérdőjelezte a szociológiai beszédmód létjogosultságát.⁹ Az egyes államokon belüli szinkrón és a diakrón eltérések mellett ugyanakkor tovább növelte a korszak és a térség hatalmi és ideológiai többarcúságát, hogy nem volt két állam, amely ugyanúgy viszonyult volna a két tudományághoz és egyformán alkalmazta volna a szovjet mintát. Volt közös vonás is: általánosan jellemző volt az ideológiai igazodásra, hogy a kötetek előszavában elpufogtattak néhány, az uralkodó ideológiákból eredő frázist, és ezzel biztosították a könyvek útját a cenzúrán keresztül.¹⁰

Ha igaz, hogy az ideológiai háló nem tudta egységesen betéríteni és befogni ezeket az államokat, joggal tesszük fel a kérdést: a feltételezett földrajzi egységen és Moszkvának való alárendeltségen túl (és mint tudjuk, ebben az értelemben is nagy különbségek lehettek) ebben a vonatkozásban mennyiben létezett a keleti blokk – tudva azt is, hogy az orosz nyelvnek sem sikerült igazi közvetítő nyelvvé válnia? Magyarán: volt-e valamennyire egységes szociológia vagy netán etnográfia a térségben? A néprajz kapcsán a kérdés azért is jogos, mert túl azon, hogy a néprajzban sokszor problematikusnak bizonyult az általános szintű kijelentések megfogalmazása, minden hangoztatott internacionalizmus ellenére a szocialista államok nagyban építettek a néprajz nemzeti jellegére. Különösen például Románia, ahol a szovjet mintától való elfordulás eredményeként hangsúlyos szerepet kapott egy autochton népi kultúra megteremtése, amelyben a *Megéneklünk Románia* (románul: *Cântarea României*) fesztiválnak és az ott felvonultatott folklórelemeknek kiemelt szerepük volt.¹¹ Talán

ral and South East Europe 1945–1989.

6 ■ Ebben a tekintetben példaszerűnek tartom a Bárdi Nándor szerkesztette *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években* (Pro-Print, Csíkszereda, 2005.) c. könyvet, amelynek tanulmányai Székelyfölddel kapcsolatban több oldalról (hivatalos politikai elképzelések, kollektivizálás, kuláklizták, a kultúra átszervezése) mutatják be a hatalom többarcúságát, a határozatlanságokat, az egységes kép hiányát stb.

7 ■ Mint sok másban, ebben is lehettek különbségek: a bolgár hatalom nagymértékben kisajátította a folklórisztikát, mivel a *népit* és a *tömeget* lehetett megformálni általa, és Todor Ivanov Živkov (nem rokona a diktátornak, jegyzik meg a kötet szerkesztői is) elgondolásai nagyban hatottak a bolgár kommunista párt nacionalista ideológiáira és ekként a nemzeti kisebbségekre is. Lásd ehhez Nikolai Vukov írását a kötetben.

8 ■ Mint például a csehországi németek jelenléte a cseh etnográfiaiban: 1945 után az uralkodó politikai kurzus a Csehszlovákiában maradt németeket nem létezőnek tekintette, és csak a hatvanas évek politikai lazítását követően lehetett újra beszélni róluk. Lásd Jaroslav Otčenášek írását a kötetben.

9 ■ Lásd ehhez a bevezetőt (17. old.) és Călin Cotoi elemzését a román etnológiáról és szociológiáról (142–143. old.).

10 ■ Michał Buchowski azt állítja, hogy a lengyel etnográfusok a „korai szocializmusban” egyáltalán nem követték a történelmi materializmus irányelveit – bár a felszínen igazodtak hozzá –, mi több, statikus kultúraszemléletükkel és elméleti eklekticizmusukkal egyenesen antimarxistáknak voltak mondhatók (158–159. old.).

11 ■ Vö. Vintilă Mihăilescu: A New Festival for the New Man: The Socialist Market of the Folk Experts during the ‘Singing Romania’ Festival. In: Mihăilescu–Iliev–Naumovic (eds.): *i. m.* 55–80. old.

az sem véletlen, hogy a magyar néprajz Romániában egyetemi szakként szinte nem létezett (noha folklór-előadásokat hallgathattak a bölcsészek), a kutatóintézetekben volt néhány, a magyar néprajzzal foglalkozó kutató, de munkájuk csak 1990 után intézményesedhetett. Végére is egy másik nemzeti közösség kultúráját kutatták. És a sort lehetne folytatni, mert máig nem teljesen tisztázott, hogy a kelet-európai nemzeti etnográfia¹² végső soron mi volt és mi most a viszonya a nemzethez mint – nem mellékesen – *par excellence* hatalmi formához, amelyet nemzetállami keretekben gondolkodva gyakran a többi nemzettel való versengő viszonyban képzelünk el.

Az etnográfia, a szociológia és a hatalom háromszögét felvázoló kötetben lapozgatva feltűnt, hogy miközben a képzelt háromszög két oldala (nevezetesen az etnográfia és a szociológia viszonya külön-külön a hatalommal) elegendő figyelmet kap, kapcsolatuk egymással mindvégig úgyszólván árnyékban marad. Holott feltehető, hogy viszonyuk nem volt közömbös, hiszen a tudományos elképzelések, a megismerés formái, a megismerés és magyarázat formáinak tudományos státusza, az intézményi struktúrák és logikák, a pozíciókért folytatott harcok, a vezető tisztségek betöltése az ideológiai kérdéseken túl a diszciplináris határokat és kapcsolódásokat is kirajzolják.¹³ Így az olvasónak olyan érzése támad, mint ha a két tudomány között létezett volna egy jól meghatározott és elfogadott munkamegosztás, ami pedig két kérdést vet fel.

1. Vajon az etnográfia valóban csak a kultúrára kérdezett-e rá (ráadásul a múltba fordulva), miközben a szociológia a társadalmiságot vizsgálta a jelenben (és az egyik minőségi, a másik pedig mennyiségi módszerekkel dolgozott)? Ekként inkább kiegészítették egymást, mintsem versengtek volna.

2. Vizsgálati tárgyuk és megismerési módjuk eltérésénél fogva valóban annyira különböző volt-e viszonyuk a hatalomhoz? Elég, ha ebben a vonatkozásban az 1970-es években Varsányban folytatott társadalom-néprajzi vizsgálatokra gondolunk. A magyar néprajz tudománytörténetében nem számítanak ugyan mérföldkönek, hiszen megelőzte őket Fél Edit és Hofer Tamás munkássága (és még annál is korábbra nyúlnak vissza az előzményei), de mindenképp kiemelkedő jelentőségük volt, mivel mind a terepmunkában, mind a módszerekben újszerűen közelítettek témáikhoz,¹⁴ és nem mellékesen az átalakuló falut kutató néprajzkutatók éppen e témák kapcsán kerültek leginkább szembe a hatalommal.¹⁵ A Varsány-kötetben és egyáltalán e munka két világháború közötti, illetve szocializmus-korabeli előzményeiben meg a társadalomnéprajz későbbi fejlődésében is jól nyomon követhető, milyen társadalmi kérdéseket vetett fel a néprajz, és hogyan érintkezett egyrészt a szociográfiával, másrészt a (falu)szociológiával és akár a közgazdaságtannal is.¹⁶

Jelen kötet az előszavában utal arra is, hogy azokban az államokban, ahol az ideológiai szorítás lazult,

megnyílt a tér a néprajzi jelenkutatások, egyes esetekben pedig akár az antropológia bevezetése és az Európán kívüli terepmunka előtt is. Úgy tűnik tehát – és nem feltétlenül csak magyar vonatkozásban –, hogy a néprajz és a szociológia között nemcsak az teremthetett kapcsolatot, hogy mindkettő a „népet” kutatta, és emiatt a hatalommal sajátos viszonyban volt, hanem az is, hogy – ott, ahol a szociológiát nem tiltották be (teljesen) – kutatásaik is találkoztak. Esetleg nemcsak a találkozások, hanem kritikái viták okán is: bár Gyáni Gábor nem szociológus, a társadalomnéprajzzal szemben megfogalmazott (igen hasznos és lényeglátó) kritikái többek között azokat a szempontokat vetik fel (például, hogy vajon a nép csak a néprajz számára volna-e hozzáférhető),¹⁷ amelyeket a bemutatott kötet jobbára megkerül. Egyedül Călin Cotoi szimpatikus írása vizsgálja a két diszciplinát közös keretben, ráadásul úgy, hogy röviden kitekint mind a két világháború közötti előzményekre, mind az 1989 utáni következményekre. Szerinte a nemzetépítés nem csak a néprajz szempontjából releváns kérdés, mert – mint állítja – kialakulása idején mindkét tudomány nemzetépítő volt. Mi több, arra is rámutat, hogy a Gusti-féle iskola erőteljes jelenléte és ennek az iskolának a nemzet, a falu és a parasztság iránti elkötelezettsége miatt a két világháború között a néprajz éppenséggel csak marginális szerepet játszott a nemzet kereteinek kijelölésében. Viszont az először tiltott, aztán engedélyezett, végül megint tiltott szociológiát új szerepekkel ruházta fel a hatalom, és ennek fényében változott az etnográfia megítélése és társadalmi szerepvállalása is.

A párhuzamosságok, átfedések, szembenállások kérdése segít tovább a következő, a kötet létrejöttét érintő kérdésre: ha mégsem volt olyan az etnográfia és a szociológia közötti viszony, mint amelyet

12 ■ Hofer Tamás *national ethnographies* kifejezéséből. Vö. Tamás Hofer: Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages: comparative notes on the professional personality of two disciplines. *Current Anthropology*, 9 (1968), 4. szám, 311–315. old.

13 ■ A közömbös viszony kapcsán érdemes idézni Michal Buchowskit, aki azt mondja, hogy a lengyel etnográfusok és szociológusok (az ő szóhasználatában: az etnológus és a szociológus *moietik*, azaz rokonsági csoportok) hosszú időn keresztül semmi be nem vették egymást, ami némely esetekben ma is érezteti a hatását (168. old.).

14 ■ Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai, Bp., 1978.

15 ■ Chris Hann: *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe*. Max Planck Institute for Social Anthropology. Working Papers No. 90. 2007.

16 ■ Erről Kuti Klárának a kötetben olvasható írása mellett lásd Sárkány Mihály kitűnő összefoglalóját *A társadalomnéprajzi kutatások története* címmel. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz*, VIII. *Társadalom*. Akadémiai, Bp., 2000. Ebben például Sárkány rámutat arra, hogy a társadalom problémái iránt érzéketlenséggel vádolt néprajzban Ortutay Gyula már az 1930-as években (Ortutay Gyula: *Magyar népismeret*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1937.) olyan programadó álláspontot fejtett ki, amely a társadalom megismerésének szükségessége mellett érvelt.

17 ■ Gyáni Gábor: A nép a maga valójában. *BUKSZ*, 2002. tavasz, 30–40. old.

18 ■ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1999.

a korábbiakban feltételeztem (s ekként a szerelmi háromszög sem létezik), és valóban csak empirista/empirikus jellegük miatt vizsgáljuk őket egy keretben, akkor a hatalom és a tudomány kapcsolatának példázására nem lett volna-e jobb más tudományokat is (vagy inkább) bevonni a képbe – gondolok itt például a történettudományra vagy az irodalomtudományra (és a filozófiát mint tisztán *spekulatív, polgári tudományt* már meg sem említem)? Hiszen a kötet szerkesztői szerint is a történelemírás volt a leginkább kitéve az ideológiai kényszereknek. És a történetírás ebben a térségben tudhatóan nem kevésbé izgalmas, mint az etnográfia vagy a szociológia művelése, gondoljunk csak például Lucian Boia és tanítványai munkáira,¹⁸ amelyek felforgatták a román historiográfiát, a történetírási hagyományokat és diskurzust, és a történetírás szocializmusbeli gyakorlatára is új fényt vetnek. A szerkesztői bevezető hosszasan elemzi is a történetírás helyzetét, rámutatva azokra az elvárásokra – és ellentmondásokra –, amelyeket a marxista-leninista, materialista alapvetésű rendszerek a történettudománnyal szemben támasztottak. A történetírás emlegetése azért is indokolt, mert a kelet-európai szocialista néprajzokkal szemben az egyik kritika – szovjet mintára – éppen a historicista szemléletüket kárhoztatta. Tudjuk, a néprajz nemegyszer történeti tudományként is definiálta magát,¹⁹ és mintha máig viaskodna ezzel a hagyománnyal. A történeti érdeklődés mind a mai napig jelen van a néprajzban, és ez például az egyik különbség a szigorúan értelmezett kulturális antropológia és a néprajz között. Az irodalmat és az irodalomtudományt talán említenünk sem kell: mihelyst a fennálló hatalom az irodalomtól a társadalmi valóság ábrázolását várta el, ehhez valamilyen módon az irodalomtudománynak is igazodnia kellett. Így az újab-

ban az irodalom társadalomtörténete néven ismertté vált irányzat legalább annyit elmondhatott volna akár a hatalom és a tudomány kapcsolatáról, akár a korabeli (tudományos) társadalom működéséről, mint az etnográfia és a szociológia.

Susana Narotzky egy sokat vitatott tanulmányában azt vizsgálta, hogy a nevezetesebb társadalomtudományos elméletek mennyire ágyazódnak bele abba a szociokulturális és politikai közegbe, amelyben megszülettek, és Marcel Mauss, Polányi Károly és Pierre Bourdieu koncepcióiról mutatta ki azt, hogy a maguk során leginkább a kialakulásuk kontextusában érthetők meg.²⁰ Ha ez így van, akkor gyakorlatilag minden társadalom- és bölcsészettudományi kánon (de akár még a művészetelméletek is) legalább annyira alkalmas közeg egy-egy kor vizsgálataira, mint a szociológiai és etnográfiai elképzelések. Ekkor viszont még esetlegesebbnek tűnik a konferencia szervezőinek, a szerkesztőknek és a szerzőknek az etnográfia és a szociológiát kitüntető döntése, hogy ezeket mégis külön-külön vizsgálják meg. Elánni, hogy még a bevezetőben is külön részt szenteltek nekik – ami azért is sajnálatos (legalábbis etnográfusi szemmel, a szociológusok nemigen szoktak ezen bánkódni), mert ezek szerint ők sem tudtak túllépni a néprajzot és a szociológiát elkülönítve láttató és értelmező, néhol az intézményi szerkezetekből, máskor a paradigmatis elterésekből eredő (vélt vagy valós, de több szinten fenntartott) határokon.²¹

Nyilván, ez egy igencsak enyhe – és mindenképp egy néprajzos pályájába és szemléletébe ágyazott – kritika egy különben tartalmas, izgalmas olvasmányokat felsorakoztató kötet kapcsán. Volt tehát 2008 novemberében egy konferencia, ahol az egybegyűltek a szociológia és a néprajz szocializmusbeli helyzetét tárgyalták meg, és aztán közzétették tanulmányaikat egy kötetben. A szakmai közönségnek ezek a számvetések különösen fontosak, mert egyrészt segítenek megérteni a szocializmusban kialakult vitákat és történeteket: például a magyar néprajz társadalomnéprajzi fordulatát (a visszalépést és igazodást az új ideológiákhoz), ami egyébként ugyanahhoz az Ortutayhoz köthető, aki a két világháború között az első ilyen témájú programot írta; vagy azt, hogy miért terjedt el a román tudományos életben a kesernyessé vált mondas: *de Gustibus non disputandum* – miután Dimitrie Gusti félreállították.²² Másrészt olyan szakmai gyakorlatokra (vagy ha úgy tetszik: habitusokra) vethet fényt, amelyek szinte észrevétlenül alakítják a szakmai erőtereket a jelenben is. Ismerős valakinek a tudományos berkekben, de leginkább a folyosókon és büfékben zajló beszélgetésekben elhangzó sommás ítélet, hogy az akadémia feudális intézmény? Olyan intézmény, amelyben a személyi hatalom, a személyi függés és a személyekkel szembeni elkötelezettség sokkal erősebb minden intézményesen vagy szakmailag felállított kritériumrendszerénél. Tudjuk, a pártállami struktúrák is így működtek, és párhuzamai fellelhetők az egyetemeken is.²³ Ez persze fel-

19 ■ Magyar vonatkozásban a korszakból származó írás: Vajda László: A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia*, LXV (1954), 1–2. szám, 1–19. old. A történeti tudomány kérdése Lengyelországban is napirenden volt, vö. Buchowski: *i. m.* 149–151. old.

20 ■ Susana Narotzky: The Project in the Model. Reciprocity, Social Capital, and the Politics of Ethnographic Realism. *Current Anthropology*, 48 (2007), 3. szám, 403–424. old.

21 ■ Csak egy rövid megjegyzés erejéig térek ki rá, nem tartozik szorosan ide: érdemes lenne egyszer azt is megnézni, hogy a volt szocialista országokban kiket és kik fordítottak a nyugati szociológiai és antropológiai szakirodalomból, hisz az is sokat elárulhat egyes diszciplínák pozíciójáról, az együttműködésekről, a társadalomtudományok és a hatalom viszonyáról (a kérdéshez az ötletet Michal Buchowski írása adta).

22 ■ Constantin Eretescu: *De Gustibus non disputandum*. Romanian Folk Studies in the Fifties. In: Mihăilescu–Iliev–Naumovic (eds.): *i. m.* 41–53. old.

23 ■ Hogy ez nem működött mindig így, azt bizonyítja Keszeg Vilmos elemzése a kolozsvári néprajzi tanszék megüresedett tanári állásának betöltésére 1943-ban lebonyolított pályázatról, ahol a végül sikeres Gunda Bélán kívül még Szendrey Ákos, Bálint Sándor, Bartha Károly, Lükő Gábor, Kovács László, Tálasi István is pályázott. Lásd Keszeg Vilmos: A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1943. április 8-i jegyzőkönyve. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2010. 205–288. old.

vet egy újabb kérdést, amely a kötet több tanulmányában is visszaköszön: mennyire fonódik össze egy tudományág, egy intézmény és annak sikerei, kudarcai egy – szakmájában kitűnő, jó kül- és belföldi kapcsolatokat ápoló, elismert és hatalommal, jó politikai kapcsolatokkal rendelkező, vagy attól hirtelen megfosztott – személy életpályájának alakulásával? Elég talán, ha megint Dimitrie Gustira vagy Miron Constantinescu (a Gusti-iskola valamikori tagjára és a Román Kommunista Párt felső vezetőjére) gondolunk, akinek a politikai kudarca és halála is közrejátszott abban, hogy Romániában a szociológiát a hetvenes évek végén újból betiltották. Jól ismert Ortutay Gyula példája, aki egy személyben volt a Magyar Néprajzi Társaság elnöke és vallás- és közoktatásügyi miniszter. Todor Ivanov Živkovot a bolgár példák kapcsán már említettem, illetve ebből a szempontból tanulságos a cseh vallásszociológusok pályájának oszcillálása is a tudomány és a politika között. A személyi kérdésnek a feudális kötődések vizsgálatán túl van egy másik, talán ma is érvényes vonatkozása: ezekben a kelet-európai kisállamokban a tudomány ritkán tud multicentrikus lenni – a kivétel talán Lengyelország –, így vélhetően elég sebezhetővé teszi a tudományos életet, ha ennyire összefonódik egy-egy meghatározó személyiség életpályájával.

Es végül ne feledjük el a kötet harmadik, de igen fontos fegyvertényét: angolul van. Ez két szempontból is igen fontos. Kelet-Európában sokszor hajlamosak vagyunk felnézni a Nyugatra. Ez nem új keletű, az antropológiában és a szociológiában Kelet–Nyugat lejtőként, tudományos kolonizációként, szubaltern tudományosságként szoktak utalni e jelenség negatív velejárójára, nagyon lecsupaszítva arra, hogy mi olvassuk őket, ők meg nem olvasnak minket.²⁴ Egy ehhez kapcsolódó vita kapcsán jegyezte meg Chris Hann, hogy angolul publikálni sem elég, az is szükséges, hogy az angol rendben legyen.²⁵ Amennyire ezt meg tudom ítélni, ez a kötet rendben van, így az első kritériumokat teljesítve tárja a tudományos világ elé az eredményeket. A másik ide vágó, de ezzel szorosan összefüggő szempont: miközben vigyázó szymeinket Párizsra – de még inkább Londonra vagy New Yorkra – vetjük, nem tudjuk, mi történik a szomszédban. Hogy Csehországban vagy Lengyelországban fontos, nemzetközileg is ismert és elismert antropológusok dolgoznak – hogy megint a saját udvaromból hozzak példát. Az ilyen és ehhez hasonló kötetek ezen sokat segíthetnek, és ha végre nyugvópontra tudunk jutni abban a vitában, hogy mi is a kelet-európai társadalomtudományok új *lingua francája*, akkor a további együttműködést (és akár a tudományos kolonizáció negatív hatásainak a csökkentését) is előbbre vihetik. Egy valamennyire autonóm (a szó pozitív értelmében, nem a *mi úgyis jobban tudjuk* tudományos gögjét értem rajta) tudományos kommunikációs tér kialakítása csak akkor lehetséges, ha ezek a különálló szakmai közösségek sokkal jobban együttműködnek.²⁶ Kérdés persze, hogy

erre mekkora az esély. Ezeknek az együttműködéseknek az eredményei ugyanis, mint általában a kelet-európai munkái, legyenek akármilyen világnyelven, csak ritka esetben kerülnek be az igazi nemzetközi körforgásba, mivel kis kiadóknál jelennek meg, és ezért – Michal Buchowski kifejezésével – a kórkorszaki csere keretében²⁷ cirkulálnak.

A kötetet mindezek felül azért is különösen hasznosnak tartom, mert újfent ráirányítja a figyelmünket egy olyan, mindig aktuális témára, amellyel szemben egyfajta önáltató feledékenységgel viseltünk: mindig a hatalom erőterében végezzük a munkánkat, bármilyen ártatlannak hisszük is, és munkánkkal legalább annyira tudunk – akaratlanul is – legitimálni, mint kritizálni. Totalitárius rendszerekben erre nyilván érzékenyebbek a szakemberek, ezért is fontos a folyamatok értelmezésében a kettős beszéd, avagy az ambivalens diskurzus elmélete, amelyet érintenek, de nem aknáznak ki a kötet tanulmányai. Ám a diffúz hatalmak korszakában ezt még inkább napirenden kell tartanunk, és nemcsak a klasszikus geertzi értelemben, miszerint a terepen az a kérdés, hogy szaladjak-e a baliakkal együtt, vagy mutassam fel a papírjaimat – amiről már annyit beszélünk, hogy hivatkozást sem kell írni mellé. Itt inkább az a kérdés, hogy milyen ideológiákat és (rejtett) hatalmi törekvéseket szolgál ki vagy kritizál egy-egy vizsgálat, a megközelítésmódja, a módszertana, a beszédmódja. Vagy maga a diszciplína, vagy annak egy alága. Kürti László egy visszaemlékezés-szerű írásában például arra a következtetésre jut, hogy a magyar néprajzkutatók a nyolcvanas években (a paraszti társadalomra való görcsös fókuszáláson túl) többek között azért húzódoztak a városi munkásközösségek kutatásától, mert az ötvenes évek rossz emléké, felülről irányított munkásfolklor-kutatására emlékeztette őket.²⁸ A hatalom természetrajza és a két tudomány, az etnográfia és a szociológia ehhez való viszonya az a fő szál, amely – a földrajzi egységen túl – vezérszálként összetartja a kötetet. A szocialista hatalmaknak érdekükben állt a társadalmat minél inkább a saját képükre formálni, akár a reprezentációk szintjén, akár a valóságban, és ebben az irodalom, az irodalmi propaganda, a propaganda egyéb formái mellett a társadalomtudományok is jó eszköz lehettek. A néprajznak nagy szerepe volt a szocialista és nemzeti kultúra megteremtésében, míg a szociológiának jutott a feladat, hogy a társadalmi tervezés hatékonyságának növelésén keresztül hozzájáruljon a társadalmi viszonyok javulásához – hangzik a kötet szerkesztőinek értékelése. Leegyszerűsítés volna tehát, folytatják, ha az etnográfia és a szociológia fejlődését csakis a tudósoknak a tudomány szabadságáért folyó küzdelmeként, illetve a hatalomnak a tudományos életet szabályozó, az eredményeket politikai célokra felhasználó törekvéseként íránk le. Inkább arra van szükség, hogy a kettő közötti viszonyt értelmezzük a kölcsönös egymásra hatás és összefonódások kontextusában. Az összefonó-

dást és egyben a kettős beszédet illusztrálja a szerkesztőknek az az állítása, hogy a pártdiskurzus elemeinek bekerülése a tudományos beszédbe – miközben egyfajta hatalmi igazodást is jelenthetett – egyben a mozgáster tágítását is segítette. Ez ma is fontos tanulság lehet, amikor a társadalomtudományok lát szöveg megszabadultak a politikai kényszerektől, de azért sok kutatásban a pályázati rendszer logikájából fakadóan is vannak (akár politikainak is tekinthető) kényszerek, nem beszélve arról, hogy szintén folyosói beszélgetésekben, büféasztaloknál hallani lehet olyan kutatásokról, amelyekben a megrendelő a várható eredményről is vázolja elképzeléseit.

Megeshet, hogy az ilyen jellegű kötetek száraz történeteknek tűnnek. Tanárként (aki tudománytörténetet is oktat) mindig kérdés, hogy mitől lehet érdekes egy diáknak az egész, amikor nem tud különbséget tenni két, ráadásul különböző generációhoz tartozó tudós között, és nem látja át a közöttük lévő viszonyokat. Az ilyen kötetek sokat segíthetnek ebben, de nekem személyesen mégis az a félelmem, hogy ezek a munkák igazán csak a szakmában dolgozókhöz tudnak szólni, és már a diákoknak is kevésbé értelmezhetők. Mégis segítenek, hogy jobban megértsük azokat az intézményes és kulturális működési formákat, amelyeket ma adottnak látunk. Ugyanakkor ezeknek a perspektíváknak a segítségével könnyebben mérlegelhető egyes irányok tudományon belüli pozíciója, hozzájárulása a szakma előre viteléhez, zsigeri elutasításuk vagy pedig elfogadásuk. A kötet így mégsem csak egyszerű tudománytörténet – valóban, ahogy a szerkesztők is mondják: egyben társadalom- és esztétörténet is. □

24 ■ A kérdés több szempontú, alapos tárgyalásához a legújabbban megjelent munkákból (széles kitékintésű szakirodalmi listával) lásd például Kürti László – Peter Skalník: Introduction: Postsocialist Europe: anthropological perspectives from home. In: Kürti László – Peter Skalník (eds.): *Postsocialist Europe: anthropological perspectives from home*. Berghahn Books, Oxford, 2009. 1–29. old.

25 ■ Lásd ehhez Michal Buchowski és Chris Hann vitáját a kelet-európai antropológiák szubalteren helyzetéről. A vitát Buchowski kezdeményezte (vö. Buchowski *i. m.*), Chris Hann válasza, majd Buchowski viszontválasza az *Anthropology of East Europe Review*, 23 (2005), 1. számában olvasható (194–200. old.).

26 ■ A skandináv néprajz és etnológia helyzetének vizsgálata arra a következtetésre indított, hogy a skandináv siker egyik oka (a tudományos élet kedvező pénzügyi háttere mellett) a különböző szakmai közösségek közötti folyamatos kommunikáció és együttműködés. Vö. Szabó Á. Tőhötöm: *Ways of change – shifts in Norwegian ethnology* (kézirat).

27 ■ Buchowski: *i. m.* 8. old.

28 ■ Kürti László: Cameras and other gadgets. Reflections on fieldwork experiences in socialist and post-socialist Hungarian communities. *Social Anthropology*, 7 (1999), 2. szám, 169–187. old. A hivatkozott rész a 173. oldalon.

ÁLLATI LELKEK

VINCZE JÁNOS

George A. Akerlof – Robert J. Shiller:
Animal spirits,
avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban
és a globális kapitalizmusban
Fordította Felcsuti Péter
Corvina Kiadó, Budapest, 2011. 266 oldal, 2690 Ft

A CÍMRŐL

Az „Animal Spirits” cím izgalmas, mindenki úgy gondolja, tudja, mit jelent az „animal” és a „spirits” külön-külön. Agyunk működni kezd: mit is jelenthet ez így együtt? A könyv bevezetőjéből aztán kiderül, hogy nincs köze az állathoz, inkább valami lelki spirítusz, ami bennünk áramlik. Angolosított változata egy hajdanán filozófusok és orvosok használta latin kifejezésnek (*spiritus animales*). Azonban még ekkor is úgy tűnhet, az „állati” mégsem áll teljesen távol a kifejezés jelentésétől, mivel az „animal spirits” valami nem racionális, zsigeri, amiről eszünkbe juthat az a régi közhely, hogy az emberben van „állati”, és cselekedeteinket nemcsak a józan ész, hanem az ösztöneink is irányítják. A közgazdaságtanban, úgy tűnik, Keynes használta először a kifejezést, az eredetitől némiképpen eltérő értelemben.¹ Az utóbbi évtizedben egyre többen fedezték fel újra, és több cikk, sőt könyv is megjelent ilyen címmel.

A címadás mintegy megelőlegezi, amit a könyvben találunk: az olvasó lelkére hat, nemcsak az intellektusára. Az alábbiakban igyekszem szétválasztani, mit gondolok a könyvről mint értekező prózáról, és mi az, amit az érzéseim diktálnak. A modern pszichológia egyik üzenete – ha jól értem – az, hogy ez nem könnyű feladat.

A KÖNYV TÉMÁJA

A téma rendkívül fontos és kétségteljesen időszerű. A könyv arról szól, hogyan lehet a modern (kognitív) pszichológia eredményeit felhasználni a közgazdaságtanban, és melyek volnának ennek a gyakorlati (gazdaságpolitikai) következményei. Szerzői igazi tekintélyek, Akerlof közgazdasági Nobel-díjas, Shiller pedig rendkívül sikeres szűkebben vett tudományos pályafutásán kívül is, általános ismertségre és hírnévre tett szert a pénzügyi „buborékokról” írt könyvével.

A szerzők nagy ígéretekkel indítják könyvüket. A bevezetőben a közgazdaságtan sikeres megújítását adják hírül, és nem kevesebbet állítanak, mint hogy elméletük alapján megérthető, hogyan működik a gazdaság, megmagyarázhatók a válságok, sőt megoldást ígérhetnek a mostani válságra is. Ezeket az ígéreteket véleményem szerint nem tudják beváltani, habár ez nem is várható. A könyvnek létezik egy kritikai vetülete is. A közgazdaságtanban, mondhatjuk, mindmáig uralkodó nézetrendszerrel szemben egyfajta keynesi restaurációt céloznak meg a szerzők, a modern pszichológia – Keynes számára természetesen ismeretlen – eredményeinek felhasználásával. Érzésem szerint inkább a kritika terén sikeresek, a modern pszichológia és a közgazdaságtan „házasságának” kellőképpen tárgyilagos, ugyanakkor szórakoztató tárgyalásával viszont nem szolgálnak, pedig az a tekintélyüknek köszönhetően sokakhoz eljuthatott volna.

A könyv két részből áll. Az első részben a szerzők „gazdaságpszichológiai elméletüket” ismertetik, amelyet azután a második részben nyolc fontos közgazdasági problémára alkalmaznak. Ebben a sorrendben haladok én is.

KÖZGAZDASÁGTAN ÉS PSZICHOLÓGIA

Akerlof és Shiller saját – a lelki tényezőkkel számoló – megközelítésüket szembeállítják a hagyományos közgazdaságtanra jellemzőnek tekintett, az embereket kizárólag hideg racionalitással (gazdasági önérdék) felruházó szemlélettel.² A közgazdászok újabb keletű érdeklődését a pszichológia iránt jórészt az magyarázza, hogy a kognitív pszichológiai forradalom az utóbbi évtizedekben olyan tudományos pszichológiai irodalmat teremtett, amely már a közgazdaságtanban is használható. Van tehát új, érdekes anyag, amelynek egyik fontos eredménye, hogy

1 ■ A fordító bevezetője említi (8. old.), hogy Keynes főművének magyar fordítása a „testünk egészséges élettereje” megoldást választotta. Jelen könyvben a kifejezés jelentése semlegesebb. A fordító (Felcsuti Péter) a címben meghagyta az angol kifejezést, míg a szövegben a „lelki tényezők” fordulatot alkalmazta. A „lelki” itt valójában „pszichológiai” kell értenünk, mivel általában kognitív folyamatok tartoznak ezekhez a tényezőkhöz. A „pszichológiai tényezők” azonban elég csúnyán hangzott volna.

2 ■ A közgazdaságtanban néhány évtizede egyre terjed a viselkedési közgazdaságtannak (*behavioral economics*) is nevezett irányzat, amely a modern pszichológia közgazdasági alkalmazását célozza meg.

a hagyományos közgazdaságtan emberképe nem helytálló. Viszont korántsem nyilvánvaló, mit lehet a helyébe állítani. Ugyanis – legalábbis számomra, aki nem vagyok pszichológus – úgy tűnik, a pszichológia nem alakított ki olyan egységes álláspontot a közgazdászok számára potenciálisan érdekes kérdésekben, ami a pszichológiai ismeretek felhasználását egyszerűvé tenné. Egyáltalán nem mindegy, hogyan kölcsönzünk gondolatokat vagy megfigyeléseket a pszichológiai irodalomból.

Nem létezik, és talán nem is létezhet olyan általánosan elfogadott, kompakt emberkép, amelyet kézenfekvően át lehetne venni. A közgazdászok jelentős része számára egyáltalán nem kategorikus imperatívusz a közgazdaságtan modern pszichológiai alapokon történő megújítása. Ennek lehetnek „rossz” okai – kényelem, konzervativizmus, a megszerzett pozíciók védelme –, de vannak érthető indokai is. A lelki tényezők figyelembevétele néhány területen vezetett csak nyilvánvaló haladáshoz a közgazdaságtanban, és ezek inkább a mikroökonómiához tartozó területek. Nem véletlen, hogy a gazdaságpolitikával foglalkozó intézmények közül eddig csak a fogyasztóvédelemmel törődő hivatalok karolták fel egyértelműen a viselkedési közgazdaságtant, és igyekeztek eredményeit mindennapi gyakorlatukban is érvényesíteni. A makroökonómiai döntéshozók lelkesedése egyelőre jóval visszafogottabb.

Az első rész öt fejezete sorra veszi a lelki tényezők öt aspektusát. Külön-külön vizsgálja az emberi léleknek vagy magatartásnak azokat a tulajdonságait, amelyek fontos szerepet kapnak a későbbiekben a gazdasági jelenségek magyarázatában. Mind az öt lelki tényező jellemzően nem, vagy csak korlátozottan értelmezhető a hagyományos közgazdaságtan által alkalmazott, egyszerű pszichológiában.

Az első fejezet (*Bizalom és multiplikátorai*) azt vizsgálja, hogyan viszonyulunk a jövőhöz, mind mások várt cselekedeteihez, mind pedig a személytelen dolgok alakulásához. A hagyományos közgazdasági elmélet szerint az emberek racionálisan látják előre a jövőt, ami azt jelenti, hogy a jövőbeli események valószínűségeit pontosan fel tudják mérni.

Fontos hangsúlyozni két momentumot. Az elméletben nincs szó hibátlan előrelátásról, de a tévedésnek sincs benne helye. Másfelől a legtöbb közgazdasági modellben a várakozások nemcsak racionálisak, hanem „fundamentálisak” is, azaz egyértelműen következnek a gazdaság állapotából, és nincs önálló szerepük a gazdasági jelenségek alakulásában. Például a részvényárak csak attól függenek, hogy a jövőben milyen valószínűséggel mennyi osztalékot

oszt ki egy vállalat. Azonban nem minden hagyományos modell ilyen. Az egyik legfontosabbnak tartott modell a bankrohamok leírására szolgál, ahol a várakozások racionálisak ugyan, de nem fundamentálisak. Ha mindenki arra számít, hogy a bank fizetéseképtelen lesz, akkor mindenki igyekszik kivenni a pénzét, és a bank valóban fizetéseképtelen lesz. Ha senki sem várja ezt, senki sem megy be a pénzéért, és a bank fizetőképes marad. A modell szerint adott fundamentumokkal mindkét kimenetel előfordulhat, vagyis az, ami történik, nem csupán a fundamentumoktól függ, az emberek várakozásai (bizalmuk, optimizmusuk) önállóan is befolyásolják az eseményeket.

A modern pszichológia szerint a várakozások nem racionálisak, és olyankor is van szerepük a gazdasági történetekben, amikor a hagyományos nézetek

szerint csak a fundamentumok számíthatnának. A negatív eredményt számos kísérlet bizonyítja. Továbbá a negatív eredmények mellett vannak pozitívak is, ugyanis nem elég kimutatni, hogy a várakozások nem racionálisak, mert arról is tudnunk kellene valamit, hogy milyen helyzetekben és hogyan nem vagyunk racionálisak. Ezekben a kérdésekben is jelentős haladást értünk el, habár nem létezik a nem racionális várakozások általános elmélete, és valószínűleg nem is fog sohasem létezni.

A második fejezet témája a méltányosság. A szakirodalom általában a társadalmi preferenciák összefüggésében emlegeti ezt a problémakört, mivel annak része a méltányosság (*fairness*) kérdése is. A szerzőknek teljesen igazuk van abban, hogy a hagyományos közgazdaságtanból az emberi magatartásnak ez az aspektusa szinte teljesen kimaradt, de a hagy-

mányos közgazdaságtan hívei is joggal védekezhetnek úgy, hogy ez tulajdonképpen esetleges. Semmilyen „axiómába” nem ütközött volna, ha a közgazdászok azt feltételezik, hogy cselekvéseinkben nemcsak a szűken vett saját „anyagi helyzetünk” motivál bennünket, mert az sem mindegy számunkra, mások hogyan élnek, és milyen okból élnek úgy, ahogyan. Itt más a helyzet, mint a racionális várakozásoknál, ami gyakorlatilag axióma volt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a méltányosság vizsgálata szorosan összekapcsolódott a viselkedési gazdaságtannal és az úgynevezett kísérleti játékelmélettel. A fejezet bemutat néhány megfigyelést és kísérletet, amelyek alátámasztják a társadalmi preferenciák létét.

A harmadik fejezet (*Korrupció és rosszhiszeműség*) a társadalmi normák és az erkölcs gazdasági szerepével foglalkozik. A hagyományos makroökonómiában ez gyakorlatilag semmilyen szerepet nem kapott, jóllehet a közgazdaságtannak és különösképpen a hozzá szorosan kötődő játékelméletnek volt mondanivalója erről. A korrupció viszont éppúgy nem volt makroökonómiai téma, mint az előző fejezetben vizsgált méltányosság.

A negyedik fejezet (*Monetáris illúzió*) egy *par excellence* közgazdasági kognitív problémával, az úgynevezett pénzillúzióval foglalkozik.³ A pénzillúzió a kísérleti és pszichológiai irodalomban jól dokumentált, általában kognitív torzításnak tekintett jelenség. Pénzbeli értéken számolunk, és gyakran nem vesszük figyelembe a pénz reálértékének változását. A fejezet több példán is megvilágítja, hogy ez miért „hiba”, miért származik belőle kára valakinek. Jó alkalom ez arra, hogy bemutassam: egyáltalán nem mindegy, milyen pszichológiát alkalmazunk a közgazdaságtanban. Ugyanis a pénzillúziót csak az egyik fajta – a közgazdászok által általában elfogadott – pszichológiában tekintik „kognitív torzításnak”. Egy másik pszichológiai iskola szerint itt pusztán arról van szó, hogy az alkalmazott egyszerű heurisztika („Értékeljünk valamilyen széles körben használt pénznemben!”) olyan, mint egy szerszám, gyakran jól működik, de olyankor rosszul, ha nem megfelelően alkalmazzzák. Viszont nem hibás, mint ahogyan egy ágyú sem hibás attól, hogy verébre tüzelnek vele. Hogyan érvelhetünk az alternatív szemlélet mellett?

A pénzillúzió káros hatásaira talán a legjobb példa az, hogy a munkások még defláció esetén sem egyeznek bele a nominális bérük csökkentésébe. Mi indokolná, hogy beleegyezzenek? A szokásos érvelés szerint tudniuk kellene, hogy csak alacsonyabb reálbér mellett kifizetődő a foglalkoztatásuk, és ezt a munkáltató nem érheti el az eladási árai emelésével vagy a hatékonyság növelésével. Vigyázat! A munkáltatónak a profitabilitás szempontjából a saját eladási árai számítanak, nem a fogyasztói árak, amelyek azt határozzák meg, hogy mennyit ér a bér a munkásoknak. Honnan tudhatnák azonban a munkások, hogy a munkaadó igazat beszél? A munkaszerződés elvben mindkét félnek előnyös kell hogy legyen, de

természetesen az egyik fél nyerhet is a másik rovására. A ragaszkodás a nominális bérhez olyan egyszerű heurisztika, olyan támpont, amely gyakran megakadályozza a „kizsákmányolást”, vagyis azt, hogy a munkáltató a munkás rovására nyerjen. Más esetekben persze balul sülnhet el, és valóban elbocsátásokhoz vezethet. Ám még ekkor sem biztos, hogy a munkások nevében tárgyaló szakszervezeti bizalmi számára ez tragédia, mert nem feltétlenül őt bocsátják el, és nem is feltétlenül a szakszervezeti tagokat. A „pénzillúzió” tehát nem szükségképpen vezet kellemetlenségekhez a munkások számára. Olyan egyszerű alkudozási stratégia, amelynek sikere a körülményektől függ, és az sem nyilvánvaló, hogy van egy másik, megvalósítható stratégia, amelyik feltétlenül jobb.

A makroökonómia-tankönyvek egyik legnagyobb hibája, hogy olyan természetességgel beszélnek reáljövedelemlről, reálkamatlábról és hasonlókról, hogy szinte szégyellheti magát, aki nem ismeri ezeket a fogalmakat. Az alapvető persze valóban nem nehéz felfogni: a pénzben kifejezett mennyiségek értékelésekor vegyük figyelembe az árszint változásait, azaz az inflációt. Az ördög azonban szokás szerint a részletekben bújk meg.

Hogyan kell az inflációt kiszámolni? A szerzők is utalnak rá, hogy nem sikerült az „ideális” árindeket megtalálni, mert nem is sikerülhetett. A reálérték *kiméra*, a pénznek nincs objektív reálértéke. A különböző árindekcek bizonyos célokra hasznos indikátorok lehetnek ugyan, de nem mérik a reálértéket abban az értelemben, ahogyan például a tömeg vagy a hőmérséklet mérésének objektív jelentése van. Ez nem zavarja ugyan a makro-közgazdászokat, de zavarja annak a hivatásnak a képviselőit, amely a legrégebben szembesül evvel a problémával. A könyv a pénzillúzió egyik példaként hozza fel azt a valóban figyelemre méltó tényt, hogy a könyvvitel elfogadott sztenderdjei alapján a könyvelők „pénzben” és nem reálértékben számolnak. Ha ez valóban illúzió, akkor különös, hogy egy több évszázados múltú visszatekintő szakma nem tudta eloszlanni. Sokkal kézenfekvőbb az a következtetés, hogy az esetleges (nem objektív) árindekcekkel reálértékre hozásnak számos hátránya van, és ha közérthetően akarunk információt nyújtani, akkor a pénzbeli elszámolás preferálható, még ha távol áll is a tökéletestől.

3 ■ Angolul *money illusion*, ami a jelen fordításban monetáris illúzió, habár a pénzillúzió talán a megszokottabb magyar megfelelője.

4 ■ A „válság” szót két különböző angol kifejezés, *crisis* és *depression*, fordítására használjuk. Ez sajnálatos, mivel a „krízis” és a „depresszió” nyilvánvalóan különbözik egymástól. Ennek a fejezetnek a címében *depression* szerepel. A „nagy gazdasági világválság” angolul „Great Depression”.

5 ■ Bob Woodward könyvében (*Maestro: Alan Greenspan's Fed and the American Economic Boom*. Simon & Schuster, New York, 2000.) kifejezésre jut, ami Amerikában sokak meggyőződése, hogy a példa nélkül álló múlt századvégi tízéves fellendülés jelentős részben a monetáris politikanak volt betudható.

Az ötödik fejezet témája az, hogy a történetek (mítoszok?) is alakítják, hogyan fogjuk fel a világot. Ahelyett, hogy jó statisztikusként nagy adathalmazokat elemezve alapoznánk meg döntéseinket, egyedi sztorik sugallatainak engedünk. Azt viszont nem könnyű bizonyítani, hogy *meghatározott* történeteknek volt szerepük gazdasági döntésekben. A könyv jó példaként említi azt, ahogyan López Portillo mexikói elnök az 1970-es években felelevenítette Quetzalcóatl mítoszáét. A szerzők szerint ez lényegesen növelte a nemzet önbizalmát, és hozzájárult a gyors gazdasági fellendüléshez. Mint megjegyzik, ebben azonban természetesen része volt a mexikói olajvagyon felfedezésének és a világpiaci olajárak emelkedésének is. Később az „objektív” körülmények változása Mexikóban válsághoz vezetett. Milyen független bizonyíték van arra, hogy a Quetzalcóatl-sztorinak valóban volt szerepe a sikerben? A sejtéseket bizonyítani is kell, mert ennek híján csak „városi legendává” válhatnak. Ez a könyv egyik visszatérő problémája, ugyanis gyakran ad elő olyan történeteket, amelyek fontosságát bizonyítékokkal nem támasztja alá.

A LELKI TÉNYEZŐK MŰKÖDÉSÉN

A könyv második része nyolc kérdést vet fel.

ELSŐ KÉRDÉS:

Miért zuhannak a gazdaságok válságba?⁴

A szerzők ebben a fejezetben az amerikai (és részben egyetemes) gazdaságtörténetből két nagy válságot írnak le: az 1890-es évek válságát, majd az 1930-as évek „nagy” válságát. Az összegzésben tesznek néhány megjegyzést a jelenlegi helyzettel kapcsolatban is. Fő megállapításuk, hogy az előzőekben tárgyalt összes lelki tényező fontos szerepet játszott ezekben a gazdaságtörténeti eseményekben. A bizalom szélsőségesen ingadozott, antiszociális profithajszás folyt, a gazdasági méltányosság fogalma megváltozott, pénzüllúzió befolyásolta a történéseket, és múltbeli válságok történetei hatottak a piaci szereplők viselkedésére. Választ kapunk-e azonban a fejezet címében feltett kérdésre?

Gondoljuk meg, mi történne, ha azt kutatnánk, *miért* történnek közlekedési balesetek. Sorra vehetnénk számos baleset történetét. Egy konkrét gázolásnál ki okozta a balesetet, a gyalogos, akit elütöttek, vagy az autós, aki elütötte? A balesetek mindig egyedi események olyan láncolatának tekinthetők, amelyek mindegyike „okozza” a balesetet, hiszen bármelyiket vennénk ki, a baleset nem történt volna meg. Tisztán fizikai folyamatként szemlélve a balesetet, egyikük sem inkább válasz a „miértre”, mint a másik. Éppen ezért értelmetlen a baleset kizárólagos okaként a gyorsajtást, a csúszós utat, az áldozat figyelmetlenségét vagy esetleg azokat a „lelki tényezőket” megnevezni, amelyek arra készítették az autóst, hogy siessen a munkába. Kitartó visszafele nyomozással

persze az illető kellemetlen gyerekkori élményei is eljuthatunk mint a „balesetet magyarázó tényezőkhöz”.

Ettől persze még nem értelmetlen részletesen elemezni a baleseteket. Ebből tanulva lehet megelőző intézkedéseket hozni: szabályozni a maximális sebességet, lámpákat elhelyezni a megfelelő helyeken, a gyalogosokat kitiltani az autópályákról. Ha sikerülne kimutatni, hogy reggelenként a késéstől félőket sok baleset éri, akkor ésszerű lehet ezt valamilyen figyelmeztető kampánnyal tudatosítani az autósokban. Sőt ki tudja, ha a pszichológusok összefüggést fedeznek fel a gyerekkori „need for speed” számítógépes játékok és a balesetek között, az akár indokolhat a játék-iparban is beavatkozást. Vagyis az egészen messzire vezető elemzés sem értelmetlen, habár a „miért” kérdésre nem kapunk választ abban az értelemben, ahogyan azt általában elvárjuk.

A válságok leíró, történeti elemzése sem fölösleges. Ám egy ilyen jellegű könyv egyetlen fejezetében nincs hely olyan alapos elemzésre, amelyből érdemleges gyakorlati következtetéseket lehetne levonni. A válságok leírása érdekes és tanulságos, az egyetlen igazi „ok” megtalálását viszont hiába várnánk.

MÁSODIK KÉRDÉS:

Miért képesek a központi bankárok befolyásolni a gazdaságot (már ha egyáltalán képesek rá)?

A fejezet második bekezdése tartalmaz egy érdekes mondatot: „Az emberek általában bíznak abban, hogy a központi bank megoldja a dolgokat.” Nagyon meg lennék lepve, ha egy magyarországi felmérés ezt alátámasztaná. Sőt azt gyanítom, hogy a világ nagy részén sem állja meg a helyét ez az állítás. Továbbmegyek, amennyiben az Egyesült Államokra igaz, akkor ott is viszonylag új keletű jelenségről van szó. Érzésem szerint ez a bizalom főleg a Greenspan-éra terméke: az amerikaiak – a média nem kis közreműködésével – az Alan Greenspan személyével fémjelzett Fedben bíztak meg szinte vakon.⁵ Ugyanekkor a makroközgazdászok is bámulusos önbizalomra tettek szert, úgy gondolták, végre eljött a „monetáris politika tudományának” kora, amely véget vet a gazdaság ingadozásainak, megakadályozza a válságokat. Ennek a bizalomnak az összeomlását magyarázza részben ez a fejezet.

A szerzők – azt gondolom, nehezen kihámozhatóan – a monetáris politika két üzemmódját különböztetik meg, amelyek különböző történelmi korszakokban voltak jellemzők. A közelmúltban (a 2008-as válság előtt) érvényes üzemmód a kereslet szabályozását tűzte ki célul, a rövid távú kamatlábak meghatározásán keresztül. Ennek diadalát élték Amerikában nagyjából 1993 után. A monetáris politikának volt azonban egy klasszikus üzemmódja is, amely a XIX. század egészét jellemezte. Ennek középpontjában a bank- és a fizetési rendszer biztonsága és stabilitása,

a bankpánikok megelőzése és kezelése, a „rugalmas” pénz biztosítása állt. A két üzemmód más-más technikákat követelt meg, amelyekről ez a fejezet tájékoztat. Akerlof és Shiller fő mondandója az, hogy a mai válságos időkben az „elfeledett” régi üzemmódra is szükség van, és a mechanizmusok közti különbség nem érthető meg, ha a „lelki tényezőkről” nem veszünk tudomást. Stílusuk itt inkább technikai, mint népszerű, nem tudom megítélni, hogy laikusok mennyire tudják követni a fejtegetést. Az utolsó alfejezet a Fed 1998-as sikeres, válságot elkerülő, illetve a 2007-es, a válságot csak ideiglenesen elodáztató mentőakciójával foglalkozik. A történet eljut 2008 ősziéig, a Lehman Brothers csődjéig, amelynek híre mára Magyarországon is elérte a hétköznapi kultúrát. Itt sajnos semmit sem tudunk meg arról, hogy a szerzők hogyan interpretálják ezt a kétségkívül történelmi jelentőségű eseményt, vélhetőleg a könyv megírásakor még számukra sem voltak világosak a következmények.

A fejezethez tartozik egy utóirat arról, mi a teendő a jelenlegi pénzügyi válságban. Az átlagolvasó számára itt túlságosan szakmai az érvelés; szakmai javaslatként viszont túlságosan általános. Újszerű elem a hitelaggregátum-célok bevezetése a monetáris politikába, de az érvelés nehezen ítéltető meg a részletek ismerete nélkül. A gazdaságpolitikai célok⁶ meghatározása sokkal komplikáltabb probléma annál, semhogy igazi technikai elemzés nélkül értelmezhető legyen.

HARMADIK KÉRDÉS:

Miért nem találnak némelyek állást?

A fejezet témája a kényszerű munkanélküliség. A közgazdaságtan néha megkülönböztet súrlódásos és kényszerű munkanélküliséget. A súrlódásos (önkéntes) munkanélküliség azt jelenti, hogy lehetetlen, és gyakran nem is mindig ésszerű azonnal munkába állni, ha bármilyen okból megszűnt az előző állásunk. Esetleg időt kell fordítani arra, hogy megfelelő állást találjunk, és nem érdemes az első ajánlatot elfogadnunk. A súrlódásos munkanélküliség vizsgálata a hagyományos közgazdaságtan egyik kedves témája, tavaly ezzel foglalkozó kutatók kaptak közgazdasági Nobel-díjat. A súrlódásos munkanélküliséget a közgazdászok bizonyos mértékben elkerülhetetlennek tartják, habár a mértéke befolyásolható. Ezzel szemben a kényszerű munkanélküliség abból származik, hogy a bérek túl magasak ahhoz a szinthez képest, amelyen csak súrlódásos munkanélküliség létezne. Vannak közgazdászok, akik ezt a fogalmat értelmetlennek tartják, és valóban nem biztos, hogy egyértelműen meg tudjuk egymástól különböztetni a kétfajta munkanélküliséget. A közgazdász szakmán kívül valószínűleg kevesen vélik úgy, hogy az emberek egy része szabad akaratából munkanélküli. Hadd védjem meg a hagyományos közgazdaságtant, sok múlik a szavak értelmezésén.

A kényszerű munkanélküliséget magyarázó elméletek arra kívánnak magyarázatot adni, miért nem csökkennek a bérek addig, amíg meg nem szűnik ez a „kényszerű” munkanélküliség. A fejezet Akerlofnak a „mértányossági bérrel” megfogalmazott elméletét prezentálja valóban magas színvonalon. A dolog lényege tömören: mivel a munkások nem fogadnak el méltánytalanul alacsony béreket, az így kialakuló bérek már kényszerű munkanélküliséget okoznak. Valaki azt mondhatja, hogy akkor ez bizony „önkéntes” munkanélküliség. Tehát nem is annyira az önkéntesség vagy a kényszer a kérdés, hanem az, hogy a munkáltatók és a munkások alkuja során miért jöhetnek létre senkinek sem előnyös kimenetelek. A „mértányossági bér” elmélete az első részben leírt méltányosság „lelki tényezőjére” hivatkozik. Véleményem szerint meggyőző módon. Azonban talán érdemes kitérni arra, miért nem általánosan elfogadott ez az elmélet a kérdés-foglalkozó közgazdászok között. Az elméleti közgazdászok körében gyakran idézett mondás így szól: „Modell kell ahhoz, hogy legyőzzünk egy modellt.”⁷ Bár a mondással nem értek egyet, el kell ismerni, hogy Akerlofnak valójában nincs elég jó⁸ modellje, abban az értelemben, ahogyan ezt a kifejezést ma az elméleti közgazdászok általában használják. Ez magyarázza, hogy a legtöbb közgazdász számára a „lelki tényező” makroökómia ma még nem vonzó alternatíva.

NEGYEDIK KÉRDÉS:

Miért van átváltás hosszú távon infláció és munkanélküliség között?

Valamikor, vagy ötven évvel ezelőtt, a közgazdászok többsége azt gondolta, hogy az infláció növelésével tartósan csökkenthető a munkanélküliség. Azaz átlagos 5 százalékos éves infláció mellett kisebb az átlagos munkanélküliség, mint átlagos 1 százalékos infláció mellett. Persze azt is gondolták, hogy vannak azért korlátok, és mondjuk 10 százalékos vagy afölötti inflációval már nem nyerünk további állásokat. Ezt a hiedelmet cáfolta meg a természetes ráta Friedman–Phelps-féle elmélete, amely az 1970-es évek stagflációja után kiütéses győzelmet aratott a tankegyetemen. A természetes ráta elmélete szerint a munkanélküliségnek van egy olyan szintje, amely-

6 ■ Itt a fordításban „célfüggvény” szerepel. A *targets* kifejezést nem volt szerencsés „célfüggvényeknek” fordítani, mivel a bevett magyar szóhasználat a „cél”.

7 ■ A mondást általában az ideai Nobel-díjas Thomas Sargentnek tulajdonítják.

8 ■ Elnézést az olvasótól ezért az *ex cathedra* állításért, de a „jó modell” fogalmának megértése csak a gyakorlatban sajátítható el. Annak megfontolása pedig, hogy a közgazdászok számára „jó” modell valóban jó-e, nagyon messze vezetne.

9 ■ A szokásos grafikus ábrázolásban ez úgy jelenik meg, hogy a Phillips-görbe nem pozitív lejtésű, hanem függőleges.

10 ■ Érdekességként: Akerlof felesége, Janet Yellen, 1994 óta több bevezető pozíciót a Fedben.

11 ■ Lásd a 8. lábjegyzetet.

ről hosszú távon tartósan semmilyen infláció sem képes elmozdítani.⁹ Sőt ha ezzel próbálkoznánk, a „jutalmunk” csak gyorsuló infláció vagy defláció lehet. A természetes ráta elmélete diadalt aratott a magukat keynesiánusnak nevező közgazdászok körében is, ami ritka közmegegyezést jelent a makroökonomiában. A nyolcvanas évektől kialakuló modern monetáris politikai elmélet és gyakorlat is alapvetően erre támaszkodott. Maradtak azonban disszidensek, egyik prominens képviselőjük éppen Akerlof volt. Szerzőtársaival együtt a pénzillúzió és a méltányossági megfontolások létezése alapján úgy érvelt, hogy teljes árstabilitás helyett néhány százalékos infláció kell a teljes foglalkoztatás (azaz 0 százalékos kényszerű munkanélküliség) eléréséhez. Meglehet, ezek a nézetek némi súlyt kaptak a gyakorlati politikában is.¹⁰ Részben talán ennek tudható be, hogy sehol sem 0 százalék, hanem valamivel magasabb az ideális inflációs cél. Ez persze lehet azért is, mert erős a gyanú, hogy a fogyasztói árindex „torzít”, és amikor 1–2 százalékot mutat, az valójában 0 százalékot jelent. Mindenesetre a szakirodalomban ezek a disszidens nézetek eltörpültek a többségi felfogás mellett.

Ebben a fejezetben a szerzők tehát az infláció és a munkanélküliség közötti átváltás mellett érvelnek, elismerve azt, hogy a természetesráta-hipotézis mögötti gondolatmenetnek van alapja, de Friedman szerintük túl messzire ment az okfejtésben, és hiba volt elhanyagolnia a pénzillúziót. A természetes rátával kapcsolatos érvelésük véleményem szerint alapvetően helyes, de van egy nem nyilvánvalóan igaz feltevésük, amelynek értelmében vagy a természetes ráta hipotézise, vagy pedig az infláció és a munkanélküliség közötti átváltás igaz. Lehetséges ugyanis, hogy a Phillips-görbe koncepciója maga értelmetlen. Nem volna helyénvaló hosszú vitába bonyolódni egy recenzió belül, de annyit megjegyeznék: halatlatlanul merésznek tűnik az a vélekedés, hogy két, ennire komplex statisztikai aggregátum (az infláció, illetve a munkanélküliségi ráta) között létezhet bármifajta, egyszerű matematikai képletbe foglalható összefüggés.

A Phillips-görbe alternatív szemléletével kapcsolatban egyébként ugyanazt a viselkedést tapasztalhatjuk, mint a kényszerű munkanélküliség koncepciójával kapcsolatban. A közgazdászok ragaszkodnak ahhoz, hogy csak akkor vessenek el egy elméletet, ha az alternatíváját meggyőző matematikai modell formájában tudják megfogalmazni. Itt is az a helyzet, hogy Akerlof és szerzőtársai szimulációi olyan modelleken alapulnak, amelyek „nem elég jók” az elméleti közgazdászok többségének.¹¹ A makroközgazdászok túlságosan hozzászórtak ahhoz, hogy néhány egyenlettel írják le a „valóságot”, és ez Akerlofék modelljével sincs másképp. Meglehet, hogy elég lenne (szélesebb körben) belátni ennek az igénynek a képtelenségét, akkor nem okozna problémát a konklúzió, amely így hangzik: „Sem természetes ráta, sem Phillips-görbe.”

ÖTÖDIK KÉRDÉS:

miért véletlenszerű a takarékoskodás a jövő érdekében?

A fejezet első fontos mondanivalója az, hogy a hagyományos közgazdaságtan megtakarítási elméletei meglehetősen rosszul teljesítenek. Az állítás alátámasztásához sok anyag áll rendelkezésre, a „viselkedési közgazdászok” egyik kedvenc terepe ez, és a szerzők bőven idéznek is tőlük. A „lelki tényezők” szerepe ezen a területen viszonylag alaposan fel van térképezve. A kutatások azt is bizonyítják, hogy könnyű manipulálni a megtakarítási döntéseket. A megtakarítások szintje jelentősen változik annak függvényében, hogyan ajánljuk a megtakarítási döntést az embereknek. A megtakarítók mintegy úgy viselkednek a jövőjükkel kapcsolatban, mint egy labda sík terepen: esetleges, hol helyezkedik el.

Akerlof és Shiller nem kerüli ki a jelenkor két nagy – és vélhetőleg összefüggő – problémáját, amit a nagyon alacsony amerikai és a magas kínai (vagy inkább általában ázsiai) megtakarítási ráta jelent. A magyarázat a szerzők szerint ismét a jól ismert lelki tényezőkben rejlik, aminek fontos gazdaságpolitikai következményei vannak: lelki ösztönzőkkel is lehet hatni egy ország megtakarítási szintjére.

HATODIK KÉRDÉS:

miért volatilisak a pénzügyi aktívák árai és a vállalati beruházások?

A címben megfogalmazott kérdés valójában kettő, még ha van is összefüggés az aktívaárak és a beruházások között. A pénzügyi aktívák árának volatilitása (nagyfokú változékonysága) egy izgalmasabb problémával függ össze: hatékonyság-e a pénzügyi piacok (részvény, kötvény, deviza stb.), azaz valóban informálnak-e, lehetővé teszik-e, hogy a megtakarítások hatékonyanallokálódjanak, vagy hogy biztosítsuk magunkat gazdasági kockázatok ellen? A „túlzott” volatilitás a hatékonyság hiányának egyik lehetséges bizonyítéka. A fejezet azt mutatja be, hogy a megfigyelt volatilitás „racionálisan” nem magyarázható – vagyis a piacok hatékonysága ellen érvel. Elismeri azonban, hogy kimondottan *bizonyítani* mégsem tudjuk a hatékonyság hiányát. Hozzátehetjük, hogy itt is a már többször előforduló problémával állunk szemben: a közgazdászok a teljes racionalitás elleni érveket nehezen fogadják el, amíg nincs hasonló kaliberű alternatíva. A hatékony piacok elmélete nagyon hasonló a természetes ráta hipotéziséhez, határozottan állít valami nem triviális, ám elég egyszerű dolgot, ami matematikai formába önthető, elemezhető alakot is öltött. Az alternatív elméletek ezen a területen sem rendelkeznek ezekkel a jellemzőkkel. Megint az a kérdés, hogy érdemes-e ilyet keresni, vagy el kell fogadni, hogy egy „rossz” elmélet cáfolata önmagában is eredmény, és kitartó munkával jelentős haladást érhetünk el a pénzügyi pia-

cok megértésében, még ha nem tudjuk is ezt kompakt formában, elegánsan megfogalmazni.

A beruházások ingadozása részben kétségtelenül tükrözheti az aktívák ingadozását, de itt a szerzők kicsit túl messzire mennek. A beruházások – és általában a tartós jószágok – vásárlása ugyanis még „racionális várakozások” mellett is volatilis. Ennek oka alapvetően a beruházott javak (általában gépek, épületek) tartóssága. Nem véletlen, hogy a XIX. századi gazdasági ciklusok gyakran a vasútépítésekhez kapcsolódtak. A vasutak építése idején mindig jelentősen megnövekedett a kereslet a bányászat, a kohászat, a gépipar termékei iránt. Az építkezés befejeztével azonban a sínek, mozdonyok, vasúti kocsik iránti kereslet szinte nullára esett vissza, hiszen ezek élettartama nagyon hosszú. Nem lebecsülve a beruházásokban a „lelki tényezők” szerepét, közönséges technológiai összefüggések is indokolhatják a beruházások nagyobb volatilitását.

HETEDIK KÉRDÉS:

miért ciklikusak az ingatlanpiacok?

A fejezet az ingatlanpiacokat és az ingatlanpiaci buborékokat írja le, kiemelve a „lelki tényezők” szerepét. Shiller ennek a kérdésnek nagy szakértője. Újra találkozunk a pénzillúzióval, a bizalommal és a korrupcióval. Az eddigi fejezetekhez hasonlóan igaz marad, hogy:

1. a hagyományos elmélet (racionális döntéshozó és hatékony piacok) alapján az ingatlanpiaci fejlemények megértése józan ésszel szinte lehetetlen;

2. a „lelki tényező” megközelítés viszont nem ad kompakt, matematikai modellben kifejezhető elméletet. Ez persze ebből a könyvből megint csak nem derülhet ki. Ismételt kérdés, hogy egy általános elméletnek van-e egyáltalán értelme. Persze ettől még a buborék-történetekből levonhatunk hasznos tanulságokat, amelyek segítenek a későbbi „szerencsétlenségek” megelőzésében.

NYOLCADIK KÉRDÉS:

miért létezik speciális szegénység a kisebbségek körében?

Ebben a fejezetben a lelki tényezőknek a kisebbségi szegénység magyarázatában játszott szerepéről van szó. A szerzők elsősorban az amerikai fekete kisebbséggel foglalkoznak. Politikai konklúziójuk az, hogy a lelki tényezők indokolják a kormányzati aktivitást, beleértve a pozitív diszkrimináció alkalmazását a probléma enyhítésére. Miután a témával soha nem foglalkoztam, nem szeretném a benyomásaimmal untatni az olvasót. Röviden azért: a szerzők érvelése nem győz meg. Arról a könyvben vissza-visszatérő motívumról, hogy a lelki tényezők általában nagyobb kormányzati aktivitásra készítenek, még szeretnék néhány megjegyzést tenni a könyv összefoglalója kapcsán.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az összefoglalót a szerzők azzal indítják, hogy a lelki tényezőkre vonatkozó elméletük választ ad arra, miért nem látta előre a közgazdászok többsége a 2008-as válságot. Ennek fő oka szerintük az, hogy a hagyományos elmélet nem számol a lelki tényezőkkel. Mint már kifejtettem, míg a diagnózisukat a hagyományos közgazdaságtannal kapcsolatban helytállóan tartom, a saját elméletük erejét túlbecsülik. Azt állítják ezen elmélet alapján, hogy az utóbbi évtizedekben megszokotthoz képest erősebben beavatkozó, a játékszabályokat aktívabban változtató állami gazdaságpolitikára volna szükség, amihez az „alapanyagok” már megvannak, csak munka kérdése az új szabályozási megoldások megtalálása. Ezzel kapcsolatban két kérdéssel szeretnék foglalkozni: 1. mit jelent a válság előrelátásának „hiánya”, és 2. a lelki tényezők közül mi következik a gazdaságpolitikára nézve? Mindkét kérdést ugyanis túlzottan leegyszerűsítik a szerzők.

Akerlof és Shiller nem különbözteti meg az előrejelzés különböző típusait. Pedig a gazdasági – és általában a társadalmi – előrejelzéseknek van egy csoportjuk, amely nagyon más, mint például a meteorológiai előrejelzések. Ha egy meteorológus kijelenti, hogy két nap múlva tornádó ér el hozzánk, akkor mindent megtett, amit kell, tornádó pedig vagy lesz, vagy nem, függetlenül a jóslat tényétől. Mi pedig eldönthetjük, hogyan készülünk fel rá. Vannak viszont olyan társadalmi helyzetek, amelyekben a közzétett előrejelzés befolyásolja az emberek viselkedését, és így önbeteljesítővé válhat. Érdekes megfontolni, ez pontosan mit jelent esetünkben. Kezdjük egy hasonlattal. Sajnos időről időre tragikus következményei vannak annak, ha sokan torlódnak össze egy szórakozóhelyen vagy sporteseményen. Pánik tör ki, aminek lehet „objektív” előzménye, például az, hogy tűz ütött ki, de lehet, hogy egyesek egyszerűen csak megrémültek, és menekülni kezdtek. Ilyen pánikot rosszindulatúan is elő lehet idézni, és adott esetben lehetetlen megkülönböztetni a jó és rossz szándékot. Ha tehát valaki hangosan „előrejelzi” a pánikot, az önbeteljesítő jóslattá válhat. Az effajta helyes előrejelzéseket nyilván nem szeretjük: ha valaki avval dicsekszik, hogy „ő megjósolta”, akkor legalábbis kétségeink vannak az érdemeit illetően. Nem tudjuk ugyanis megmondani, hogy a pánik a jóslattól függetlenül is kitört volna, vagyis hogy egy éles szemű megfigyelővel, vagy pedig egy ördögi intrikussal van-e dolgunk.

A hasonlat persze csak hasonlat, egy tőkepiaci válság és az előrejelzése közti összefüggések lénye-

12 ■ A válság kitörése után már írtak ilyen közös levelet.

13 ■ A vitáról lásd: www.nature.com/news/2011/110803/full/4611189a.html.

14 ■ Egy alapmű Richard H. Thaler – Cass R. Sunstein: *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press, 2008.

ges elemekben eltérnek a stadionkatasztrófákétól, de azért tanulhatunk valamit a probléma megoldási módjából is. A megelőzés nyilván a stadion vagy szórakozóhely üzemeltetőjének feladata, neki kell gondoskodnia arról, hogy a tömeg ne lehessen túl nagy, legyenek menekülési útvonalak stb. Mondhatná valaki, hogy a tömeget alkotó emberek is felelősek, hiszen lehetne annyi eszköz, hogy ne menjenek veszélyes helyre, de az ő hibáztatásuk éppoly kevésbé hatékony, mint a vásárló felelősségre vonása azért, mert tűzveszélyes terméket vásárolt. Ez a szabályozás meglehet, senkit sem tesz boldoggá. Az üzemeltető bevételtől esik el, a közönség pedig azt tapasztalja, hogy korlátozzák szórakozásában. A labdarúgás története azt mutatja, hogy az 1980-as évek több súlyos szerencsétlensége kellett ahhoz, hogy létrejöjjenek a veszélytelen mérkőzésnézés sztenderdjei.

Sajnos ez a gazdaságban sincs másként. Shillernek a *Wall Street Journal*-ban közzétett – a fordító bevezetőjében is idézett – híres „jóslata” egy nagyon rossz korszak eljövételének veszélyéről szólt, hogy milyen hatással lehet az ingatlanpiac összeomlása a pénzügyi szektorra, és milyen reálgazdasági következményeket vonhat maga után. Mi történt volna, ha annak idején, 2006-ban, Shiller mellé felsorakozik az amerikai közgazdaságtan krémje, levelet írnak az elnöknek és a kongresszusnak, és az érveiket elismerő politikusok megelőző intézkedéseket tesznek?¹² A megelőző intézkedések szinte biztosan ütköztek volna egyesek érdekeivel, akiknek az új szabályok megtiltottak volna bizonyos tranzakciókat. Az egyének és a vállalatok várakozásaihoz képest jelentősen változtak volna az aktívák, ami szükségképpen veszteségekhez vezetett volna. (Lelki tényező: az is veszteség, ha valaki a vártnál kevesebbet nyer!) Ha az állam költ a megelőzésre, azok az adófizetők felháborodtak volna, akik nem voltak közvetlenül érdekelték a transzferben. Számos kritikusa lett volna tehát a beavatkozásnak. Ha a komoly pénzügyi összeomlás végül is nem következik be, a közgazdászokat vészmadárnak bélyegzik. Ha mégis, akkor sokan kimondottan a restriktciók és a jóslatok hatásának tudták volna be a bekövetkeztét.

A megoldás persze az lett volna, ha jóval korábban szólnak, nem várnak 2006-ig, és ha hallgatnak is rájuk. Ha belegondolunk, ez azonban kicsit túl sokat követel a közgazdaságtantól, és még többet az emberiségtől. A XX. század vége és a XXI. század első éveit ugyanis az emberiség egyes jelentős és különösen nagy befolyással rendelkező csoportjai számára aranykort jelentettek. Ez különösképpen igaz az Egyesült Államokra, amelynek feltétlenül főszerepe volt a válság kialakulásában. Az amerikai nemzeti jövedelem növekedési üteme 1990 után történelmi magasságokban szárnyalt, a gazdagabb és befolyásosabb rétegek jövedelme még ennél is nagyobb ütemben nőtt. Úgy tűnt, hogy a nyertesekhez végül csatlakozhatnak a szegényebbek is, akiknek ha a jövedelme nem is, a fogyasztása jelentősen emelkedett.

Ebben pedig vélhetőleg nagy szerepük volt a tőkepiacoknak, amelyek először a történelemben lehetővé tették, hogy a leggazdagabb ország fogyasztását a viszonylag szegényebb országok megtakarításai finanszírozzák. Tegyük hozzá ehhez azt is, hogy több és ráadásul hatalmas területű fejlődő ország (Kína, India, Brazília) számára is gazdasági aranykort hoztak ezek az évek, tehát az elégedettség elég általánosnak volt mondható.

Döntési szempontból analóg terület a környezetvédelem. A környezetszennyező technikák veszélyének felismeréséhez is tényleges környezetszennyezésre volt szükség, az ipari forradalom és a technológiai fejlődés lázában élő mérnököktől és tudósoktól nem lehetett elvárni, hogy előre lássák az ipari fejlődés összes káros következményét. A környezeti változások veszélye és ebben az emberiség szerepe mindmáig vita tárgya, úgy tűnik, az érintett tudósok ösztönözöttsége egyik táborban sem megfelelő. Könnyen lehet, hogy az eddigieknél is súlyosabb környezeti katasztrófák nélkül nem lesz radikális változás a globális környezetvédelmi politikákban.

Ne várjuk tehát a válságok előrejelzését a közgazdaságtantól. Ésszerűen várható viszont egy olyan intézmény- és szabályrendszer kialakítása, amely segít megelőzni a válságveszélyes helyzetek létrejöttét. Egy ilyen rendszer várhatóan sokak rövid távú érdekeit sérti majd, és ennek politikai menedzselése nem lesz könnyű.

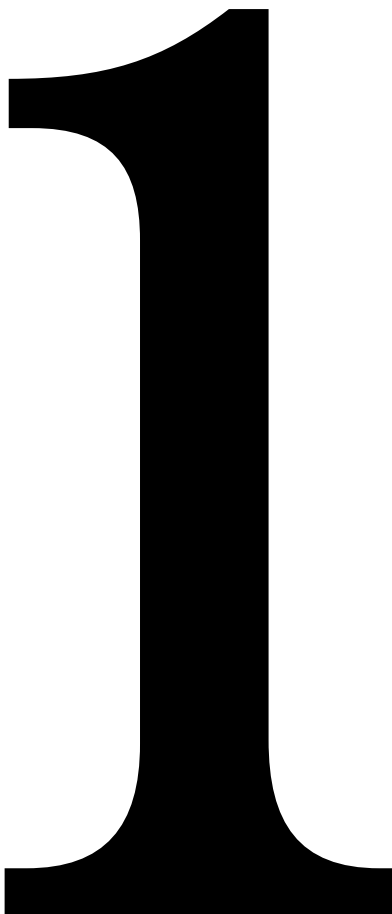
A gazdaság és a politika sohasem volt mentes a pszichológiai megfontolásoktól. Csak most értünk el azonban arra a pontra, hogy elméleti viták folynak arról, milyen szisztematikusan gazdaságpolitikai következtetések vonhatók le pszichológiai ismereteink alapján. Akerlof és Shiller csak az egyik álláspontnak ad helyet a könyvben, pedig érdemes alternatívákat is megfontolni.¹³

A lelki tényezők kifejezés helyett talán jobb lenne kognitív tényezőkről beszélni, mivel mind kognitív képességeinkkel függ össze, de ez a szóhasználat marketingszempontból persze nem szerencsés. A viselkedési közgazdaságtan, amely átvette a kognitív torzítások kognitív pszichológiai megközelítését, a puha vagy libertariánus paternalizmus fogalmával jelöli azt a rásegítő típusú állami beavatkozást, amely a lelki tényezők okozta „tévedéseket” igyekszik kijavítani.¹⁴ Már több helyen sikerrel alkalmazott módszer az egyénektől elvárt döntéseket azzal sugallja, hogy „alapértelmezett” döntéssé változtatja őket. Ezzel a módszerrel lehet például növelni a megtakarításokat. Akerlof és Shiller érzésem szerint általában is hasonló dolgokat vár el az állami beavatkozástól.

A libertariánus paternalizmus melletti érvekkel azonban óvatossá kell lennünk. Miért nem alkalmazzuk a lelki tényezők elméletét a politikusokra és a közgazdászokra is? A libertariánus paternalizmus két feltevése alapján: 1. a kérdéses döntési problémában létezik megbízható, mély szakértelem, 2. amelyet az emberek többsége mégis képtelen a döntései-

Tisztelt Olvasónk!

*2012-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

ben alkalmazni. Több esetben be lehetett bizonyítani, hogy a döntési torzulások kiigazítása (*de-biasing*) sikeres lehet, és az is ismert, hogy a szakértelem önmagában nem szükségképp eredményez jó döntéseket.¹⁵ A közgazdaságtanban joggal vetődhet fel a kérdés, hogy tudásunk mennyire „mély”, mennyire szakértő a szakértő. Míg a kognitív torzítások elméletében különválnak a gyakran tévedő kísérleti alany és a racionális kísérletező, addig más pszichológiai megközelítésben nem feltétlenül hiba minden, ami annak látszik, a tévedés a heurisztikák szerencsétlen alkalmazásakor lép fel, ami a szakértőkkel is meggesik. A sikeres alkalmazás viszont részben tanulható. A pénzüllúzió kapcsán már utaltam rá, hogy sokszor hamis szembeállítani az intelligens szakértőt az illúzióktól szenvedő átlagemberrel. Akerlof és Shiller gazdaságpolitikai nézetei érezhetően közel állnak ahhoz a felfogáshoz, amely a szakértői tudással indokolja, miért van joga az államnak „bökdösni” a polgárait, hogy a helyes irányba mozduljanak el.¹⁶ Az amerikai konzervatívok, vagyis a klasszikus liberálisok természetesen ezt a „bökdösést” is visszataszítónak tartják.¹⁷ Ha nem vagyunk dogmatikusok, akkor el kell ismernünk, hogy a „bökdösés” hol inkább, hol kevésbé megalapozott. A bökdöső közgazdászoknak még az orvosoknál is nagyobb az esélyük arra, hogy a páciens nem mindig lesz hálás. □

15 ■ Lásd www.bmj.com/content/327/7417/741.full.

16 ■ A *Nudging* egyik szerzője, Cass Sunstein, fontos pozíciót tölt be az Obama-adminisztrációban.

17 ■ Lásd Richard Posner véleményét a *Wall Street Journal*-ben. <http://online.wsj.com/article/>.

VÁROSI TEREK – TÁRSADALMI TÉRHASZNÁLAT

.....

BORIS BOVE – YVONNE HÉLENE LE MARESQUIER – CAROLINE BOURLET
Közel és távol: kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára

KARSTEN IGEL

A társadalom-topográfia a társadalmi térig?
Megjegyzések a késő középkori német városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez

NOVÁK VERONIKA

Az erőszak topográfiája
Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben

BENDA JUDIT

A kereskedelem topográfiája
A kereskedők térhasználata a késő középkori Budán

MAJOROSSY JUDIT

A foglalkozás topográfiája
A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban

GERHARD PÉTER

A választás topográfiája
Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználata

.....

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket.
Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi
idei számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

- 43. A könyvtől az olvasóig (megjelent)
- 44. Életút-értelmezések (megjelent)
- 46. Migráció, emigráció, integráció a 19–20. században

Nonprofit szervezetként lebetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A MAGYAR HOLOKAUSZT

SZEMÉLYES TÖRTÉNETÉNEK DIGITÁLIS GYŰJTEMÉNYEI

KOVÁCS ÉVA – LÉNÁRT ANDRÁS – SZÁSZ ANNA LUJZA

1. A HOLOKAUSZTKUTATÁS HELYE MAGYARORSZÁGON

Bár a holokauszt² tapasztalata a XX. század esemény- és eszmétörténetét alapjaiban határozza meg, kutatása Magyarországon csak az 1980-as évek elején kezdődött el, és intézményesülése viszszatekintve szerénynek mondható. Az egyetemeken nincsen a holokausztot történeti, szociológiai, antropológiai vagy pszichológiai szempontból vizsgáló tanszék, program, műhely. A hazai judaisztika és jiddis oktatási egységek is túlnyomórészt a zsidóság XX. század előtti történetére fókuszálnak. Az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke Komoróczy Géza vezetésével és több előadó bevonásával korábban szervezett tematikus holokausztprogramot, de néhány szemeszter után nem volt folytatás.

A holokauszttal és következményeivel a felsőoktatásban dolgozó kutatók a történelmi feldolgozáson kívül főleg a pszichológiai, pszichiátriai kezelése során szerzett gyakorlati tapasztalatok értelmezésének kapcsán foglalkoztak.³ Van viszont több zsidó tematikára specializálódott könyvkiadó, folyóirat, internetes portál, klub, 2000 óta iskolai emléknap (április 16.), és 2005-ben megnyílt a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény.

Ez utóbbi intézményről érdemes már itt, a bevezetőben pár szót ejteni. Az Emlékközpont meglehetősen nehéz körülmények között jött világra.⁴ A magyar politikai vezetés, éles sajtóvitáktól kísérve, két modern történeti múzeum alapítása mellett döntött a kilencvenes évek végén, ezzel valószínűleg hosz-

„It is time to step back and take an accounting: Where does all this history and its telling lead, to what kinds of knowledge, to what ends? For this is, I believe, the primary challenge to Holocaust art and historiography in an anti-redemptory age: it is history-telling and memory that not only mark their own coming into being but also point to the places – both real and imagined – they inevitably take us.” James Young¹

szú időkre megadva az alaphangot a magyar XX. század történetét és emlékezetét övező nyilvános diskurzusnak. Az Emlékközpont nem önmagában „létezik”, hanem a Terror Háza Múzeum pendant-ja.⁵ Újraolvassa a Terror Házát akkoriban érő kritikákat, melyek a kiállítás tárgyi tévedéseit, tartalmi leegyszerűsítéseit, fekete-fehér történelemszemléletét, hangsúlybeli aránytalanságait, politikai sugalmazásait, a történelmi pikantériával rendelkező helyszín megválasztását és még a *pengefal* építését is vitatták, utólag mégis az tűnik jóvátehetetlen hibának, hogy az egymást követő viszonytárságos időszakok tárgyalását a kultúrpolitika nemcsak a városi, de a mentális térben is különválasztotta. A hétköznapi látogató így aztán eldöntheti, hogy a magyar, vagy pedig a zsidó szenvedéstörténet érdekli. Holott a hazai holokauszt kutatás csakúgy, mint az Emlékközpont állandó kiállítása, éppen azt kívánja bemutatni, hogy a zsidók elhurcolása a magyar történelem része. A két múzeum mindazonáltal technika és látványosság szempontjából legmodernebb a magyar glóbuszon. Elkülönültségükben azonban két, egymással versengő központi, nemzeti emlékezeti helyet teremtettek. S noha mindkét múzeum bemutat személyes sorsokat és családtörténeteket, ezek torzók maradnak, mert nincsenek kellőképp a kiállítás elbeszélésébe illesztve. Mivel e sorsokat is alapvetően levéltári forrásokból rekonstruálták, arcot és hangot nem a túlélők adnak nekik, így csupán illusztrációi a politikátörténeti narratívának. Mind a holokauszt történelempolitikai marginalizá-

1 ■ James E. Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. Yale University Press, New Haven – London, 2000. 11. old.

2 ■ A tárgyalt archívumok megkötik a kezünket abban, milyen névvel illessük a korszakot. Ha csupán a zsidóságot ért üldözéssel foglalkoznánk, már akkor is a holokauszt és a soá szó között kellene választanunk, ha csupán a romák üldöztetésével, akkor még nagyobb gondban lennénk, hiszen ott több kifejezés forog köz kézen (*porrajmos, pharrajmos, kali traš, samudaripen*). Mivel mindkét üldözött csoport szóbeli emlékezetével foglalkozni fogunk, ezért a holokauszt szó mellett döntöttünk.

3 ■ Írásunk kereteit szétfeszítendő, ha minden főiskolai és egyetemi oktató holokauszthoz kötődő kutatásait és kurzusait számba vennénk, ezért most megelégszünk az ismeretesebb példák említésével: Csepeli György (ELTE TÁTK), Erős Ferenc (Pécsi Tudományegyetem), Fenyves Katalin (Budapesti

ti Kommunikációs Főiskola), Haraszti György (ORZSE), Karsai László (Szegedi Tudományegyetem), Kádár Gábor (ELTE PPK), Kovács Éva (MTA Szociológiai Intézet), Kovács András (CEU Jewish Studies), Kovács Mónika (ELTE PPK), Krausz Tamás (ELTE BTK), Molnár Judit (Szegedi Tudományegyetem), Ormos Mária (Pécsi Tudományegyetem), Örkény Antal (ELTE TÁTK), Papp Richárd (ELTE TÁTK), Pető Andrea (CEU Gender Studies), Schmidt Mária (PPKE BTK), Stark Tamás (MTA Történettudományi Intézet), Szita Szabolcs (HDKE, Nyugat-magyarországi Egyetem), Vági Zoltán (ELTE PPK), Vajda Júlia (ELTE TÁTK). Szubjektív megjegyzés: az ELTE történelem és szociológiai képzéseit a kilencvenes évek második felében könnyedén el lehetett végezni úgy, hogy a holokauszt jelenségére épülő óra nem került terítékre. A holokausztról leginkább a szociálpszichológiai szakirodalomban olvashattunk és egyes kvalitatív szociológiai módszertani szemináriumokon hallhattunk.

lása, mind az alapvetően konzervatív, kizárólag levéltári forrásokat favorizáló történelemszemlélet felelős abban, hogy a szemtanúk és túlélők hangja csak nagyon halkán, vagy egyáltalán nem jelenik meg a holokauszt magyarországi kánonjában.⁶

Hogy e két sajátos attitűd Magyarországot a nemzetközi kutatásokban és a szélesebb nemzetközi nyilvánosságban is fokról fokra elszigetelte, azt mi sem mutatja jobban, mint a magyar holokauszt mértékéhez képest csekély tárgyalása a nemzetközi szakirodalomban. Gyáni Gábor, a soá magyar történetírásának kritikai összegzésére 2008-ban felkért történész szerint itthon inkább csordogálnak, mint folynak a kutatások, amelyek elsősorban levéltári források, tehát kormányzati hivatalok és szervezetek megmaradt iratanyagait dolgozzák fel, és elméleti igény nélkül, döntően az eseménytörténetet igyekeznek rekonstruálni.⁷ Holott, teszi hozzá, a kiterjedt nemzetközi szakmai diskurzus elméleti iskolák köré szerveződik, és ennek megfelelően érvel a holokauszt egyetemes és helyi jelenségeinek értelmezésében. A bírálatra többen válaszoltak, köztük Karsai László, a Szegedi Egyetem történészprofesszora és a Jad Vasem magyarországi kutatócsoportjának vezetője, aki terjedelmes válaszában sok részletkérdést pontosított, mégsem tisztázta megnyugtatóan, hogy „egy reprezentatív historiográfiai kézikönyv mértékadó történész közreműködői”⁸ miért nem hivatkoznak még az idegen nyelven is publikáló magyar szerzők műveire sem. A vita azóta elcsitult, a helyzet azonban mit sem változott. Vagyis annyi talán mégis – amint megengedőbb pillanataiban Gyáni is elismeri –, hogy színre lépett egy elméletileg képzetesebb és naprakészebb fiatal kutatói nemzedék. A másik örömdetes fejlemény, hogy a Holokauszt Emlékközpontban – szintén fiatal muzeológusok és levéltárosok bevonásával – az utóbbi egy évben felgyorsult a felhalmozott

Holokauszt Dokumentációs Központ
és Emlékgyűjtemény, Budapest, Páva utca

anyagok rendszerezése, ami remélhetőleg fellendíti a hazai kutatást.

A tanúságtételek összegyűjtése, az interjúkészítés tehát nem a nemzetközi holokauszt kutatások fő csapásvonalán indult meg. Nem történészek kezdeményezték, és a tanúságtételek ma sem állnak a vonatkozó történészi munkák homlokterében. De az életben maradtak és az áldozatok leszármazottai magukban hordozták a holokauszt traumáját. Nem véletlen, hogy – eltekintve a nem túl bőségesen megjelentetett

külföldi és hazai szépirodalmi feldolgozásoktól és visszaemlékezésektől – a pszichológusok találkoztak először a holokauszt jelenben is ható örökségével, amelyet lassacskán a nyilvánossággal is megismertettek. Erős Ferenc szerint: „A tudományos, irodalmi és képi megfogalmazások bizonyos értelemben önértelmezési modelleké váltak. A személyes élettörténetek, önéletrajzi narratívumok kibontásához azonban a kulturális minták nem voltak elegendőek, ehhez le kellett küzdeni azokat a belső gátakat, elfojtásokat is, amelyek a zsidó-

sággal kapcsolatos élmények és tapasztalatok kommunikálásához szükségesek. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy bár a kulturális emlékezet számára sok minden hozzáférhető volt, a kommunikatív emlékezetben óriási hiányok, veszteségek tántogtak.”⁹

Üttörő munkát végzett a feletjés és hallgatás megterésében Virág Teréz, aki 1982. november 9-én szűk közönség előtt (más megfogalmazásban: széles szakmai érdeklődéstől kísérve) tartott előadást a holokauszt túlélőivel folytatott terápiás gyakorlatáról.¹⁰ Élete hátralévő két évtizedében a holokauszt traumájának feldolgozására koncentrált. 1990-ben a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE) hírlevelében tett közzé egy felhívást, amelyben a nagyszülőktől az unokákig várt mindenkit, aki beszélni akar a (zsidó) múltról vagy meg akarja ismerni felmenői történeteit. Vagyis elindította az első magyar holok-

4 ■ A múzeumalapítást tágabb kontextusban már tárgyaltuk korábban: Gerhard Seewann – Éva Kovács: *Juden und Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur* (Mítvf.: Gerhard Seewann). *Südosteuropa*, 54 (2006), 1. szám, 24–59. old.

5 ■ A Terror Háza Múzeum Budapest impozáns századfordulós sugárútján, az Andrássy út 60. sz. alatt, az egykori AVH-székházban kapott helyett, míg a Holokauszt Emlékközpont a turizmustól jóformán érintetlen Páva utcában, az egykori zsinagóga épületének tömbjében lelt otthonra. Az intézmények látogatottságára a város elhelyezkedésük természetesen jelentős befolyással van.

6 ■ Az *oral history* gyűjtemények általában véve is csak nagy késéssel kerültek be a magyar társadalomtörténet fősodrába. Vö. Lénárt András: „Történetgyűjtés” – *Oral history* archívumok Magyarországon. *Aetas*, 22 (2007), 2. szám, 5–30. old.

7 ■ Ablonczy Balázs – Novák Attila: Tizenkét állítás a soáról. *Kommentár*, (2008), 3. szám, 9. old.; Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008, 3. szám, 13–23. old.; Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008, 6. szám, 91–104. old. A vitában megszólalt még Pók Attila, Ungváry Krisztián, Csíki Tamás és Frojmovics Kinga.

8 ■ Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave–Macmillan, Basingstoke, 2004.

9 ■ Erős Ferenc: A zsidó identitás „felfedezése” Magyarországon a nyolcvanas években. In: Bárdos Katalin – Erős Ferenc – Kardos Péter (szerk.): „...aki nyomot hagyott”. *In memoriam Virág Teréz*. Animula, Bp., 2003. 55. old.

10 ■ Az előadás a Magyar Pszichológiai Társaság ülésén a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi István (akkor Roosevelt) téri épületének egy kis termében hangzott el.

auszt-beszélgetőcsoportot, amely az egyedüli volt a poszt-socialista régióban. A csoport a KÚT nevet vette fel, majd 1992-ben pszichoterápiás rendelővé, illetve alapítvánnyá alakult.¹¹ Évente több száz, 1996-ra több mint ezer, a társadalmi traumatizáció következtében különböző panaszokkal küzdő ember kereste fel az alapítvány munkatársait. A fókuszban a holokauszt okozta sebek gyógyítása állott, de a másféle diszkrimináció és társadalmi üldöztetés áldozatait is igyekeztek gyógyítani. Konferenciákat szerveztek és a terápiás tapasztalatokat kötetekben foglalták össze.¹²

Virággal közel egy időben a pszichoterápia mezejéről egy másik kezdeményezés is elindult: Erős Ferenc és Stark András azt kutatja, hogy a holokauszt után született első nemzedék hogyan bírkózik meg a zsidóságból vagy annak elhallgatásából táplálkozó szorongásokkal. Kovács András és Lévai Katalin szociológusokkal együtt interjúzásba fogott. Az első publikáció – szintén egy szakmai közegben tartott bemutató után – 1985-ben, a *Medvetánc* folyóiratban jelent meg.¹³ A nyolcvanas években változatos háttérű interjúkészítők bevonásával felvett, mintegy 200 mélyinterjúra támaszkodva további kutatások kezdődtek és publikációk születtek a kilencvenes években.¹⁴ A szövegátiratok jelenleg Erős Ferenc és Kovács András birtokában vannak, levéltári elhelyezésükről és katalógizálásukról a közelmúltban indultak meg a tárgyalások a 20. század hangja Archivummal (*Voices*) és a Nyílt Társadalom Archivummal (*OSA*).

Ugyancsak a nyolcvanas években indult egy másik, még inkább pszichiátriai vonatkozású interjúprojekt. Az MTA – Soros Alapítvány Társadalomtudományi Kuratóriuma 1986–1987-ben ösztöndíjjal támogatta *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében* című kutatást. A csoport vezetője Szilágyi Júlia, tagjai Cserne István és Pető

Katalin pszichiáter, valamint Szőke György irodalmár-pszichoanalitikus voltak. A fennmaradt kutatási jelentések szerint 40 interjút készítettek első, illetve második generációs holokauszt-túlélőkkel. Az interjúalanyokat hólabdamódszerrel érték el, a résztvevőket anonimitásról biztosították, a szövegeket néhány tudományos előadásban és publikációban használták fel a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján. Az élettörténetekre voltak kíváncsiak, emellett hangsúlyosan foglalkoztak a zsidósághoz fűződő viszony-nyal, a megkérdezettek családjával, a családban előforduló betegségekkel, kórosnak vélt tünetegyüttesekkel. Várhatóan ezek az interjúk is a *Voices* és az *OSA* gondozásába kerülnek.

1991-ben, közvetlenül a zsidó alapítványi iskolák megnyitása után kezdett kutatást a második és a harmadik generáció körében Kovács Éva és Vajda Júlia, akik a narratív élettörténeti interjú technikáját alkalmazva (s ezzel e módszert egyúttal a hazai szociológiai kutatásba is bevezetve) tárták fel az elbeszél zsidó identitást. Két tucat családdal készítettek interjút (egyenként a szülőkkel és a gyermekekkel), a kutatást összegző kötetet azonban csak tíz évvel később, 2002-ben jelentették meg.¹⁵ Bár a szociál-

pszichológusok és szociológusok kedvezően fogadták mind a narratív biográfiai módszert, mind a holokauszt személyes emlékezetének illetően megközelítést, a társadalomtörténészek csak évekkel később vettek tudomást e kötetéről.

Amint az eddigi példákból is látszik, az interjúk kutatási és nem megőrzési céllal készültek. Nem voltak tervek az interjúk korpusz tárolására és nyilvánossá tételére. Ennek épp az ellenkezője mondható el a *Shoah Foundation* által kezdeményezett, a kilencvenes években „ipari méreteket” öltő videointerjú gyűjtéséről, amelynek anyaga még ennyire sem épült be a hazai kutatásba (tudomásunk szerint a több száz interjúból egyetlen tanulmány sem született), s végül

11 ■ Az alapítvány működését – mondanunk sem kell – első sorban külföldi szervezetek támogatták: az Európai Unió magyarországi képviselője, a Soros Alapítvány, a Közép- és Kelet-Európában Együttműködő Holland Alapítványok, az Amerikai Joint Magyarországi Irodája. Virág Teréz (szerk.): *Elhúzódozó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Animula, Bp., 1997.

12 ■ Virág Teréz (szerk.): *„Mély kútba tekinték.” Válogatott tanulmányok*. Animula, Bp., 2001.; Uő: *Emlékezés egy szederfára*. Animula, Bp., 2000.; Uő (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Animula, Bp., 1999.

13 ■ Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, (1985), 2–3. szám, 129–145. old.

14 ■ A kutatásokat Csepeli György közbenjárására az ELTE Szociológiai Intézete, majd az OTKA, a Randolph Braham Alapítvány támogatta.

15 ■ Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Múlt és Jövő, Bp., 2002.

16 ■ A hideg és forró emlékezet fogalmát – a lévi-straus-si és assmanni hagyományoktól eltérő módon – Charles S. Maier hozta be a diktatúrák emlékezetének elemzésébe (Vö. Charles S. Maier: *Heißes und kaltes Gedächtnis. Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus*. *Transit*, 22 (2001/2002), 153–165. old.). Maier az atomfizikából kölcsönözte a hasonlatot. Szerinte a soá emlékezte, akár a plutónium, lassú felezési idővel hat, azaz „forró” emlékezet, a vörös diktatúráké, akár a trícium: „hideg”. A „forró” emlékezet társadalmi erőket és érzelmeket mobilizál, azaz társadalomszervező emlékezet, a „hideg” viszont csak a történettudósok érdeklődésére tarthat számot. Maier optikája sajátosan nyugati, és csak a nyugati emlékezetet fogja be, nálunk épp fordított a helyzet.

17 ■ Vö. Böröcz József – Erőss Gábor – Gárdos Judit – K. Horváth Zsolt – Kovács Éva – Kriza Borbála – Melegh Attila – Ung-

ki is került az országból. Az elmúlt harminc évben a túlélőkkel és leszármazottaikkal készült interjúk tudományos hasznosítása tehát elégtelen – részben az ismeretlenség, a nehézkes hozzáférés és a gyér feldolgozottság miatt. Ez tágabb értelemben összefügg azzal, hogy a magyar műltfeldolgozási törekvések a nyolcvanas–kilencvenes évek nagy rácsodálkozása és identitáskeresése után beleütköztek mind a társadalom érdektelenségébe, idegenkedésébe, olykor relativizáló igyekezetébe, mind pedig a konzervatív történelemszemléletbe.

A 2000-es évekre a nyugati terápiás, társadalomlélektani, pedagógiai és muzealizációs minták mégis áttörtek, aminek ékes bizonyítéka az Emlékközpontnak és a Terror Házának kialakítása. Csakhogy megkettőződve, aszimmetrikusan és egy olyan társadalmi és politikai erőterben, amely a magyar holokauszt emlékezetét folyamatosan „hidegen” tartotta, és a kommunista terror áldozatainak „forró” emlékezetével állította szembe.¹⁶ A politikai akarat a személyes sorsok elmeséltetését, meghallgatását és rögzítését nemzedékeken átívelő oktatási céllal a Terror Házát is üzemeltető Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványra bízta (lásd www.emlekpontok.hu). Megszokhattuk, hogy a politika szakmai érvekre mérsékelten fogékony, és amikor egyéb, például presztízmeforgatásokról kulturális kiadásokról dönt, azt az adott terület (értelmiségi) szakértőinek tiltakozása követi. Ez történt ebben az esetben is – teljesen hiábavalóan.¹⁷ Schmidt Mária szakmai vezetésével a Közalapítvány 2009-ben olyan kiemelt, európai uniós megaprojekt lebonyolítására kapott megbízatást, amelynek összegéből jó néhány, már meglévő interjú archívumot rendbe lehetett volna hozni, és a nyilvánosság, így az oktatás számára is elérhetővé tenni. A civilszervezetek és magánszemélyek birtokában lévő gyűjteményekről a döntéshozók talán nem is igen tudtak. Ha mégis, akkor pedig a támogatásukkal elérhető politikai haszon eltörpült egy grandiózus „össznemzeti” terv bejelentéséhez képest.¹⁸

Az európai fejlesztési források ilyenén elosztása, illetve a kommunizmus emlékezetének szembeállítás a zsidó magyarok sorsával érdekes kérdéseket vet fel. Azaz mindez nem pusztán a pénzügyi források

egyfajtaallokációját jelenti, hanem történelempolitikai döntés is. A „feltalált”, megőrzésre méltónak ítélt emlékezet – karöltve az archívum társadalmilag konstruált „szellemével” – a hatalmi manipulációk végtelen sorozatát képes elindítani. Erre utal már az Emlékpontok gyűjteményének gigantikus mérete is (noha a tervezett több tízezer interjú helyett végül „csak” 3200 készült el, ez a szám, ahogy később a már létező gyűjtemények tárgyalásakor látni fogjuk, így is lehengerlő). Az archívum intézménye, mely a gyűjteményt megjeleníti, elérhetővé teszi, ezzel egyben kanonizál, s így az identitás – itt épp a nemzeti identitás – diskurzív létrehozását és fenntartását is befolyásolja.¹⁹ Azaz a múlt intézményesülése, mely többek között a „mit gyűjtsünk?”, „hogyan gyűjtsük?”, „mi legyen a gyűjtemény sorsa?” és a „mit őrizzünk meg, és mit töröljünk el?” típusú kérdések köré szerveződik, az egyik közösségteremtő technika a sok közül a politikailag uralt társadalmi térben, hiszen a múlt emlékezeti gyakorlatán alapszik „a társadalmi hovatartozás tudata, amit kollektív identitásnak nevezünk”.²⁰ Ebben az értelemben az archívum olyan „telített tér”, amely a múltat felhasználva alakítja a közösség önmeghatározását. Persze ott az érem másik oldala, melyen az archiválás kényszernek vagy pótcsелеkvésnek látszik, olyan kortünetnek, amely a technológiai fejlődés egyik következményeként a késő modernitásbeli én instabilitását vagy pedig a társadalmi változástól való elzárkózást leplezi, s a múltat csupán megidézi a jelenben, de nem kapcsolja össze a jövőre irányuló várakozásokkal.

A roma holokausztot feltáró kutatások dokumentumainak többségét is magángyűjtemények őrzik. Ismeretlenségük, illetve a tárolásuk módjából fakadó, többnyire rossz minőségük megakadályozza a hozzáférést és a témában nyerhető ismereteink bővítését, az eredmények közzétételét. Mintha a roma holokauszt maga lenne Pandora szelencéje, s nemcsak „a cigányok esküdtek volna össze egy emberként, hogy elfelejtik üldöztetésük traumáját, egy szersmind némán bár, de megőrzik a rejtett kollektív emlékezetben”,²¹ hanem mindenki, akit így vagy úgy érint. Mintha az eseményeket elbeszélők olyan titkok tudói lennének, amelyekről jobb nem tudni, nem szólni. S itt valójában nem is a felejtés a probléma, hiszen felejtés és emlékezés nem egymást kizáró folyamatok. A „szemben álló terminusok az eltörlés és a megőrzés”.²² Sőt némi túlzással elmondható, hogy a roma holokauszt kutatása esetében mind a két terminus inkább kártékonyak bizonyul: amennyiben a megőrzésről beszélünk, többnyire „magánmániáknak” lehetünk tanúi, amennyiben viszont eltörlésről, úgy a mindenkor politikai-hatalmi mezőben kialakuló valóságos vagy tettetett érdektelenségnek. Így a roma holokauszt tragédiája leginkább az, hogy a mai napig idegen test mind a holokauszt történetírásában, mind a nemzeti történelemben, nem része a roma kollektív emlékezetnek sem, ennél fogva az egyén és a csoport, a közösség identitásképzésében

váry Krisztián – Vidra Zsuzsanna: Kéretlen vélemény az Emlékpontokról. *Élet és Irodalom*, 2008. május 16. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;19718>

18 ■ Kritikánk természetesen nem a programban részt vevő diákokat és idős embereket illeti, akiknek munkáját, ha úgy hozta a sors, magunk is segítettük.

19 ■ Vö. György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Akadémiai, Bp., 2005. 7–8. old.

20 ■ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999. 138. old.

21 ■ Michael Stewart: Emlékezet és megemlékezés. In: Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont Könyvek, Bp., 2000. 11. old.

22 ■ Tzvetan Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág, Bp., 1998. 13. old.

sem vesz részt.

A roma holokausztról szóló tudás tehát „kipontozott”. Nemcsak a „mi történt?” típusú kérdésre nincs válasz – egyrészt a levéltári dokumentumok hiánya miatt, másrészt azért, mert a romák üldözése 1944-ben nem adtak ki központi utasítást. Sokan ez utóbbi, az *Endlösung* tervéhez fogható, elpusztításra irányuló egyértelmű intenció hiányára hivatkozva vetik el, hogy a roma holokausztot népirtásnak minősítsék.²³ Az egyes járások, vármegyék belátásuk szerint bántak a cigányokkal, így a dokumentumok az országban szétszórva, megyei és egyéb levéltárakban hevernek. Felkutatásuk, tematikus rendezésük és értelmezésük elszántságot, összefogást, rengeteg pénzt és emberi kapacitást igényelne. S bár e dokumentációs hiányt az elkészült – *oral history* vagy narratív élettörténeti interjús módszerrel rögzített – tanúságtételek nem pótolhatják, még ezek sem váltak a kollektív tudás részévé.

Vidra Zsuzsanna *A roma holokauszt narratívái* című tanulmányában²⁴ kitűnően foglalja össze azokat a történetírói és politikai diskurzusokat, amelyek szerepet kaptak az üldöztetésről szóló beszédmód kialakításában: a nemzetközi fejleményeket – hogy a *United States Holocaust Memorial Museum* kizárólag a zsidó tapasztalatra építkezett, hogy Ian Hancock és Sir Angus Fraser munkáinak köszönhetően fokozatosan nyert teret a romák reprezentációja stb. – és a magyar történetírói megközelítéseket²⁵ is befolyásoló nemzetközi vitát az angliai Hertfordshire Egyetemnek a roma holokausztot kutató munkatársai²⁶ és a *Gypsy Lore Society* között. Míg az előbbieket azt állítják, hogy a romákat faji alapon hurcolták meg, s e népirtásnak minősülő cselekedet utóezzései a mai napig struktúrálják a társadalom elosztási és újraelosztási mechanizmusait, addig az utóbbi szervezet a holokausztot kizárólag zsidó sorseseeménynek tekinti. Egyik fél sem tud függetlenedni attól a morális és politikai kerettől,²⁷ amely a holokauszt zsidó emlékezete kapcsán világszerte meghatározóvá vált. A vita Magyarországon is ennek mintájára alakult. Nem pusztán „történetész, szakmai álláspontok csaptak össze, hanem egyfajta politikai értelmezés is folyt”.²⁸ Karsai László azon állításával szemben, hogy a romák holokauszttapasztalata nem mérhető a zsidókéhoz, hiszen a rasszista ideológiából levezethető kollektív elpusztításukról nem született döntés, Bársony János és Daróczy Ágnes elősorolja azokat a partikuláris, ugyanakkor fokozatosan szigorodó romaellenes rendeleteket, amelyek a roma közösségek megsemmisítésére irányultak. A történészekre hivatkozva fogalmazódnak

meg először a kárpótlás és a megemlékezések kapcsán a roma holokauszt politikai narratívái. Míg Karsai tagadja, hogy lett volna különálló, roma holo-kauszttörténet, addig a roma értelmiség a holokausztot a romák közös történeti tapasztalatának, a szenvedés és diszkrimináció betetőzésének tartja, mely kulcsszerepet játszik a roma kollektív identitás kialakításában.

Nem fogjuk itt felfejteni a roma holokauszt beszédmódjának archeológiáját, csak a fontosabb formatív mozzanatok felvillantásáig juthatunk el, Szuhay Péter összefoglaló írására támaszkodva.²⁹ A

magyarországi cigány népességről Kemény István vezetésével 1971-ben végzett kutatás dokumentumai között vannak interjúk, ahol szóba kerül a holokauszt. Ebből az anyagból kiindulva születtek azok a cikkek³⁰ és irodalmi művek,³¹ amelyek a szélesebb nyilvánosságot is megismertették a roma holokauszt tényével. Mindazonáltal úgy tűnik, a nyolcvanas évektől kezdve a film- és képzőművészet teljesíti az „emlékezés kötelességét”, meri megtörni a csendet, és feltenni a kérdéseket. Ide tartozik Lojko Lakatos József filmje, az *Elfelejtett árnyak* (amelyet a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont megnyitó kiállításán is vetítettek) vagy Péli Tamás és tanítványa, Szentandrassy István műve, a *Születés* című, 42 négyzetméteres falkép a tiszadobi gyermekvárosban. A kulcskérdé-

sek a roma identitás határait és tartalmát, a roma és a nem roma, a többségi és a kisebbségi társadalom együttélésének lehetőségeit, egy közös emlékezetvilág megkonstruálásának a tervét érintik. A roma holokauszt emlékezete leghatározottabban a képzőművészetben él, s tematizálódik újra meg újra.³² A kilencvenes évektől kezdve, a kárpótlási lehetőség kapcsolódón több formálódó politikai, érdekvéviselési és egyéb, a romák elismertetéséért küzdő mozgalom kezdte fontosnak tartani a roma holokauszt emlékezetének intézményesítését leginkább

23 ■ Lásd pl. Guenter Lewy: *The Nazi Persecution of the Gypsies*. The Oxford University Press, Oxford, 2001.

24 ■ Vidra Zsuzsanna: *A roma holokauszt narratívái. Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok. Regio*, 2005. 2. szám, 111–129. old.

25 ■ Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz*. Cserépfalvi, Bp., 1992.

26 ■ Donald Kenrick – Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*. Heinemann Educational Books, New York, 1972.

27 ■ Vö. Daniel Lévy – Natan Sznaider: *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Temple University Press, Philadelphia, 2006.

28 ■ Vidra: i. m. 120. old.

29 ■ Szuhay Péter: *A holokausztól a Pharrajimosig. Élet és Irodalom*, 2008. november 18.

30 ■ Szegő László: Győrben egyiket sem lőtték agyon... *Mozgó Világ*, 1983. 12. szám, 58–67. old.

Magánkiadás, 1947

a megemlékezésekben.³³ A Cigány Világszövetség 1972-es párizsi kongresszusa³⁴ augusztus 2-t jelölte ki a roma holokauszt emléknapjának. 1944. augusztus 1. és 3. között számolták fel ugyanis az Auschwitz–Birkenau II/e cigánytábor, hogy helyet teremtsenek a Magyarországról deportált zsidóknak. Miután a hetvenes évek közepén a Székesfehérvárra tervezett emlékmű felállítását a helyi lakosság megakadályozta, az első roma holokauszt-emlékmű végül Nagykanizsán épült meg 1996-ban, s a hivatalos megemlékezéseket ott, illetve Budapesten, eleinte a Parlament előtt, majd 2006-tól a Nehru-parton felavatott emlékmű előtt tartják.

A nyugat-európai roma és szinti közösségekben és a tágabb nyilvánosságban zajló eszmecserektől eltérően az intézményesülés és ritualizáció folyamatai hazánkban nem váltottak ki a tisztázást és az emlékezet fenntartását egyaránt szolgáló vitákat. A nyilvános diskurzusban a rendszerváltást követően épp csak megjelenő roma holokauszt mára már el is tűnt belőle, azt az illúziót keltve, mintha a kollektív emlékezet részévé vált volna. A roma holokauszt szót hallva a többség csak a kárpótlás körüli vitákra és vizsgálataira, a hivatalos megemlékezések körüli szét-húzásra emlékezik.

Ebben az ellentmondásos helyzetben jöttek létre és léteznek a holokauszt témájú magyar gyűjtemények. Sorra vesszük őket keletkezésük sorrendjében, bemutatva, hogy a gyűjtést kik és miért támogatták, meddig jutott el a kutatás, és milyen színvonalon valósul meg a gyűjtemények fenntartása és a közjó szolgálatába állítása. Arra is kitérünk, hogy elsődlegesen muzeológiai, oktatási, turizmusélénkítő vagy tudományos céllal keletkeztek-e az egyes gyűjtemények.

2. A ZSIDÓ HOLOKAUSZT SZEMÉLYES TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

2.1. A Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont gyűjteményei

A rendkívül heterogén gyűjteményt magán- és személyes anyagok alkotják, központi, állami szerv által keletkeztetett iratokat nem őriznek. Az állománynak

jelenleg a harmada van feldolgozva. A gyűjteményt eredetileg A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (alapítva 1945-ben), valamint a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (alapítva 1957-ben) anyagai – visszaemlékezések, cikkek, személyi hagyatékok – alkották, később kiegészült az Auschwitz Alapítvány gyűjtött hagyatékokkal. Az Emlékközpontba az alapításkor beolvadt a Magyar Auschwitz Alapítvány (melynek vezetője, Verő Gábor, az Új Magyar Központi Levéltár korábbi igazgatója és Szita Szabolcs történész lett), gyűjteményét az Emlékközponton belül 2004-ben különítették el.³⁵ A leletmentés tehát már jóval korábban megkezdődött, hiszen az Auschwitz Alapítvány fő célja is a magyar holokauszt dokumentálása és a honi áldozatokról való megemlékezés volt. 2004 előtt a gyűjtés elsősorban ismeret-ségi kapcsolatokon keresztül zajlott, és a kutatók erejükhöz mérten igyekeztek a feldolgozott anyagokat kiadványokban is publikálni. Az elmúlt egy évtizedben a központ tevékenységét rendre szakmai, (tudomány)politikai viták és a sajtóban is folytatódó botrányok árnyékolják be, s a központot – Varga László rövid igazgatóságát leszámítva – 2011-ig nem avatott vezetők igazgatták. A kiállítási, kutatási, oktatási, tudományszervezési feladatok mellett a gyűjtemény-építés háttérbe szorult, az állomány szakszerű feldolgozása csupán 2010 nyarán kezdődött meg. Az új anyagok felkutatásával jelenleg a gyűjtemény vezetője, Szécsényi András foglalkozik, két szakképzett munkatársa a meglévő anyagok feldolgozását végzi. Ha elkészül a „nagy excel”, saját fejlesztésű nyílvántartó programba töltik fel az adatokat, és teszik elérhetővé az interneten.

A gyűjtemény öt részre bomlik: a dokumentum, visszaemlékezés, fénykép, audiovizuális és tárgyi algyűjteményekre. 2011 őszén a leltárban 9000 tétel szerepelt, ebből 673 volt visszaemlékezés. A bevételi naplók alapján a visszaemlékezéseket, naplókat két nagyobb hullámban, a hatvanas és a nyolcvanas években, a kárpótlási eljárásokkal összefüggésben adták át a túlélők a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének, de a mai napig folyamatosan érkeznek anyagok. A szövegek általában – a kárpótlási beadványok elvárásainak megfelelően – röviddek, a munkaszolgálatra és a haláltáborokra koncentrálnak néhány oldalon összefoglaló emlékező hányattatásait. A tudományosan szervezett interjúk kutatások anyagai furcsa módon nem kerültek az Emlékközpontba, ami azért is elgondolkodtató, mert az Emlékközpont magát az egyetlen, kizárólag a vész-korszak forrásait, emlékeit gyűjtő muzeális intézménynek tartja. Ennek két, egymással összefüggő okát látjuk: az Emlékközpont nem tekintette feladatának a túlélők, szemtanúk meséltetését. Másképpen fogalmazva, az írásos és tárgyi források feltárását fontosabbnak tartották, mint a túlélők és szemtanúk emlékeinek rögzítését. Így az alapításkor nem vezettek sikerre az akkori igazgató, Varga László tárgyalásai a Soá Alapítvánnyal és más interjúk projek-

31 ■ Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Móra, Bp., 1976.

32 ■ A teljesség igénye nélkül érdemes felidéznünk a 2004-es képzőművészeti alkotótábor Kőszegen, ahol 16 roma származású festő a holokauszttematikában alkotott, Omara *Látogatás Auschwitzban* c. képét, vagy Szilágyi János *Láger* festményét.

33 ■ Vö. Nancy Fraser: *Social Justice in the Age of Identity Politics. Redistribution, Recognition and Participation*. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition?* Verso, New York, 2003. 7–109. old.; www.mmi.hu/romaaszt/holocaust/holo_4.htm; www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=hir&sp=view&tema=1&id=1162

34 ■ Ezen a kongresszuson döntöttek a zászlóról, a himnuszról, a 'romáról', ami a heterogén csoportok közös, politikailag korrekt megnevezése.

35 ■ Szita Szabolcs a 2009–2011-es időszakot leszámítva végig jelen volt az intézmény életében, 2011 májusától megbízott, 2011 szeptemberétől kinevezett igazgatója az Emlékközpontnak.

tekkel. Az interjúgyűjtés elmaradásának másik oka lehet, hogy mivel egyéb, akár külföldi programok keretében már amúgy is folytak interjú kutatások, az Emlékközpont nem akarta hozzájuk hasonló profillal kiegészíteni a tevékenységét. Ebben az esetben is begyűjthették volna a gyűjtemények másolatait, vagy megszerezhették volna a felhasználás jogát. Az írásos dokumentumok esetében már volt erre példa: a Hadtörténeti Levéltárban megtalálható munkaszolgálatos iratok egy részét még az Auschwitz Alapítvány megbízásából lemásolták. Igaz, jelenleg nincs kutatható állapotban, és időközben a Karsai László vezette kutatócsoport végzett a Hadtörténeti Levéltárban található iratanyag másolásával – ők azonban a Jad Vasem Múzeum számára dolgoznak. A Deportáltak Gondoza Országos Bizottság (DEGOB, 1945–50) és egyéb szervezetek által 1945–46 folyamán a deportáltakból hazatérőkkel felvett több ezer jegyzőkönyv másolatait is az Emlékközpont őrzi.³⁶

Visszatérve a meglévő anyagra, a gyűjteménybe már a felszabadulástól kerültek naplók, nagyobb lélegzetű, publikálásra szánt vagy megjelent művek is.³⁷ 2001-ben, 80 éves korában írta meg háborús emlékeit Bauer Miklós, az ÁVH egykori magas beosztású tisztje, egy példányt az Emlékközpontnak is eljuttatott. *De arte vivendi* című írásában a háború alatti kommunista ellenállásban kifejtett tevékenységéről, főként az irathamisításról emlékezik meg. A fentiekől eltekintve a visszaemlékezők túlnyomó többségben ismeretlen vagy elfeledett emberek. A visszaemlékezések egy része interjú formát ölt, ilyen például egy 2010-ben leírt, három oldal terjedelmű beszélgetés.

Az audiovizuális gyűjtemény különböző – esetenként lejátszhatatlan – hordozókon sokféle felvételt tartalmaz. Filmek, megemlékezések felvételei, interjú hanganyagai mellett a Soá Alapítvány Magyarországon készült interjúi közül is sokat a visszaemlékezők adtak át, 2010-ben pedig a Soá Alapítvány is adományozott harminc magyar vonatkozású felvételt az Emlékközpontnak. Az adományok átvételekor 2005 óta szerződést kötnek, melyben az „Átadó” teljesen vagy részben lemond az adományhoz kötődő jogosultságairól.³⁸

A gyűjtemény talán legnagyobb hiányossága az ismeretlensége és feldolgozatlansága, pedig egy központi finanszírozású, országos jelentőségű és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező intézményben kapott helyet. Az anyag feldolgozása nagy ütemben halad, kérdés, hogy a nyilvántartásból mikorra lesz mindenki számára elérhető on-line adatbázis. A tárolási körülmények jók, 2010 óta van klimatizált, helytakarékos tömörraktár, vannak korszerű tárolóeszközök.

2.2. A Soá Intézet Magyarországon

Elképesztő méretű, jól végiggondolt, az audiovizuális anyagokra (videofelvételekre) épülő, biztos pénzügyi körülmények között működő nemzetközi magánvál-

lalkozás (<http://dornsife.usc.edu/vhi/hungarian/>). További érdemei között felsorolhatjuk, hogy az interjúkon nyugvó adatbázis létrehozása sem maradt el, az archiválás és az interjú oktatási-kutatási felhasználása ugyancsak a projekt része volt. Az alapadatok magukért beszélnek: 1994 és 1999 között 56 országban, 32 nyelven 51 285 interjút készítettek. A következő ötéves ciklusban befejezték az anyag indexálását és archiválását, majd 2006-ban az egész korpuszt elhelyezték egy újonnan alapított intézetben a Dél-kaliforniai Egyetemen (*USC VHA – Shoah Foundation Institute for Visual History and Education*). Interjúátiratok nem készültek.

A vállalkozás ötlete az 1993-ban bemutatott, hét Oscar-díjjal elismert és komoly bevételt hozó film, a *Schindler listája* rendezőjétől, Steven Spielbergtől eredt. 1994-ben indította el ezt a leletmentő programot, és egyedülálló archívummal ajándékozta meg a világot. Ekkor még a túlélők, szemtanúk visszaemlékezéseinek rögzítése volt az elsődleges cél. Az archívum egyetemi elhelyezése és (korlátozott) nyilvánossá tétele elsősorban a felvilágosítást, illetve az ún. „humanisztikus elveket” (antirassizmus, megbékélés stb.) szolgálja.

Az archívum a világon összesen harminchárom helyen – többnyire egyetemeken és kutatóközpontokban – érhető el, a regisztrált felhasználók itt ingyen tölthetnek le interjúkat, és használhatják a hozzájuk tartozó adatokat.³⁹ Az üzemeltető intézményeknek viszont meg kell fizetniük a licencet – 15 000 \$/év – az adatbázis használatáért. Magyarországon a gyűjtemény a Közép-Európai Egyetemen (CEU) hozzáférhető (<http://www.library.ceu.hu/vha.html>): Kovács András, az egyetem *Jewish Studies* program vezetőjének közbenjárására egy névtelenséget kérő adományozó jóvoltából 2009 tavaszától három évig a CEU üzemeltetheti az adatbázist.⁴⁰ Kovács szerint a tudományos kutatás szempontjából azért fontos, hogy Budapesten is elérhető legyen az adatbázis, mert szerencsés esetben történeti tények rekonstrukciójára, például egy-egy régió eseménytörténetét illetően is jól hasznosíthatók az archívum interjúi.

A Soá Intézet mind az Egyesült Államokban, mind

36 ■ A DEGOB-anyagok eredetije a Zsidó Múzeum és Levéltárban (ZSML) található – bár ez a levéltár honlapján nincs kiemelve – 3500 jegyzőkönyv digitális-internetes kétnyelvű megjelenítését és adatbázisba rendezését pedig egy harmadik szervezet végezte el. Vö. www.degob.hu.

37 ■ Ez utóbbiak közül érdemes megemlíteni: Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitz-i krematóriumban*. Városi Nyomda, Debrecen, 1946. (a kötetet több nyelven is kiadták, Magyarországon a Magvető Könyvkiadó jelentette meg újra 2004-ben); Rassay Károly: *Rapszódia mauthauseni hónapjainkról*. In: Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor (szerk.): *Emlékezések: a koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára*. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1995.; Pauk Anna: *A 12539-es fogoly. Birkenau – Auschwitz – Sömmerda. Visszaemlékezés 1944–1945*. CET Belvárosi, Bp., 2001.; Dörme Pirokska: *Lágeremlékeim* (www.drseres.com/piroska/lagerirasok.htm).

38 ■ A gyűjteményben a naplókban és visszaemlékezéseken kívül egyéb írásos dokumentumok, fotók (egyelőre feldolgo-

Magyarországon digitális tananyagok, oktatási segédanyagok előállításával, tanárok továbbképzésével igyekszik a holokauszt egyéni történeteit megismertetni. Céljuk nem pusztán a tárgyi tudás bővítése, az életsorsok bemutatásával az érzelmekre is igyekeznek hatni. Magyar anyagok felhasználásával készült tematikus összeállításai – *Gyerektörténet 1944-ből*, *A baba*, *A börtönd*, *Női sorsok a holokausztban* stb. – ugyanakkor a holokauszt több szempontú tárgyalására törek-szenek, és bemutatnak más, XX. századi genocídiumokat is: az örmény, a ruandai és a kambodzsai népirtások túlélőinek személyes történeteit.

A nagy nyilvánosság előtt az adatbázis gyakorlatilag zárt, igaz, az oktatási anyagok korlátozás nélkül online is elérhetők. Magyarországról tehát egyszerű kutatóként nem közvetlenül, hanem a CEU könyvtárában és az OSA kutatótermében férhetünk az interjúkhoz. A regisztrációt követően több keresési felületen kezdhethetjük meg a vizsgálódást. Minimális angol nyelvtudás elengedhetetlen a katalógus használatához. Az alapkorpuszt rendkívül jó apparátus egészíti ki, több mint 55 000 keresőszóval, -kifejezéssel próbálkozhatunk és a rendszer szerencsére kellően intelligens ahhoz, hogy a rokon értelmű szavakat, kifejezéseket is megjelenítse. Néhány meglepő hiányosság a professzionális keresőrendszer ellenére becsúszott: valamilyen okból az interjúk sorszá-muk alapján nem kereshetők. Emellett a felvételeken hallható nevek némelyike nincs feltüntetve az interjúkhoz tartozó névmutatóban – ilyen például a Kulcsár István-interjúban Szita Szabolcs történész vagy a Berzsenyi Gimnázium egykori igazgatója sógorának nehezen érthető neve –, ami felett szemet hunyhatnánk, csak hogy a különböző interjúzási útmutatók és segédanyagok egyik legfontosabb, akár az emlékezés folyamatát megakasztó (azt irányító) célkitűzése a tények – nevek, események, időpontok, helyszínek, földrajzi helyek – pontos rögzítése.

Ami a magyar adatokat illeti: az archívumban 3600 magyarországi születésű emberrel készült interjú található, közülük 1336 magyarul.⁴¹ A magyar nyelvű interjúk túlnyomó többsége *zsidó túlélővel* készült, de akadnak *politikai foglyok*, *Jehova tanúi* és

segítők/mentők is. Szomorú, hogy csupán két magyar romával sikerült interjút felvenni.⁴² Kicsit meglepő, hogy ha az interjú készítési helyét akarjuk azonosítani, nem országonként, hanem államonként (*states*), azaz Magyarországra vonatkoztatva megyénként kell összeadogatnunk az esetszámokat. A 786 interjú fele Budapesten készült, a többi egyenletlenül oszlik el a megyék között, Somogy és Békés megye nem is szerepel a listán. A nemi arányok sokkal kiegyenlítettebbek: magyar nyelven 785 nő és 551 férfi mesélte el életét.

Az interjút azonnal meg tudjuk nézni, rossz esetben is fél óra alatt érkezik meg a fájl a központi szerverről. Az interjúk alapadataiból feltűnően hiányzik az interjúkészítő neve és rövid jellemzése, valamint a túlélő foglalkozása. Pedig a listázás, a rákérés a gyűjtemény egyik legnagyobb erőssége. Sajnos nem kapunk pontos felvilágosítást a kutatás (felvételtörzstítés) menetéről, a szakmai stábról, a munka megszervezéséről, az interjúalanyok felkutatásáról, az interjúkészítők toborzásáról és felkészítéséről. A Soá Intézet honlapjáról letölthető ugyan a kérdezői protokoll, de a filmek megtekintése után az a benyomásunk, hogy egyes kérdezők túlságosan szigorúan vették az előírt struktúrát, miközben nem világosították fel az elbeszélőket a formaságokról. Így történhetett meg, hogy a felvételek kezdete rendre kellemetlen perceket okoz, ugyanis a készítő először a kamerával szemben bemutatják az interjúalanyt, bemondják a készítés idejét és helyét, majd hátat fordítva az objektívnek megkérlik partnerüket, mutatkozzanak be, és betűzzék nevüket, mondják meg, mikor születtek, hány évesek. A jámborabb elbeszélők némi fennakadás után eleget tesznek a kérésnek, mások viszont felháborodásuknak adnak hangot, és kijelentik, hogy rendőrségi kihallgatásra emlékezteti őket a jelenet. Lehet, hogy a kínos szituáció segít előhívni a háborús idők megaláztatásainak emlékét, de talán mégsem ilyen formában kellett volna visszavezetni a múltba az önkéntes emlékezőket. Többek mimikája azt is kifejezi, hogy a felkonferáló szöveg: „Készült X Y *túlélővel*” szóhasználat sem nyerte el tetszésüket – nem mindenki *túlélőként* tekint magára, mégis rákényszerítik ezt a kategóriát.

Az interjúkat természetesen a kérdezők és a megszólaltatottak személyisége, az interjúkészítés körülményei is befolyásolják. Az interjúkészítés protokollja, „forgatókönyve” meglehetősen szabályozott: a kérdezői segédanyagban megadták, hogy az interjú időtartamából az egyes korszakokra mennyi idő juthat. Az ily módon strukturált interjúban a visszaemlékezőket a felmenőkről, a gyermekkoráról, a holokauszt idejéről és az azt követő korszakról kellett beszéltetni. Az általánosan alkalmazott séma mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a holokauszt alapvetően meghatározta a felkeresett emberek sorsát, sőt kettévágta életüket a holokauszt előtti (alatti) és utáni életszakaszra. Talán szerencsésebb lett volna, ha az interjúalanyokra bizzák, mit hogyan hangsúlyoznak, rang-

zatlan állapotban), audiovizuális anyagok és olyan tárgyak, mint tábori rabruhák, kanalak, a kerítés drótlából font nyaklánc, is található, melyeket szerencsére jó körülmények között őriznek.

39 ■ Európában az adatbázis kilenc helyen hozzáférhető.

40 ■ Az egyetem a nagy kapacitású hardvert biztosítja.

41 ■ A közismert magyar interjúadók között megemlíthetjük Bokor Péter filmrendezőt, Ember Mária újságíró, Faragó Vilmos újságíró, Hajdu Tibor történészt, Horváth Ádám televíziós rendezőt, Hegedűs B. András közgazdászt, Heller Agnes filozófust, Kaján Tibor karikaturistát, Kőszeg Ferenc szerkesztőt, Kulcsár István újságíró, Litván György történészt, Földes Anna újságíró, Molnár Gál Péter kritikust, Sándor Pál filmrendezőt, Schiffer Pál filmrendezőt, Somlyó György költőt, Székely Éva úszót, Tardos Márton közgazdászt, Verebely Iván színészt, Virág Teréz pszichológust, Vitray Tamás újságíró.

42 ■ A Krasznai házaspár kivül burgenlandi vagy felvidéki, magyart is használó romák is vannak az anyagban. A projektben összesen 407 roma interjú készült.

sorolnak, kötnek össze az elmesélt élettörténetükben. A korlátozottan rendelkezésre álló idő azonban feszes interjúvezetést követelt meg.

A magyar interjúk átlagosan másfél órásak. A filmek nem nyújtanak különösebb vizuális élményt, a beszélők egyazon háttér előtt, egy kamerából fényképezve ülik végig a felvételt, vagyis egy-egy interjú teljes egészében végignézni kissé unalmas, így viszont az archívum megálmodói nem érhetik el céljukat, a felnövő generációk nem fognak hosszasan és a felvételektől megbabonázottan a képernyőre meredni. A felvételek pontos kijegyzetelése, tárgyszavazása, az interjú tartalmi szekvenciákra osztása megkönnyíti a tájékozódást, a rákeresést egy-egy témára, szereplőre. A tudományos kutatás egyik általános jellemzője azonban, hogy a történészek, a társadalomkutatók egy-egy jelenséget nem önmagában vizsgálják, hanem igyekeznek a kontextusát is feltárni, magyarázni. Egy életútinterjú esetében nemcsak a minket érdeklő tematikus egységet érdemes elolvasni (megnézni), célszerű az egész interjút megismerni. (Beszédet és történeti narratívákat elemző kutatásban pedig egyenesen elengedhetetlen a teljes életinterjú ismerete és feldolgozása.)

Benyomásunk szerint az adatbázis és működtetése bizonyos ellentmondásokkal terhes. Óriási anyagot tartalmaz, ehhez képest Magyarországon kevesen tudnak róla, és még kevesebben használják. Ingyenes a hozzáférés, de a „holokausztisztolató cég” üzemeltetési, bérbeadási díjait magyar intézmények nemigen tudják kifizetni. A precízen végigvezetett interjúkészítési és -archiválási folyamat ellenére a tudományos kritériumoknak nem mindig tesz eleget a gyűjtemény, inkább oktatási szempontok vezérlik, ugyanakkor az egyetemi oktatásban még Budapesten is teljesen ismeretlen, még a Közép-Európa Egyetemen is csupán egy oktató tart az adatbázisra épülő kurzusokat. Pető Andrea, a *Gender Studies Department* oktatója emelte be a kurzusai tematikájába az angol nyelvű interjúk egy meghatározott szeletét.⁴³

Az ingyenesen rendelkezésre bocsátott magyarországi terminálok nincsenek kihasználva.⁴⁴ Igazságtalanok lennének, ha nem emlékeznénk meg a Soá Intézet budapesti irodájának vezetője, Szőnyi Andrea erőfeszítéseiről, aki fáradhatatlanul szervezi a különböző tanártovábbképzéseket. Mivel az adatbázist néhány terminálról lehet csupán elérni, csak kis számú feldolgozást tesz lehetővé. A kiképzett *oktatói szakértők* megismerhetik a gyűjtemény valamelyik részét, de a továbbiakban jó esetben is csak azt a néhány interjút vagy interjúrészletet tudják bemutatni hallgatóiknak, amelyeket ők maguk feldolgoztak. Igaz, a videointerjúk tudományos felhasználása megfelelő elméleti háttér és kipróbált módszerek híján problematikus.⁴⁵ Kritikai megjegyzéseink a tudományos felhasználást érintették. Hangsúlyozzuk, hogy a Magyarországra került gyűjtemény óriási és pótolhatatlan kincs lehetne a hazai tudományos kutatás és az oktatás számára.

2. 3. Az Esztertáska gyűjtemény

Az Esztertáska Műhely a *Szombat* zsidó kulturális és politikai folyóirat női különszámához kötődik. A különszám és az abban felvetett kérdések, témák nem maradtak visszhang nélkül, további beszélgetésekhez vezettek, és így született meg 2002-ben az Esztertáska (www.esztertaska.eu/tortenetek.php). Alapítói:⁴⁶ Juhász Borbála (történész), Kuti Andrea (akkoriban angol szakos tanár, ma rabbi), Pécsi Katalin (irodalomtörténész) Pető Andrea (történész), Sándor Mónika (pszichológus), Toronyi Zsuzsa (muzeológus, jelenleg a Magyar Zsidó Levéltár vezetője) és Wirth Judit (női és gyermekjogvédő).⁴⁷ A műhely célja és küldetése: „zsidó és női értékek terjesztése” a szakmai és a széles nyilvánosságban, a zsidó hagyományt összehangolva az esélyegyenlőség, a társadalmi igazságosság és a szolidaritás alapvető értékekkel.⁴⁸

Az Esztertáska tevékenységének legfontosabb pillére – a filmklub, a publikációk és a konferenciák szervezése mellett – nők személyes élményeken alapuló történeteinek gyűjtése mindarról, amiről eddig hallgattak. Az *Elmeséletlen női történetek* híre szájról szájra terjedt, olyan helyzetet teremtve, amelyben a félmek oldódnak, és az is megszólal, aki eddig nem volt rá képes. A történeteket felolvasóesteken lehetett meghallgatni, majd az írásokat Pécsi Katalin megszerkesztette és publikálta.⁴⁹ A műhelymunka immár az általa alapított EszterHáz Egyesület (2007) kerekei között folyt tovább a zsidó nők lakókörnyezetének, jellemző tárgyi kultúrájának leírásával, fotódokumentációjának elkészítésével (www.eszterhaz.org). Eközben az Esztertáska bekapcsolódott a Néprajzi Múzeum Madok programjába,⁵⁰ amelynek célja egy virtuális múzeum felépítése olyan tárgyakkal, amelyeket nők készítettek, nők használtak vagy nők emlékei kötődnek hozzájuk.

A legtöbb írás a www.szombat.org/ honlapon, az archívumban található meg, de kérdéses, hogy a műhely – vagy a weblap – megszűntét követően mi történik, ki kezeli majd a gyűjteményt, amelyet jó lenne nagyobb biztonságban tudni.

43 ■ Pető Andrea az alábbi kurzusokban hasznosította a VHA-interjúkat: *Testimonies and Teaching: New Sources and Methodologies for Jewish Studies*; *Holocaust, Memory, Gender*; *New Approaches and Methodological Challenges in Jewish Studies*. *Critical Readings of Testimonies*; *Qualitative Methods in Social Science Research*, *Oral History*.

44 ■ A berlini Freie Universität több energiát mozgósított az interjúk feldolgozására. Miután 2006-ban megkapták a licenct az adatbázishoz, az első két évben jó néhány workshopot tartottak a témában. Az egyetemi számítógépes rendszerhez tartozók – és ez jóval nagyobb szám, mint a CEU esetén – ingyenesen hozzáférnek az adatbázishoz. 2012 tavaszán bemutatják a National Lottery finanszírozásában a *Witnesses of the Shoah* projektet, amelynek lényege, hogy a közel ezer német nyelvű interjúnak megjelenítik a szövegét is, azaz a kép alatt fut a szöveg, és nagyon cizellált keresési lehetőségeket biztosítanak. Az összes német interjú letölthető lesz az iskolákban. Ezenfelül tematikus könyveket és DVD-ket adnak ki (ellenállás, túlélés, menekülés, és „to live on” [megmaradás]), valamint az összes iskolának tanári és diákkézikönyveket adományoznak. A prágai Károly Egyetemen 2010 januárjától hozzáférhető az adatbázis:

2.3. A Mauthauseni Túlélők Dokumentációs Kutatása (MSDP)

2002-ben az osztrák belügyminisztérium nemzetközi kutatást kezdeményezett, amelynek célja az volt, hogy összegyűjtse a mauthauseni koncentrációs tábor és altáborai egykori foglyainak tanúságtételét a jövő generáció és a történeti kutatás számára egy olyan interjúgyűjtemény formájában, amelyet később a *Mauthausen Memorial* oktatási és gyűjteményi központja felhasználhat (www.mauthausen-memorial.at). A kutatást az Osztrák Ellenállás Dokumentációs Archívuma (*Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes*) és a bécsi Konfliktuskutató Intézet koordinálta, Gerhard Botz történész szakmai irányításával. 2003-ban közel 800 audio- és 80 videointerjú készült az egykori deportáltakkal, az addigi kutatások alapján nemzetiségi, korcsoportbeli, nemi stb. hovatartozás alapján reprezentatívnak tartott minta szerint kiválasztott – ma az Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Belgium, Csehország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izrael, az egykori Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Németország, Olaszország, Oroszország, Portugália, Spanyolország, Szlovákia, Ukrajna területén élő – személyekkel. A professzionális minőségű hanganyagok digitalizálása több éven át zajlott. A narratív biográfiai interjú elkészítése mellett a kérdezőknek egy kérdőívet is ki kellett töltenniük, és másolatot készítettek a korabeli dokumentumokról, fényképekről. 2003-ban, a Mauthausen Memorial megnyitásán bemutattak húsz, a videointerjúkból készített rövidfilmet – a 800 interjúból közvetlenül azóta is csupán ezek érhetők

kissé meglepő módon a Matematika és Fizika Kar könyvtárába telepítették a szervet.

45 ■ Selma Leydesdorff előadása a *New Approaches and Methodological Challenges in Jewish Studies: Critical Readings of Testimonies* című programban 2011. november 22-én.

46 ■ Vö. Pető, Andrea: 'Esther and Her Bag'. In: Magda Kósa Kovács – Andrea Pető (eds.): *Disadvantaged Social Groups in Hungary in 2007*. Napvilág, Bp., 2007. 159–176. old.

47 ■ Az alapító tagok közül Wirth Judit és Kuti Andrea 2002-ben kivált, amikor az EszterTáska informális „műhelyből” bejegyzett alapítvánnyá változott. Elnöke Pécsi Katalin lett. 2004-ben Juhász Borbála és Sándor Mónika helyét Gazsi Judit és Surányi Vera vette át az Alapítványban. Az EszterTáska Feminista Filmklubot Surányi Vera vezette.

48 ■ www.esztertaska.eu.

49 ■ Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé. Elmeséltetlen női történetek*. Novella, Bp., 2007.

50 ■ www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=68

51 ■ A kutatás előkészítésében részt vett Kovács Éva és Vajda Júlia is.

52 ■ Ez utóbbiban részt vesz Szász Anna Lujza és Vajda Júlia is.

el (www.mauthausen-memorial.at/index_open.php). A továbbra is az osztrák belügyminisztérium birtokában lévő gyűjtemény lényegében kutathatatlan. Eddig két kutatás szerveződött az interjúk tematikus feldolgozására: az egyik a női foglyok sorsát vizsgálta (www.ikf.ac.at/a_proj10/a_pro05.htm),⁵¹ a másik egy még jelenleg is zajló nemzetközi kutatás, amely a láger történetét és a túlélés módjait tárja fel (<http://msrp.univie.ac.at/>).⁵² A gyűjtemény kutathatóságát megnehezíti, hogy az interjúk többsége írott formában nem áll rendelkezésre.

A magyarországi interjúk a narratív élettörténeti interjú technikájával készültek. Az elbeszélésre önként vállalkozókat a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága és a *Claims Conference* segítségével érték el. Az egységesen alkalmazott interjúk technikának köszönhetően viszonylag homogén korpusz jött létre, amely ezen algyűjtemény kutatását a későbbiekben megkönnyítheti. Mind az osztrák fél, mind a magyar kutatói környezet ludas lehet abban, hogy ez az anyag minden erenye ellenére máig sem került be a hazai holokausztkutatás vérkeringésébe. Noha az osztrákok a médiában folyamatosan nemzetközi együttműködésről beszéltek, a nem ausztriai kutatókat hangzatosan „regionális koordinátornak” nevezték, és magánszemélyként foglalkoztatták, kerülve az intézményes kapcsolatokat az adott ország kutatóival. A magyar regionális koordinátor próbálkozásai, hogy a digitális gyűjtemény egy másolatát az épülő Emlékközpontban elhelyezze, nem jártak sikerrel. A Magyarországon készült 52 audio- és 5 videointerjú és a dokumentáció másolata végül 2011 őszén került vissza az országba, és 2012-től a 20. század hangja Archívum és az OSA közös felületén online is elérhetővé válik (az interjúk harmada szöveges formában is olvasható).

2.4. A Centropa gyűjteménye

Hivatalosan 2003-ban kezdte meg működését Budapesten a Centropa Magyarország Zsidó Családtörténeti Non Profit Kft. (*Centropa*), de akkor már három éve gyűjtötte az archiv anyagokat (személyes történeteket, fotókat, korabeli tárgyak felvételeit). A nemzetközi szervezet (Centropa Közép-európai Kutatási és Dokumentációs Központ) a *Zsidó élettörténetek a huszadik században* című projekt keretében tizenöt országban készített életútinterjúkat és gyűjtött képanyagot. Az interjúkészítők egy pontosan meghatározott csoportot, nevezetesen az 1910 és 1935 között született korosztályba tartozókat keresték fel azzal a kéréssel, hogy meséljék el családjuk történetét a szá-

zad első felében, a soá idején és a vészkorszak végétől napjainkig. Az elsődleges cél a zsidó családok mindennapi életének dokumentálása volt, amihez a legjobb forrást a privát fényképek jelentik, nemcsak dokumentumértékük miatt, hanem mert a fotók gyakran az emlékek előhívását is segítik. A fényképekhez fűzött magyarázatok, a magyarázatokból kibomló történetek jól kiegészítik a vizuális emlékeket, sőt önmagukban is kellően informatívak ahhoz, hogy lejegyezzék őket.

A Centropa megalkotója Edward Serotta osztrák-amerikai fotóművész, dokumentumfilmes, a *Washington Post* egykori munkatársa volt, aki a nyolcvanas évek végére tetemes fényképanyagot gyűjtött össze kelet-európai származású zsidóktól. Maga is sokat fényképezett és interjúzott. Hosszas szervezési munkálatokat követően a kilencvenes évek közepén jegyeztette be az Egyesült Államokban a *Central Europe Center for Research and Documentation* nevű közhasznú egyesületet, amelynek központja Bécsben, egyetlen irodája Budapesten van.

Az interjúvázlatot és a módszertani segédanyagokat Andor Eszter és Sárdi Dóra szociológusok készítették, s ők koordinálták a többi országban folyó munkát is.⁵³ A szervezet eleinte jelentős támogatást kapott az osztrák kormánytól és különböző amerikai zsidó alapítványoktól. Amikor az adományok elmaradtak, az interjúkészítést abbahagyták, és az oktatási anyagok előállítására koncentráltak.

A Centropát az internetre, a legteljesebb nyilvánosságot biztosító tartalomközvetítő médiumra találták ki (<http://www.centropa.hu/>). A fényképek és az interjúk elsősorban ismeretterjesztő és pedagógiai célokból készülnek.⁵⁴ Az interjúkészítők feladata, munkája nem ért véget az interjú megszervezésével, az (elég hosszú) kérdőív lekérdezésével, a család-fa megrajzolásával, a fotók begyűjtésével, leírásával és az interjú elkészítésével. A magnóra vett hanganyag leiratát húsz-harminc oldal terjedelemben „olvasóbaráttra” kellett megszerkeszteniük.⁵⁵ Az internetes honlapon korábban a szöveghez kapcsolódó fogalommagyarázatok is voltak, de ma már sem ezek, sem a módszertani segédletek nem elérhetők. A mostani felület nagy előnye, hogy a fényképekben és az életrajzi szövegekben többfajta szűrő segítségével lehet keresni országokra, személyekre, foglalkozásokra, az élet színtereire, tevékenységekre, dokumentumokra, a holokausztra és a katonaságra. A Centropa minél szélesebb nyilvánosságra törekszik, ezért a „nyers” szövegekkel és hanganyaggal az internetes felületen nem foglalkoznak, de később a kutatás rendelkezésére bocsátják őket. A képi világ dominanciájának jele, hogy a hanganyag felhasználása nem megoldott, bár a budapesti regionális vezetők tájékoztatása szerint tervezik az audiokazettás felvételek digitalizálását. A nem túl nagy felbontású digitalizált fényképek felhasználása csak az archívum beleegyezésével lehetséges.

A fotók mellett tizenegy néhány perces film is megnézhető a honlapon.⁵⁶ A jó arányérzékkel készí-

tett filmek egy-egy élettörténeti részletet dolgoznak fel az interjúk, a fotóadatbázis és máshonnan megkapott fényképek mozgatásának, montírozásának és néhány élő felvétel bejátszásának segítségével. A hatást az interjúszöveg dramatizálása, a háttérzene és a színészi alámondás fokozza. Mindenki maga ítélni meg, ezt a fokozott holokausztesztétizálást (az egy kaptafára készített kisfilmek tömegtermelésével) alkalmasnak tartja-e arra, hogy a következők nemzedékeket a történelem, a családtörténetek iránt érzékennyé tegye. Mi azért megjegyezzük: Spielberg a két dolgot különválasztotta: nagyjátékfilmjében ezt az utat járta, a Soá Intézet gyűjteményében az eredeti interjúk adják a fő korpuszt.

A magyarországi honlapon 220 szerkesztett interjú és közel 5000 digitalizált fotó tekinthető meg.⁵⁷ Budapesten egy háromfős csoport irányította az interjúkészítést. Az alapító és tanácsadói által kidolgozott rendszer a lehetőségekhez képest teljes mértékben dokumentálja és bemutatja egy embercsoport múltját és jelenét. Feltűnő azonban, hogy a honlap jelenleg csak két kontaktszemély elérhetőségét adja meg, és nincs túl sok és különösen friss információ az alapítvány működéséről.⁵⁸ A honlapra középiskolások képeket és videofelvételeket tölthetnek fel – ám kevésbé élnek ezzel a lehetőséggel. A néhány elhelyezett kép zsidó vonatkozású iskolák mindennapjait, esetenként ünnepnapjait vagy az iskola névadójának életét illusztrálja. Úgy látszik, mára a Centropa kikerült a támogatott holokausztarchívumok köréből, az egyetlen futó programjuk a „Centropa Kávéház”, amelynek keretében kéthavonta a Bálint Közösségi Házban találkoznak, és mint egy nyugdíjas klubban, egymással beszélgetnek az egykori interjúalanyok.

2.5. Munkaszolgálat 1939–1945

Az MSDP-hez hasonló kutatást kezdeményezett 2004-ben, a második világháború lezárulásának 60. évfordulójához közeledvén a jóvátételi alapokból négy évvel korábban életre hívott német Emlékezés, Felelősség és Jövő Alapítvány (*Stiftung „Erin-*

53 ■ Ausztria és Magyarország mellett Bulgáriában, Csehországban, Izraelben, Lengyelországban, Litvániában, Romániában, Szlovákiában és Törökországban vettek fel interjúkat.

54 ■ Honlapjukon erről így írnak: „Egy ilyen adatbázis segítségével az érdeklődők a mindennapi élet olyan területeire nyernek bepillantást, amelyek a hagyományos történetírás módszereivel nehezen megközelíthetőek. Az olvasók megismerkedhetnek a családok otthoni életével, a gyermekneveléssel és a családi szocializációval, azzal, hogy a szülők, nagyszülők hogyan adták át az értékeket, normákat, viselkedési mintákat a fiatalabb nemzedékeknek, a lakókörnyezettel, és megismerkedhetnek azzal, hogy milyen kulturális tudás és előítéletek befolyásolták zsidók és nem zsidók egymás mellett élését, szomszédsági kapcsolatait, az antiszemitizmus mindennapi megnyilvánulásait stb.”

55 ■ Megjegyezzük, a tudományos felhasználók valahogyan mindig visszakanyarodnak a „nyers” szövegekhez. Így járt el Békés A. Vera is, aki a Pécsi Tudományegyetem Elméleti Pszichoanalízis Doktori Programján megvédett értekezésében (A trauma reprezentációjának változásai holokauszt-narratívákban) a CA anyagából 33 teljes terjedelmű interjút használt fel.

nerung, Verantwortung und Zukunft”). A cél az 1939 és 1945 között munkaszolgálatra vagy kényszermunkára a III. Birodalomba hurcoltak megszólaltatása volt. A kutatást a hageni távoktatási egyetem Történelem és Eletrajz Intézete (*Institut für Geschichte und Biographie der Fernuniversität Hagen*) bonyolította Alexander von Plato tudományos vezetésével. 440 analóg kazettás és 110 BETA filmfelvétel készült, az élettörténeti interjúkhoz rövid jegyzőkönyv és adatlap kapcsolódott, és elkészült az interjúk szöveges átirata is. Az interjúkat németre is lefordították. A magyar nyelvű interjúkat (15-öt Magyarországon és 5-öt Szlovákiában) Kovács Éva kutatócsoportja készítette.⁵⁹ Ebben a kutatásban már sikerült a társ-copyright jogokat megszerezni a 20. század hangja Archívum számára a jogszerű későbbi magyarországi kutathatóság érdekében.

A gyűjtemény feldolgozása több intézmény részvételével (*Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”, Center für Digitale Systeme, Freie Universität és Deutsches Historisches Museum, Berlin*) 2007 őszén kezdődött el, 2009 januárja óta az első online változat szakemberek számára kutatható, 2010 nyarára elkészült a komplex kereshető adatbázis is. Jelenleg is tart az interjúk németre fordítása. A vállalkozás célja kettős: a lehető legteljesebb kutatási archívum létrehozása és a történeti-politikai képzés (www.zwangs-arbeit-archiv.de), mely utóbbi cél érdekében folyik az oktatási anyagok kiadása és a tanárok továbbképzése. 2010 óta a *Munkaszolgálat. A németek, a munkaszolgálatosok és a háború* című vándorkiállítás is felhasznál interjúkat a gyűjteményből (www.ausstellung-zwangsarbeit.org).

2009 tavaszán a 20. század hangja Archívum felvette a kapcsolatot a *Freie Universität* szakembereivel,

Bekes%20Vera (Utolsó letöltés: 2011. 11. 23.). A CA-ról a 126. oldalon beszél részletesebben.

56 ■ A filmek 2006 és 2008 között készültek és angol felirattal is megtekinthetők.

57 ■ A fényképgyűjtés és az interjúkészítés 2000 és 2008 között zajlott. Az eredeti interjú terjedelmét közzétehetnék, valamint szívesen olvasnánk többet az interjúkészítők személyéről is.

58 ■ Még a 2011 nyarán a Zsidó Múzeummal együttműködésben létrejött Kinszki Imre fotográfiai életművét bemutató kiállításról sincs híradás.

59 ■ Munkatársai voltak: Pulay Gergő és Hegedűs Attila.

60 ■ Az NKTH Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programjának (NKFP) a *Nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatása* című programpontja keretében támogatott kutatása a totalitárius rendszerek természetét filozófiai, esztétörténeti stb. szempontból vizsgálta.

61 ■ Vajda Mihály: Az európai szellem és a totalitarizmus. *Nép-szabadság*, 2011. február 5.

62 ■ Vajda Júlia: A „Totalitarizmus és Holokauszt” archívum, kézirat.

63 ■ www.osaarchivum.org.

hogy a magyar gyűjtemény egy másolatát hazahozzák. A német és a magyar kutatók közösen véglegesítették a gyűjteményt, amely 2012-től online hozzáférhetővé válik Magyarországon is. A magyar nyelvű interjúkból egy európai uniós projekt keretében középiskolai és egyetemi oktatási anyag készült, mely a felszabadulás, a hazatérés mozzanatát állította előtérbe (www.20szadhangja.hu/rescape).

2.6. A „Totalitarizmus és holokauszt” gyűjtemény

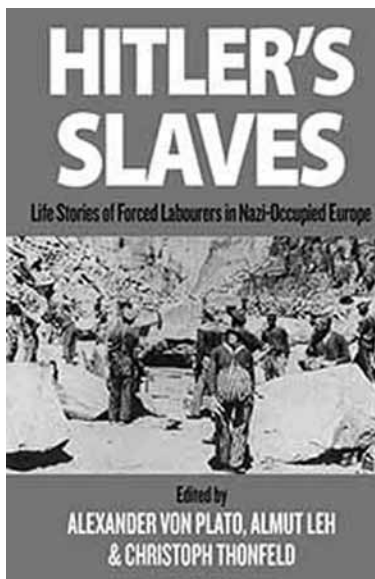
Ez az archívum *Az európai szellem és a totalitarizmus* című kutatás negyedik alprojektjeként jött létre Vajda Júlia vezetésével.⁶⁰ A soá emléke-

zete, a magyarországi vészkorszakot túlélő üldözöttek és a szemtanúk tanúságtétele elemzésével igyekezett feltárni, megismerni azt a mentalitástörténetet és azt a kontextust, amely a pusztításhoz vezetett.⁶¹ A 2004-ben indult kutatás keretében Vajda Júlia és kutatócsoportja 334 narratív élettörténeti interjút készített. A szemtanúk megszólaltatása a kutatásvezető elmondása szerint különösen nehéznek bizonyult, hiszen szemben a túlélők tanúságtételének felszabadító élményével, a szemtanúk történeteinek elbeszélését az egykori tétlenségből fakadó szégyenérzet is megnehezíti.

Minden interjúhoz tartozik egy adatlap is, amely az üldöztetéssel és a világháborús élménnyel kap-

csolatos legfontosabb adatokat összegzi. Ha lehetőség adódott rá, a kutatók tárgyi emlékeket, fényképeket és egyéb dokumentumokat is gyűjtöttek.⁶² A gyűjtemény jelenleg a Debreceni Egyetemen, illetve az OSA-ban található meg, s ez utóbbi helyen az adatközlők hozzájárulása esetén az interjúk hozzáférhetők. 2010 tavaszán az interjúk egy másolatát a Jad Vaseum Múzeumban is elhelyezték.

Kétséges, hogy a közeljövőben lesz-e pénz az interjúk rendszerezésére, kutathatóvá tételére (csupán 20 százalékuknak készült el a leirata). Ahogy az sem világos, kik a célközönség, kik számára nyílik majd meg a gyűjtemény? Ha az OSA a közeljövőben megkezdí az újonnan bekerült anyagok archiválását, küldetésnyilatkozata értelmében – „a technológiai, jogi, földrajzi és szociokulturális megosztottságból fakadó akadályok leküzdésével minél szélesebb rétegekkel ismeresse meg a történelmi forrásokat”⁶³ – a gyűjtemény széles körű hozzáférhetőségére, alkalmazhatóságára törekszik majd. Addig is talán hasznos lenne elkészíteni egy olyan adatbázist, amelyben a közreműködőkről, az interjúalanyokról, az interjú elkészítésének helyéről és idejéről lehetne információkat szerezni, s amely a kíváncsiság felkeltésén túl megismertetné az esetleges jövőbeni felhasználót az interjúk alapvető jellemzői-

vel, a gyűjtemény szemantikai sajátosságaival, a feldolgozás javasolt kategóriáival. További kérdés, hogy az interjúalanyok tudnak-e történeteik hollétéről, hogy mi lesz a Jad Vasem Múzeumban őrzött példány sorsa azon túl, hogy megőrződik. Vajon feldolgozzák/feldolgozhatják-e ezeket az anyagokat?

2.7. „Az Üvegházon innen és túl” gyűjtemény

Ahogy a cím is sugallja, az első gyűjtemény a Vadász utca 29. szám alatt található Üvegházban⁶⁴ és környékén tevékenykedő cionista mozgalom eseménytörténete és a mozgalomban szerepet vállaló fiatal nők tettei, élettörténete köré szerveződik (www.uveg-haz.org/). Az elsődleges cél az embermentő nők és a megmentettek felkutatása, elbeszéléseik megőrzése, a magyarországi ellenállási és mentőakciókban játszott szerepük megismerése volt.

Miért éppen a nők? A gyűjtemény az „elnyomás”, az „ellenállás” vagy akár a „hős” tapasztalati terét és jelentésmezéjét új, legitim tartalommal tölti fel. A kutatást vezető Pécsi-Pollner Katalin ezzel kívánja árnyalni a holokauszt emlékezetét, beemelni az addig láthatatlan vagy alulreprezentált „Nőt” a felejtés és emlékezés dialektikus játszmájába, hiszen az, hogy ki és mire emlékezik, hatalmi kérdés. Pécsi-Pollner kérdései nagyon hasonlóak a nőtörténetírás alapkérdéseire: Miért hiányoznak a nők a történelemből? Hogyan éltek a nők a múltban, hogyan alakultak az adott társadalom rendjéhez igazodó nemi szerepek? Hogyan lehet a tudományos tevékenységbe és gondolkodásba beivódott maszkulin kulturális jelentéseket módosítani, kiegészíteni? A válaszokhoz „létre kellett hozni magát a tudásanyagot: a tényeket és összefüggéseket, az elméletet, mégpedig a hagyományos történetírás konzervatív keretein belül, illetve azt megkérdőjelezve”.⁶⁵

Pécsi-Pollner kutatása az első, amelyben meghaladni a magyar cionista nők hangját; új történelmi adalékok és aspektusok kerültek elő (pl. a Kasztner-vonatról és az Üvegházról; az illegális kivándorlás módjairól; a holokauszt túléléséről). A létrejött gyűjtemény az *Elmeséltlen női történetek* tárháza: emlékek gazdag részletekkel, sok érzellemmel és humorral.

A gyűjtés az Emlékközponttal és két berlini partnerszervezettel – *Gedenkstätte Deutscher Widerstand* (Német Ellenállás Emlékhelye), Nemzetközi Auschwitz Bizottság – együttműködve valósult meg. Pécsi-Pollner Katalin és csapata (operátor, illetve két önkéntes asszisztens) összesen 53 videointerjút készített 2010. augusztus 4. és szeptember 2. között Izraelben a libanoni határtól a Gáza-övezetig. A szerzői jogok az Emlékközpont tulajdonában vannak, így jelenleg a gyűjtemény is ott található, illetve az 53 interjúból 18-at írtak le eddig, s kutatói nyilatkozat ellenében megtekinthető a teljes anyag. A honlapon (<http://hdke.hu/emlekezes/életinterjuk>) megtalálható az interjúalanyok listája, az egyes nevek mellett pedig látható, melyik hanganyag hallgatható már

meg az intézményben. Továbbá nyolc interjúalanynak készült el a „profilja” (fénykép, rövid életrajz, az interjú helyszíne és időpontja), a feldolgozás jelenleg pénzühiány miatt szünetel.

Az interjú vezérfonal a következőképpen épült fel: a kérdezett a családját, gyermekkorát, iskoláit érintő kérdések után arról mesél, hogyan találkozott a cionista mozgalommal, majd a német megszállásról, a felszabadulás utáni időkről, az *alijárol* beszél, s végül válaszol a kérdésre: „Mit tenne másként az életében, ha egy csoda folytán újrakezdhetné?” Ezek a portrék egy rövidke órába sűrítve őrzik egy-egy nő hangját, személyiségét, érzéseit, környezetét. Az is lehet, hogy talán helyesebb volna két személyről készült portréfilmekről beszélni, hiszen nagyon is jelen van bennük a kérdező.

2.8. A Zachor Alapítvány gyűjteménye

A Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért civil oktatási szervezet a rasszizmus, az antiszemitizmus és az előítéletesség elleni küzdelem támogatására született. Kidolgozott oktatási programokkal keresik fel az iskolákat, és elsősorban a magyarországi holokauszt személyes történeteire támaszkodva mutatják be a korabeli magyar társadalom erkölcsi hanyatlását, a népirtásba torkolló hétköznapi megáláztatásokat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az alapítvány számára a holokauszt történelmi bemutató terep az emberi jogok tiszteletének, az egymás iránti toleranciának a tanítására. Az alapítvány munkatársai – többségükben középiskolai történelem és idegen nyelv szakos tanárok, vezetőjük Szőnyi Andrea, a Soá Intézet magyarországi tanácsadója – a személyes emlékezés erejében hisznek, az eredeti történeteknek nagyobb hatást tulajdonítanak, mint a diákokat „elidegenítő adathalmazoknak”. Az emlékezést,

64 ■ A Vadász utca 29. sz. alatti Üvegház, az üvegféléket forgalmazó Weiss család üzlethelyisége volt, míg az életbe lépő zsidótörvények el nem lehetetlenítették a családot. Az üresen álló épületben 1944. július 24-én nyílt meg a Svájci Követség Idegenek-képviselőtének Kivándorlási Osztálya Carl Lutz vezetésével. A ház menedéket nyújtott, illetve az igazolványhamisítás és iratterjesztés egyik központja lett.

65 ■ Pető Andrea, www.rubicon.hu/magyar/oldalak/notortenetiras_tortenete/

66 ■ Megjegyezzük, öt visszaemlékezéssel – Bartha Ágnes, Erdélyi Lajos, (Hardy) László Magda, Lefkovits (Müller) Ilona, Vágó István – a kilencvenes évek végén a Soá Alapítvány is készített videointerjút.

67 ■ A honlap ugyanakkor helyenként a gondos szerkesztői kéz hiányáról árulkodik: következetlen a visszaemlékezések fejezetcímeinek kiemelése, ismétlődő bekezdések találhatók például dr. Vágó István visszaemlékezésének elején, az *Auschwitzi napló* tördelése a módszertani segédanyag részben meglehetősen csúnya. Kiss László családtagjainak vezetéknévét egy s-sel írták, és Bartha Ágnes nevéből is eltűnt a h a fotókat tartalmazó aloldalon. A fotókat, amelyek részben a visszaemlékezők teljesebb megismeréséért, részben a vizuális hatás miatt fontos szerepet kapnak a honlapon, egy kicsit körültekintőbben is elhelyezhették volna. Az *Auschwitzi napló* beszkennelt lapjai nem feltétlenül illenek ide, különösen hogy a szövege az elégtelen nagyítás miatt kibetűzhetetlen. A képaláírások időnként hiányoznak, például Bartha Ágnes anyagában, ráadá-

a meséltetést egyben a társadalmi traumafeldolgozás fontos aktusának vélik. Interjúkat, visszaemlékezéseket, memoárokat, fotókat és egyéb magántulajdonban lévő dokumentumokat archiválnak és tesznek hozzáférhetővé a www.emlekezem.hu/irember.hu honlapon. Az anyagok mind a formális, mind az informális oktatásban jól hasznosíthatók, több esetben változtatás nélkül átvehetők. A honlapon többféle oktatási segédanyag is található.

A gyűjtemény a munkatársak elmondása szerint szinte teljes egészében megtekinthető a honlapon. A látványos elrendezést végigböngészve kiderül, hogy az interjús korpuszt mindössze tizenegy visszaemlékezés alkotja, továbbá egy tanulmány a csehszlovákiai kitelepítésekről a hozzá kapcsolódó rövid visszaemlékezésekkel.⁶⁶ A szervezet célkitűzéseire ennyi elegendő is, mert a szövegek aprólékosan feldolgozottak: fényképekkel, a szöveg értelmezését és befogadását segítő kérdésekkel, történelmi és szociálpszichológiai összefüggésekkel megtámogatottak.

A honlap ugyanakkor helyenként a gondos szerkesztői kéz hiányáról árulkodik.⁶⁷ Ez kicsit nehezíti a tájékozódást, de a hibák jelentéktelenek és könnyen orvosolhatók. Nagyobb gond, hogy a „kiegészítő anyagok”, részben az animációk nem működnek, vagy nagyon nehezen olvashatók, így éppen a fiatal célközönség számára nem nyújtanak vizuális élményt. Tartalmi következetlenségek mellett a visszaemlékezések körülményeiről is keveset tudunk meg, az interjúk szerkesztett monológok, és a hosszúságuk is változó. A tizenegy visszaemlékezésből öt könyv

sul ide keveredett a szlovákiai magyarok kitelepítéséről, illetve a lakosságcsereéről szóló könyvfejezet is.

68 ■ Csalog Zsolt *Kilenc cigány* c. 1977-es kötetében (Móra, Bp.) jelenik meg az első szerkesztett interjú; Szegő László 1983-ban publikálja az egyik 1971-es interjút „Győrben egyiket se lőtték agyon – Elmondta Oláh Katalin” címen (*Mozgó Világ*, 1983. 12. szám, 58–66. old.); illetve ide tartozik Ember Mária 1984. október 21-i *Magyar Nemzet*-beli évfordulós cikke is. Vö. Szuhay: i. m.

69 ■ Bernáth Gábor et al. (szerk.): *Porrajmos: e Roma seron, kon perdal zhuvinde/ Roma Holocaust túlélők emlékeznek / Recollections of Roma Holocaust survivors* Roma Sajtóközpont Könyvek, Bp., 2000. A kötet megjelenésekor, a *Porrajmos* szó jelentésének és használatának eltérő értelmezései kapcsán vita robbant ki: az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ (OCIMK) álláspontja szerint a szó „nemi kitérülkötést” jelent, s tiltakozásukat fejezték ki használata miatt, míg a Roma Sajtóközpont a *Porrajmost* „elemésztésként” értelmezte, s szóvá tette az OCIMK kései reakcióját, illetve megkérdőjelezte annak abszolút lektori felügyeletét. Az RSK munkatársai végül úgy döntöttek, hogy a vita lezártaig nem használják a szót. A kötet későbbi kiadásai *Roma Holocaust. A túlélők emlékei* címmel jelentek meg. A vita egyébként azóta is tart; Daróczy Ágnes és Bárony János egy újabb szóval gazdagította a lehetőségeket: állításuk szerint a cigány holokauszt romani megfelelője *Pharrajmos*, jelentése „szétdarabolás”, „pusztulás”.

70 ■ Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt történetéhez*. Pont, Bp., 2005. 8–13. old.

alakban is megjelent, a hatodikat pedig a szerzője, Rábai Imre külön honlapon helyezte el. A XX. század történeti áttekintését, „a nagy” történelmet egy hat fejezetre tagolt lexikon, valamint egy glosszárium segíti. A szerkesztési problémák ellenére a honlap teljesíti küldetését, jól hasznosítható anyagot nyújt pedagógusnak és diáknak egyaránt.

3. A ROMA HOLOKAUSZT GYŰJTEMÉNYEI

3.1. A Roma Sajtóközpont (RSK) holokausztgyűjteménye

A Roma Sajtóközpont nonprofit hírügynökség, amely 1995 óta dolgozza fel és adja közre a sajtóban a Magyarországon és a kelet-közép-európai régióban élő roma közösségekkel kapcsolatos híreket. Az alábbiakban két, a Roma Sajtóközpont által gondozott gyűjteményről lesz szó.

biakban két, a Roma Sajtóközpont által gondozott gyűjteményről lesz szó.

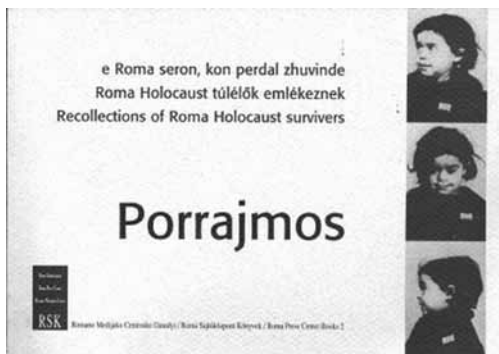
A Kemény István által vezetett első országos cigánykutatás 1971-ben készült életútinterjúi között egyesekben szóba került vészorszak is. Tekintethetjük ezeket az első olyan forrásnak, melyben akarva-akaratlan, de elbeszél és tematizálják a roma holokausztot.⁶⁸ Az interjúk gyűjteményét Havas Gábor, a kutatás

egyik résztvevője a Roma Sajtóközpontnak adományozta. Az anyagot tárgyszavazták, és az érdeklődők előzetes, személyes egyeztetést követően beletekinthetnek. Feldolgozásuk még nem történt meg, nincsenek digitalizálva, archiválva, és a kutathatóságuk sem biztosított.

Az eredetileg *Porrajmos*⁶⁹ címmel angol, magyar és lovári nyelven kiadott könyv négy kiadást élt meg. A túlélőkkel készített, mintegy 30 interjú – az *Aldozatok hangja* gyűjtemény – zöme a könyvben olvasható, hanganyaga és leírata pedig az RSK belső szervezeten. A Roma Sajtóközpontnak a roma holokausztot tematizáló honlapján (www.rroma.net) meg is tekinthető az a térkép és meghallgatható az a nyolc hangrészlet, amely 600 magyarországi deportálási helyszínt jelenít meg, s egyelőre a legteljesebb térkép a roma holokausztról.

3.2. Katz Katalin gyűjteménye

A hiánypótlás a célja Katz Katalin *Visszafojtott emlékezet* című munkájának is. Ahogy írja, „a magyar romák *Porrajmos*-történetét még nem mesélték el”, s „a történet követeli, hogy lejegyezzék [...], ez az utolsó pillanat [...] életben maradt *Porrajmos*-túlélőket találni, akik el tudják mesélni történeteiket.”⁷⁰ Az 1957-ben Izraelbe kivándorolt Katz személyes felelősségének érzi a roma holokauszt átfogó

feldolgozását. Kutatását a Jeruzsálemi Héber Egyetemen végezte, s 1996 és 2001 között kilenc alkalommal látogatott Magyarországra, hogy Porrajmos-túlélőkkel találkozzon. Nem világos, hogy kikkel és hol kezdte el alkalmanként 2–6 hetes terepmunkáját, de az a bevezető fejezetekből kiderül, hogy könyve gerincét 57 interjú adja, melyből 40-et maga készített élettörténeti interjúk módszerrel (34 túlélő, 3 második-harmadik generációs leszármazott, 3 ún. „informátor”), 17-et Vincze Danica és Daróczi Ágnes az *oral history* módszertanával (13 túlélő, 4 második-harmadik generációs leszármazott). További 25 interjút pedig az addig a témában megjelent cikkekből, riportokból, újságokból gyűjtött össze. Az interjúk pontos listája – névvel, helyszínnel és időponttal, a máshol publikált interjúk esetében a megjelenés helyével – a könyv végén található. A gyűjtemény az interjúkon túl egy kéziratot is tartalmaz, mely egy roma–magyar nagycsalád történetéről szól az 1950-es évektől napjainkig. A tárolás sajnos nem egységes, s itt nem a heterogenitás ténye a szomorú, hanem az, hogy az eltérő hordozók más és más élettartammal rendelkeznek, s feltételezhető, hogy az anyag egy része ebből fakadóan elveszett. Katz Katalin elmondása szerint ugyanis bizonytalan, hogy az annak idején magónszalagra rögzített interjúk megvannak-e, és ha igen, használhatók-e még. Ezen túl, bár az interjúk nagyobb részét leírták, közülük 21 darab, illetve a kézirat létezik csupán elektronikus formátumban. A gyűjtemény anyagát Katz Katalin őrzi, s csak azoknak biztosít hozzáférést, akikről meggyőződött, hogy „komoly és etikus kutatásra használják, a romák érdekeit képviselve”.

Vajon az anyagnak mekkora része lett máris az enyészete, s mekkora része használható még? Vajon a kutató, aki éveket ölt bele abba, hogy gyűjteményét összeállítsa, miért nem biztosítja később a megfelelő tárolást és az újrakutathatóságot?

3.3. Az Emlékközpont kezdeményezte gyűjtések a roma holokauszttal kapcsolatban

A Roma Sajtóközpont gyűjtése a Páva utcai Emlékközpontban 2004 tavaszán megrendezett időszaki kiállítás roma részlegének alapja. A Roma Sajtóközpont munkatársai és a Bársony–Daróczi házaspár elérték,⁷¹ hogy a zsinagóga karzatán a romák emlékezete is helyet kapjon, így készült el a *Pharrajimos emlékezete* kiállítás is, melyet Székely Gábor és Orsós Éva felkérésére a Néprajzi Múzeum rendezett meg. Az intézmény Szuhay Pétert jelölte kurátornak, aki szoros együttműködésben dolgozott Bernáth Gáborral, a Roma Sajtóközpont akkori vezetőjével, Tóth Andreával és Bársony Jánossal, valamint munkatársaikkal és a látványtervezővel, Szuhay Mártonnal. A tárlaton 12 – Bársony János, Daróczi Ágnes, Lojók Lakatos József, a Roma Sajtóközpont munkatársai és Varga Ágota által készített – visszaemlékezés és

az ezekhez kapcsolódó fotók voltak hallhatók, illetve láthatók 2005 novemberéig. A kiállítást a Daróczi Ágnes és Bársony János szerkesztésében megjelent, *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején* című könyv kísérte, mely azonban jóval több interjút tartalmaz, tanulmányokkal és egyéb jegyzékekkel, mint maga a kiállítás. Az interjúk archiválása a mai napig nem történt meg: valószínűleg a gyűjtők fiókjaiban porosodnak.

Az ideiglenes kiállítást követően Molnár Judit vezetésével megindult az állandó kiállítás szervezése, ahova Karsai László és Molnár Judit döntésének értelmében a négy különböző státusú zsidó család mellé egy cigány család története is bekerült. A (képileg is) dokumentálható cigány család fellelészére végül is egy kisebb kutatócsoport alakult 2004 őszén, Szuhay Péter vezetésével. A kutatók előzetes ismereteikre támaszkodva kerestek fel egy-egy közösséget, és készítettek átlagban 3–3 strukturálatlan interjút a családtörténetek feltárására. Nemcsak a holokauszt időszakáról kérdeztek, hanem a család és a tágabb csoport történetéről; a többség és a cigányság viszonyáról, a cigányok munkamegosztásban elfoglalt helyéről is szó esett. A helyi történéseket, tanítókat is megszólaltatták, vagy legalábbis írásaikat felhasználták. Fényképeket, anyakönyvi bejegyzéseket, igazolványokat, hivatalos iratokat, levelezéseket is gyűjtöttek, valamint a településen 1971-ben készített mélyinterjú másolatát is a kollekcióba illesztették. A terepmunka összegzéseként személyes beszámolók készültek.⁷² A gyűjtemény fő őrzési helyét még nem sikerült megtalálnunk. A kutatás vezetője szerint az anyag a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítás munkacsoportjához került, ám az Adattárban a dokumentáción túl nincs más. Annyi biztos, hogy Szuhay a Néprajzi Múzeumban digitális másolatot őriz a kiállításról, amely előzetes egyeztetés után megtekinthető, informális úton kutatható is.⁷³ Mind-

71 ■ www.mtv.hu/arckepacsarnok/index.php?_page=adatlap&_id=330

72 ■ A következő helyeken végeztek terepmunkát: Doboz, Óriszentpéter, Domony, Bogyiszló, Csente, Szöny, Dormánd, Tata, Ózora, Bicsérd, Esztergom, Győr, Újpest és Óndód (Töröly).

73 ■ A kutató Szuhay Péter gépén tud csak dolgozni.

74 ■ Talán nem meglepő mindezek fényében, hogy a magyar holokauszt szubjektív forrásait felhasználó két, legfrissebb kötetet sem magyar szerzők jegyzik: Tim Cole: *Traces of the Holocaust: Ghettoization and Deportation: Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011. (különösen a 8. fejezet); Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeits-einsatz – Todesmärsche – Folgen*. Lit Verlag, Berlin, 2010.

75 ■ „Egy dicső nemzetkép érdekében” – Randolph L. Braham történész, holokausztkutató. *Magyar Narancs*, XXIII. évf. 45. szám. www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=24907

* ■ A tanulmány alapjául szolgáló műhelybeszélgetésre és kutatásra az OTKA 77566-os kutatása (A 20. század hangja – pilot kutatás 2009–2011, kutatásvezető: Kovács Éva) keretében nyíltott lehetőségünk. Köszönettel tartozunk minden gyűjtemény készítőjének, illetve gondozójának, hogy betekintést engedett az anyagba, és tájékoztatott bennünket a gyűjtemény keletkezéséről.

ezen túl fontos, hogy megemlítsük félelmünket az anyag védelmével és archiválásával kapcsolatban.

A Szita Szabolcs szerkesztésében megjelent *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1938–1945) tanintézeti feldolgozásához* c. könyv (Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ – Nyugat-magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézete, Társadalomtudományi Tanszék, Bp., 2000.) a PHARE Demokrácia Program keretében, 2000-ben készült. A kordokumentumok és Varga Ágota *Porrajmos* című filmje kapcsán készített visszaemlékezések egy részét tartalmazó mű elsődleges célja, hogy a roma közösségek második világháborús üldöztetésének iskolai feldolgozásához segítséget nyújtson.

A könyv alapjául szolgáló gyűjtemény nagy valószínűséggel az Emlékközpontba került. Ezt azért nem lehet teljes bizonyossággal állítani, mert az Emlékközpont roma holokauszttal kapcsolatos anyagai elsősorban fénymásolt iratok, s bár nagyobb részük Szita Szabolcs gyűjtése, az intézmény archívuma nem témák, hanem típusok szerint csoportosítja anyagait, így, miután bekerüléskor sokszor nem derül ki a gyűjtés körülménye, a gyűjtemény szerzőjét is nehéz azonosítani. Sőt a roma holokauszttal kapcsolatos anyagok zömét még nem leltárazták, feltáratlan, így egyelőre nem is kutatható. Kérdés, mikor válik a közintézmény gondozásában mindenki számára hozzáférhetővé.

4. KITEKINTÉS

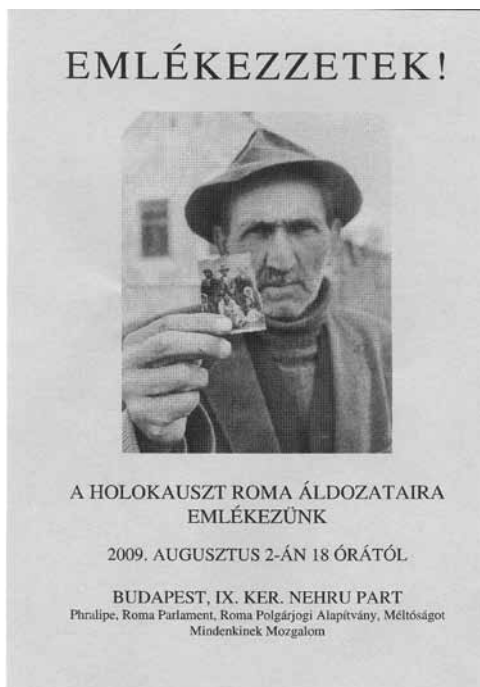
A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhelynek az OSA Archívummal és a Magyar Szociológiai Társaság kvalitatív kutatási szakosztályával közösen szervezett, 2011-es műhelybeszélgetésén nem először szembesültünk azzal, hogy noha a személyesen is érintett vagy a holokauszt iránt érdeklődő értelmiségnek az elmúlt két évtizedben megvolt a lehetősége a feltáró munkára, a téma sokrétű és sokaknak szóló bemutatására, sőt ehhez általában támogató – jóllehet általában inkább külföldi – források és intézményes háttér is akadt, jelenleg e gyűjtemények nem alkotják a magyar történeti örökség részét, és nem vívták ki méltó helyüket a 20. század történeti kánonjában sem.⁷⁴ A nemzetközi kutatások keretében megvalósult gyűjtések magyar anyaga – részben a jogok tisztázatlansága vagy korlátai miatt – nem-

egyszer kikerült az országból, vagy nem kapott elég publicitást. Máskor a kutatásvezetők nem engedték ki kezük közül az anyagokat, vagy csak meglehetősen késéssel kezdtek gondoskodni elhelyezésükről. Talán az időt és energiát, a rendszerváltás körüli felhajtóerőket jobban is ki lehetett volna használni, de nincs minden veszve, hiszen mégiscsak készültek anyagok, igaz, egymástól némileg függetlenül és egymásra nem reflektálva.

Tanulmányunk elején megpróbáltunk választ adni arra, hogy – szemben az európai és nem csak nyugat-európai (!) gyakorlattal – miért épp nálunk alakult így, ahol „az európai holokauszt legkíméletlenebbül és leggyorsabban végrehajtott pusztítása”⁷⁵ végbement. Ebben meghatározó az a holokauszttal kapcsolatos, a kezdetektől fogva ambivalens viszony, amelyet a szembenézéstől húzódozó társadalmi és politikai környezet teremtett a holokauszt kutatásához. Ezt tetézte (és a kettő kapcsolata sem kizárt) az európai-nál konzervatívabb historiográfiai attitűd. Ez a két körülmény gátolta mind a tanúságtételt, mind a tanúságtételre alapozó történetírói és emlékezetpolitikai szemléletmódok kialakulását. Ha készültek is interjúk túlélőkkel kutatási céllal, miután a kutatások lezárultak, nem volt

sem erős szándék, sem stabil intézményi környezet az interjúk begyűjtésére és befogadására. Így számos, visszatekintve talán szisztematikusnak tetsző „véletlen” következtében az elkészült interjúk elkallódhattak. S hangoztathatnánk olyan magasztos elveket, hogy közpénzen készült interjúknak a köz javát kéne szolgálniuk, de ugyanolyan meggyőzőek az ellenérvek is („a köz nem volt kíváncsi rájuk”, „a nyilvánosság visszaélt volna velük”, „biztonságos archiválásuk máig megoldatlan” stb.).

Az említett műhelybeszélgetés és a későbbi feltáró kutatásunk másik tanulsága, hogy nagyjából az itt bemutatott gyűjtemények tekinthetők a magyar holokauszt ma még szétszórótt és nehezen kutatható, de sokszínű tanúságtévői hagyatékának. Ráadásul olyan hagyaték, amely már nem pótolható. A holokauszt *oral history* forrásait és társadalmi emlékezetét megbecsülő szakemberek előtt álló feladat tehát nem kicsi: hozzáférhetővé kell tenni és bevezetni ezt a heterogén anyagot a történetírásba és tágabb értelemben a napi társadalmi gyakorlatba. Ha megkésve is, de vissza kell adni a túlélők hangját a magyar történetírásban.* □

A POLITIKA KONCEPTUALISTA ESZMETÖRTÉNETE

NAGY ÁGOSTON – PAP MILÁN

Meg lehet-e írni a politika évszázadokon átívelő fogalomtörténetét? Erre a kérdésre korántsem magától értetődő a válasz: vannak

iskolák (például Quentin Skinner és hívei), amelyek sem a fogalmakat nem tartják az eszmetörténeti elemzés természetes alapegységének (inkább a tágabb összefüggéseket hangsúlyozzák), sem a nagyobb időtávokat a vizsgálódás megfelelő léptékének (azon az alapon, hogy a jelentések túlságosan konkrét szituációkhoz kötöttek). Vannak viszont, akik szerint a fogalmak igenis az eszmetörténeti vizsgálódás középpontjába állíthatók, s azt is gondolják, hogy a fogalmaknak van generációk sorára érvényes, folytonos története (így gondolkodtak a kosellecki fogalomtörténet-írás képviselői). Tiszteletre méltó érvek mindkét álláspont mellett felhozhatók, s természetesen mindkét álláspont finomítható a másik felismerései tükrében. De mi van, ha valaki – mint a politika fogalomtörténetét író Kari Palonen is – egyszerre ért egyet Skinnerrel és Koselleckkel? Létrehozható-e a német fogalomtörténet és a Quentin Skinner által szorgalmazott retorikai eszmetörténet módszertani szintézise? Ez esetben mihez kezdünk a politikai beszéd kulturális beágyazottságaival, kötődéseivel? Egyáltalán, mely szövegekhez fordulunk, ha átfogó képet szeretnénk kapni a politika számtalan kontextusban és jelentéssel használt fogalmáról?

Ezekre a kérdésekre keressük a választ Kari Palonen finn politikatudós magyar nyelven 2009-ben megjelent monográfiája alapján.¹ Palonen könyve nem csupán azért fontos, mert a fogalomtörténet-írás bibliájaként számon tartott *Geschichtliche Grundbegriffe*² Demokrácia szócikkét³ leszámítva eddig ez az egyetlen magyar nyelven megjelent fogalomtörténeti monográfia,⁴ hanem azért is, mert egy ilyen széles spektrumú kutatás eredményeinek és hibáinak a bemutatásából a történet- és politikatudomány hazai művelői is sokat tanulhatnak.

Palonen több évtizedes kutatásainak összefoglalásaként írta meg munkáját, amely mind stílusában, mind kérdésfelvetéseiben – vállaltan – emlékeztet az imént említett *Geschichtliche Grundbegriffe* szócikkeire. Nem esetleges körülmény, hanem szemléletmódjának sajátosságaira utal e projekt individuális jellege: Palonen a nagy előddel ellentétben nem egy politikai kultúra szótárát állítja össze, hanem egyetlen fogalmat vizsgál, ráadásul kultúraközi összehasonlítással. Mindez azt jelzi, hogy Palonen nem ugyanazt

Kari Palonen: Küzdelem az idővel

L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.

356 oldal, 3200 Ft

érti fogalmon, mint a *Geschichtliche Grundbegriffe* szerzői: ő nem a politikai gondolkodás elemi részecskéjének tekinti, hanem egy

sajátos helynek, amelyben különböző diskurzusok találkoznak, s ahonnan körültekintve a politika sajátos látképe tárul elénk. A könyvet azonban nemcsak ez az izgalmas, bár problematikus megközelítés teszi érdekessé, hanem a feldolgozott anyag gazdagsága. A filozófiai művektől egészen a parlamenti hozzászólásokig számtalan különböző műfajú szövegre hivatkozik, ezért a *Küzdelem az idővel* nemcsak azok számára jelenthet érdekfeszítő olvasmányt, akik a politika-elmélet oldaláról közelítenek hozzá, hanem azoknak is, akik a politika mint cselekvés értelmezési kereteinek egyes aspektusaira kíváncsiak. Mondhatnánk, a kötet kézikönyvként is forgatható, bevezetesként a politikáról szóló tudományos és társadalmi diskurzusok világába.

1 ■ Kari Palonen a Jyväskylä Egyetem professzora, a *Redescriptions* folyóirat főszerkesztője. Legfontosabb könyvei (angolul és németül): *Politik als Handlungsbegriff. Horizontwandel des Politikbegriffs in Deutschland 1890–1933*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1985; *Die Thematisierung der Politik als Phänomen*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1989; *Politik als Vereitelung*. Westfälisches Dampfboot, Münster, 1992; *Das "Webersche Moment"*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1998; *Eine Lobrede für Politiker*. Leske + Budrich, Opladen, 2002; *Quentin Skinner. History, Politics, Rhetoric*. Polity Press, Cambridge, 2003; *Die Entzauberung der Begriffe*. LIT, Münster, 2004; *The Struggle with Time*. LIT, Münster–Hamburg–London, 2006; *Re-thinking Politics. Essays from a quarter-century*. The Finnish Political Science Association, Helsinki, 2007; *The Politics of Limited Times*. Nomos, Baden-Baden, 2008.

2 ■ Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bde 1–8. Stuttgart, Klett-Cotta, 1972–1997.

3 ■ Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck: *A demokrácia*. Ford. Balogh Brigitta. Józsefváros, Bp., 1999.

4 ■ Magyar nyelven talán az egyetlen, Palonent is referenciaként használó empirikus fogalomtörténeti tanulmány: Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról. *Korall*, 8 (2007), 27. szám, május, 151–171. old. A diszciplína elméleti hátterét tárgyaló újabb cikkek közül lásd Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor: Fogalomtörténeti perspektívák. *Múltunk*, 56 (2011), 2. szám, 4–19. old. Trencsényi Balázs 2011-es monográfiájában (*A nép lelke. Argumentum – Bibó István Szélemi Műhely, Bp., 2011.*) az eszmetörténet és a fogalomtörténet belátásaira alapozva végzi el a kelet-közép-európai „nemzetkarakterológia” összehasonlító elemzését.

5 ■ Palonen szerint „[a] politika cselekvésfogalmának játéktérét egy olyan horizontváltás nyitotta meg, amely párhuzamos volt azzal az elmozdulással, amely a „történelem» (*die Geschichte*) német fogalmában 1760-ban és 1780-ban bekö-

A *Küzdelem az idővel* elemzései azt a folyamatot követik nyomon, ahogy a politika fogalmának jelentésében alapvető átrendeződés ment végbe az antikvitástól a XX. század második feléig. Kiemelkedő jelentőséget tulajdonít az 1870 és 1970 közötti évszázad fejleményeinek. Palonen szerint ugyanis a politika értelmezésében mind meghatározóbbá vált a cselekvés mozzanata, fokozatosan háttérbe szorítva a politikának mint tudománynak vagy körülhatárolt területnek a felfogását.⁵ Ezt a történeti mozgást egy – a kosselceki *Sattelzeit*⁶ mintájára megalkotott – kulcsidőszak felől szemléli. Ebben a „tudomány” és a „terület” fogalmi horizontjának átalakulása a „múló és változó idővel küzdő” politikafogalom kialakulásához vezet. Palonen tehát a politikáról szóló gondolkodás és beszéd kereteinek egy hosszú időtartamban (*longue durée*) zajló változását igyekszik elbeszélni, s ez a legerősebb kapocs talán a *Küzdelem az idővel* és a kosselceki fogalomtörténet között.

Ugyanakkor a fogalomhasználatot a lehető legszorosabban hozzáköti a mindennapi politikai praxishoz, ahogyan Skinner tenné, s emellett a politika cselekvésfogalmát úgynevezett toposzok⁷ köré rendezve vizsgálja. Ez, továbbá az a tény, hogy az egyes toposzokat mint a politikáról szóló tudás strukturálásának eszközeit kezeli, jelzi, hogy Palonen számára legalább olyan fontos elméleti referenciapont a nagy rivális, a cambridge-i iskola, illetve az úgynevezett „új retorika”,⁸ mint a német fogalomtörténet-írás.

vetkezett” (12. old.). A korábbi tudományfogalmat tehát egy „olyan fogalom váltotta fel, amely egyszerre vonatkozott a tudományra [...], valamint annak tárgyára” (uo.).

6 ■ A *Sattelzeit* idején, 1750 és 1850 között a német politikai kultúrában a hagyományos társadalmi-politikai fogalmak átadták helyüket a modern elképzeléseknek, mégpedig nagyrészt azáltal, hogy a fogalomhasználat ideologikussá vált, demokratizálódott, átpolitizálódott, és jelentésében előtérbe került az időbeliség mozzanata, vö. Reinhart Koselleck: *Einleitung*. In: Brunner–Conze–Koselleck (Hg.): *i. m.* Bd. 1. 1992. xiii–xxvii. old.

7 ■ Palonen kilenc ilyen sorol fel és fejt ki részletesen egy-egy fejezetben (szabálytalanság, ítélőképeség, policy, deliberáció, elköteleződés, vitatás, lehetőség, szituáció, játék és játszma).

8 ■ Chaim Perelman – Lucie Olbrechts-Tyteca: *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1971.

9 ■ Ez a probléma régóta jelen van a szakirodalomban, vö. J. G. A. Pocock: *Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter*. In: Hartmut Lehmann – Melvin Richter (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. German Historical Institute, Washington, DC, 1996. 47–58. old. és Reinhart Koselleck: *A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe*. In: uo. 59–70. old. Szabó Márton is utal az összehasonlító fogalomtörténeti elemzések korlátaira: Szabó Márton: *Az összehasonlító politikai fogalomtörténet írás lehetőségei*. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámok-ládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002. 159–171. old.

10 ■ Trecsényi Balázs: *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról*. In: Szekeres (szerk.): *i. m.* 117–158. old.

11 ■ Reinhart Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. Ford. Hidas Zoltán. In: uo: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 125. old.

Elemzésünk ennek megfelelően két részből áll. Először a könyvben jelen lévő három főbb teoretikus és történeti megközelítésmódot, illetve ezek egymáshoz való viszonyát vázoljuk röviden, hogy világossá tegyük Palonen elméleti és módszertani pozíciójának és történeti narratívájának problémáit. Rámutatunk a német gyökerű fogalomtörténet, az angolszász eszmetörténet és az (új) retorikai jellegű szövegelemzés bizonyos fokú inkongruenciájára és annak következményeire a politika fogalmának elemzésében.⁹ A módszertani szintézis kritikáját követően Palonen fogalomtörténeti narratíváját vesszük szemügyre, az összehasonlító fogalomtörténet-írás és az intertextualitás kérdéseire összpontosítva.

Magyar nyelven Trecsényi Balázs már kísérletet tett a kontextualista és a konceptualista megközelítés összevetésére és a kelet-közép-európai történelmek kapcsán egy kutatási javaslatot is megfogalmazott,¹⁰ ám számunkra elsősorban nem a különböző eszmetörténeti és fogalomtörténeti iskolák módszertani ajánlatainak az összeegyeztetése a cél. Az elméleti keretek tárgyalását csak annyiban tartjuk célra vezetőnek, amennyiben segít Palonen monográfiája hibáinak és kutatási nehézségeinek a felderítésében.

FOGALOMTÖRTÉNET, ESZMETÖRTÉNET-ÍRÁS ÉS A PALONENI RETORIKA

A *fogalomtörténet* (*Begriffsgeschichte*) a társadalmi alapfogalmak történeti leírására vállalkozó, többé-kevésbé önálló diszciplína. Mai formájában elsősorban Reinhart Koselleck nevéhez és az általa is szerkesztett, a német történelem alapfogalmait szótárszerű rendben leíró *Geschichtliche Grundbegriffe* kiadásához köthető. Koselleck és munkatársai számára a fogalmak története nem pusztán a szóhasználat átalakulását jelenti, mert alapja az a konstruktivista elképzelés, hogy a társadalmi valóságot a róla szóló beszéd, a viták és verbális konvenciók útján alkotjuk meg. A fogalmak ebből a szempontból a társadalmi tapasztalat csomópontjai, melyek vizsgálatával kibontakozik előttünk a társadalmi és történeti kontextus, az adott kort jellemző hitek és viták. Koselleck egyik alapvető módszertani írásában Karl August von Hardenberg egy mondatát elemzi, majd a következőket állapítja meg: „Azáltal, hogy kérdésfeltevésünket egy adott mondat fogalmainak vizsgálatára szűkítjük, lehetőségünk nyílik arra, hogy az adott mondat értelmezésén túl társadalomtörténeti kérdéseket is felvessünk és megválaszoljunk. Ha mondatunk értelmezéséről áttérünk a benne szereplő fogalmak – a »rend«, az »osztály« vagy az »állampolgár« – történeti besorolására, könnyen kideríthetjük, hogy a kor tapasztalat-háztartásának milyen rétegei épültek be a mondatba.”¹¹ A történelmi korok szemantikai vizsgálata tehát a fogalmak és a velük kölcsönhatásban lévő társadalmi változások elemzésével foglalkozik.

A fogalmi és társadalmi változások összefüggése azonban a különböző fogalomtörténeti iskolák eljá-

rásaiban korántsem egyértelmű. A fogalomtörténet-írásnak három, egymástól több szempontból különböző iskoláját különíthetjük el egymástól.¹² Egymást illető kritikájuk segítségünkre lehet abban, hogy rámutassunk a fogalomtörténet-írást érintő általánosabb metodológiai problémákra és a területnek az eszmetörténethez, a filozófiatörténethez és a társadalomtörténethez fűződő szövevényes viszonyaira is.

A fogalomtörténet módszertanát elsősorban a történeti szótárakat – *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (HWPh), *Geschichtliche Grundbegriffe* (GG), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820* (Handbuch) – megalkotó szerzőgárdák a XIX. századi német filozófia, filológia és a század végén kialakuló társadalomtudomány tradícióiból merítik. Közvetlen elődjeként a szellemtörténet (*Geistesgeschichte*) és annak a társadalmi-politikai eszméket kutató válfaja, az eszmetörténet (*Ideengeschichte*) említhető.¹³ A „fogalomtörténet” kifejezésnek az egyes iskolák már célkitűzéseik megfogalmazása során (általában az adott szótár előszavában) is eltérő értelmezést adnak.¹⁴ A HWPh szerzői még közelebb állnak a hagyományos szellemtörténethez és a filozófiatörténet kanonikus szerzőitől származó források felhasználásával a filozófia fogalmainak történeti változásait vizsgálják („filozófiai szemantika”, avagy „a filozófia fogalomtörténeti lexikográfia”).¹⁵ A GG – Koselleck eredeti programja szerint¹⁶ – „történeti szemantikái” elemzéseket tartalmaz. Végül a Handbuch a kosellecki program egyik alapvető elemére, a társadalomtörténeti és a fogalomtörténeti kutatások konvergenciájára összpontosít. A társadalomtörténet felé történő elmozdulás alapvetően fontos az Arthur O. Lovejoy által képviselt „klasszikus” eszmetörténettől (*history of ideas*) való elhatárolódásban,¹⁷ amelynek elemzése egy-egy „gondolati egység” (*unit idea*) nyomon követésére törek-szenek, olyan gondolati egységek és mintázatok feltárására, amelyek bűvópatakként haladnak végig a világtörténelmen, egymást gazdagítva, különböző eszmei kombinációkat alkotva. Lovejoy módszere az európai kutatáson belül talán a Friedrich Meinecke iskolájához köthető német *Ideengeschichte*-hez állt a legközelebb, a legélesebb kritikáját a Handbuch adja, amely a fogalomtörténetet egyrészt a francia társadalomtörténeti kezdeményezésekhez (Annales-iskola, *lexicométrie*, diskurzusanalízis), másrészt a Berger–Luckmann-féle konstruktivista tudásszociológiához közelítette.¹⁸

A fogalomtörténeti iskolák egymásra is reflektálnak. A Handbuch szerkesztője, Rolf Reichard a kötet bevezető tanulmányában a GG már megjelent kötetinek gyakorlatát is kritizálja, utalva a társadalomtörténet és fogalomtörténet közötti, Koselleck által is jelzett feszültség problémájára.¹⁹ Reichardt a Koselleck által a „nagy szerzők” műveit egymásba kapcsoló régi eszme- és filozófiatörténet ironikus kosellecki jellemzését – „hegycsúcsokon vándorlás” (*Gipfelwanderung*) – a GG szócikkeivel kapcsolatban kezdi

emlegetni, így érzékeltetve a „lexikon” társadalomtörténeti hiányosságait. Így a vizsgált három irányzat közül a legutóbbi fogalomtörténeti vállalkozás már kifejezetten gondot fordít arra, hogy módszertanilag közeledjen a társadalomtörténethez. A források szélesebb körét bevonó Handbuch után a Reichardt és Hans-Jürgen Lüsebrink körül csoportosuló kutatókat az utóbbi időben elsősorban a német-francia interkulturális közvetítés teoretikus és történeti problémái foglalkoztatják. A kulturális transzferek kutatásának „kulcsidőszaka” a XVIII. század vége és a XIX. század eleje, és a tanulmányok témaköre az információáramlás folyamataitól a kulturális közvetítés hordozóin és intézményein át a fogalmak és a szimbólumok áramlásának vizsgálatáig terjed.²⁰ A német fogalomtörténet ugyanakkor – és itt mindhárom iskoláról beszélhetünk – a francia és a német ajkú politikai közösségek által használt fogalmakra koncentrált, szemben az angolszász történelmi változásokra összpontosító cambridge-i eszmetörténettel.

Palonen több tanulmányában is összeveti a skinneri eszmetörténet- és a kosellecki fogalomtörténet-írás szempontrendszerét és gyakorlatát, összeegyeztetésük lehetőségeit mérlegelve.²¹ A középpontban a (történelmi) „idő” problematikája áll, pontosabban az, amit Koselleck „temporalizálódásnak” nevezett: az időszemlélet beépülése a jövő horizontjait felviláglató társadalmi alapfogalmaknak – elsősorban a modernség fogalmainak – a szerkezetébe. Elég csak a különböző „izmusok” fellépésére gondolni, amelyek fogalmiságukban a jövőt mint társadalmi lehetőséget és az eszmények megvalósulásának terepét mutatták fel. A „temporalizálódást”, a politika fogalmának a korábbi, „térbeli” jelentések helyett időbeli konnotációkkal való feltöltődését Palonen a Sattel-

12 ■ Érdemes még megemlíteni az 1992-től megjelenő *Historische Wörterbuch der Rhetorik* kötetét, amelyek a német lexikografikus filozófiai fogalomtörténet hagyományaira is építenek (Blumenberg, Gadamer és a HWPh-ra is hivatkozik). A fogalomtörténet a retorikai lexikon estében is elsősorban mint a retorikai elméletképzés módszertani eszköze fontos. A retorikai kulcsfogalmak fogalomtörténete visszaül a kosellecki programra is, amikor az első kötet előszavában a szerkesztő arra hívja fel a figyelmet, hogy „egy dolog definíciója ugyanúgy, mint a fogalma, azonos a történetével, amely természetesen nem lezárt és befejezett, hanem nyitott és folytatásra kész”. Gert Ueding: Vorwort. In: Gert Ueding et al: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Bd. 1. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1992. v–viii., vi. old.

13 ■ Melvin Richter: Begriffsgeschichte and the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 48 (1987), 2. szám, április–június, 247–263. old.

14 ■ H. G. Meier: Begriffsgeschichte. In: Joachim Ritter (Hg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 1. Schwabe & Co., Basel–Stuttgart, 1971. 788–808. old.

15 ■ Meier: *i. m.* 798. old. és Joachim Ritter: Vorwort. In: uő (Hg.): *i. m.* Bd. 1. v–xi. old.

16 ■ Meier: *i. m.* 797. old. Koselleck fogalomtörténete „egy olyan filozófiai premisszán nyugszik, amely szerint a történelem csak fogalmilag fogható fel, mivel maga is meghatározott fogalmakon keresztül szilárdul meg”.

17 ■ Vö. Arthur O. Lovejoy: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, Cambridge, 1953.

18 ■ Richter: *i. m.* 254–255. old.

zeit egyik legfontosabb jellemzőjének tartja.²² Mivel a tradicionális politikai fogalmiságtól a modern társadalmak fogalomhasználata felé fordulás ideje a kontinensen később következett be, az angol fogalomtörténet minden bizonnyal legalább száz évvel korábban helyezné a társadalmi szótár átalakulását, mint a német vagy a francia. A cambridge-i szerzők így a kora újkor politikai eszméit, a tradicionális beszéd-módok átalakulását és az új politikai diskurzusok létrejöttének folyamatait állítják a középpontba.

Quentin Skinnernél a politikai beszéd átalakulása retorikai invencióként jelenik meg. Skinner számára a politikai eszmék történetének kontextuális hátterét kezdetben az „ideológiák” képezték, amin több szerző közös nyelvi praxisát értette: szókincset, alapelveket, feltételezéseket, kritériumokat, problémákat, fogalmi éhatárolásokat stb. A „retorikai praxisok” jelenthetik egy-egy ideológia védelmét, de bevetethetők ellene fegyverként is. Skinner lényegében a konvenciót, a társadalom bevett nyelvi szokásait állítja szembe az invencióval, azaz a társadalmi-politikai diskurzus megújításával. A politikai diskurzus vagy hagyomány megtörésének retorikai áthidalását szolgálja a „redeszkripció”. A retorikai redeszkripció technikája, melyeket Skinner 1996-os Hobbes-monográfiája negyedik fejezetében mutatott be,²³ két stratégiát foglal magába: az átnevezést és az újradefiniálást. Fontosságuk a politikai cselekvés fogalmának kialakulásában is megmutatkozik.

A nyelvi konvenciók, tradíciók és retorikai átirások játéka skinneri leírása nem vetíthető rá arra, ami Kosellecknél a társadalmi tapasztalat,²⁴ mert e két szerző időszemlélete alapvetően eltér. A hetvenes évek Skinnerének elméleti alapállásából logikusan következne az idő szerepének felértékelése – írja

Palonen Skinnerről szóló monográfiájában –, ám a német fogalomtörténeti paradigma felől szemlélve hiányzik belőle a fogalmak hosszú távú társadalmi érlelődésére és átalakulásaira irányuló figyelem. Skinnernek ugyanis fontosabb a „kairosz”, egy-egy helyzet „minőségi” ideje a közép- és hosszú távú „kronosznál”, a „történeti” időnél.²⁵ Ezt Palonen azzal magyarázza, hogy a retorikai szituációt kitüntető Skinner a perlokúciós aktusokat, azaz a beszélők megnyilatkozásainak a hallgatókra tett hatását alárendeli az illokúciós aktusoknak (a beszédcselekvéseknek). Skinner hasonló irányban próbált tájékozódni, mint a GG vagy a HWPh szerzői,²⁶ a *Foundations of modern political thought* előszavában utalt is az egyes szótárak feltárásának szükségességére, amelyek tükrében megismerhetők a szerzői intenciók. Palonen²⁷ az ebben a műben alkalmazott módszert a fogalomtörténet felé tett lépésként értelmezi.

Raymond Williamsnek a társadalom- és kultúrakutatás kulcsszavait bemutató könyvéről²⁸ szóló tanulmányában²⁹ Quentin Skinner azt állítja, hogy a fogalmak (*concepts*) vizsgálata az eszmetörténész számára tágabb perspektívát nyithat, mint a kulcsszavak (*keywords*) pusztán szemantikai leírása. A „fogalom” a beszédcselekvés elemeként vizsgálendő, és az egyes fogalmak körül kialakuló vitákból kiindulva feltárlhatnak a nyelvi megnyilatkozásokhoz vezető intenciók. Skinner tehát a politikai fogalmakat a konkrét beszédaktusok perspektívájából szemléli, a róluk folyó – nem szemantikai – vitákat pedig három szinten teszi vizsgálhatóvá. Egyrészt a vita kibontakozhat egy szó használatának kritériumairól, másrészt adott körülmények között e kritériumok válhatnak kérdésessé, végül pedig vita tárgya lehet az is, hogy az adott szónak a lehetséges beszédaktusok mely körében van performatív ereje.³⁰

A retorika mint az invenció, azaz a fogalmi újítás eszköze Palonennél is szerepet kap, aki ugyanakkor a „nyelveket”, ideológiákat stb. túlságosan is zárt rendszernek tartja: „Ugyanebbe az irányba mutat a toposznak tág, nyitott locusként való értelmezése, amely retorikai lépésekre és összefüggésekre mutat rá, szemben a zártabb »nyelvekkel« és »diskurzusokkal«.” (297. old.) Tehát nem törekszik arra, hogy a fogalomtörténetet és a cambridge-iek metódusát egyetlen nagy szintézisbe olvassza össze, de eljárása az egyes episztemológiai szinteken kölcsönöz mindkét iskolától: a történeti narratívát erősen uralja a fogalomtörténeti orientáció, főként a „temporalizálódás” elmélete, és csak annyiban kapcsolódik a skinneri módszerhez, amennyiben ezt a domináns konceptualista narratíva megengedi. Számára a „toposz” fogalma teremti meg az operacionalizálható elemzési keretet, amely szerinte egyértelműen különbözik a „(politikai) diskurzustól”, a „(politikai) nyelvtől” és a „(politikai) beszédmódtól” is. A két paradigma összevetése alapján Palonen arra a következtetésre jut, hogy választott pozícióját megerősítésében segíthet annak a mindenkor másik módszer-

19 ■ Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 121–145. old.

20 ■ Hans-Jürgen Lüsebrink – Rolf Reichardt (Hg.): *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770 bis 1815*. Bd. 1–2. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 1997.

21 ■ Kari Palonen: The History of Concepts as a Style of Political Theorizing: Quentin Skinner's and Reinhart Koselleck's Subversion of Normative Political Theory. *European Journal of Political Theory*, 1 (2002), 1. szám, július, 91–106. old.; Kari Palonen: Political Theorizing as a Dimension of Political Life. *European Journal of Political Theory*, 4 (2005), 4. szám, október, 351–366. old. és Kari Palonen: The Politics of Conceptual History. *Contributions to the History of Concepts*. 1 (2005), 1. szám, március, 37–50. old.

22 ■ Kari Palonen: Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. Theses on Quentin Skinner and Reinhart Koselleck. *Finnish Yearbook of Political Thought*. 1999. 41–59., 51. old.

23 ■ Quentin Skinner: *Reason and rhetoric in the philosophy of Hobbes*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 138–180. old.

24 ■ Palonen: *Rhetorical and Temporal Perspectives*, 54. old.

25 ■ Uo. 55. old.

26 ■ Uo. 89. old.

27 ■ Kari Palonen: *Quentin Skinner: history, politics, rhetoric*. Polity Press, Cambridge, 2003.

28 ■ Raymond Williams: *Keywords: a vocabulary of culture and society*. Oxford University Press, New York, 1976.

29 ■ Quentin Skinner: The Idea of a Cultural Lexicon. *Essays in Criticism*, 29 (1979), 3. szám, 205–224. old.

30 ■ Palonen: *Quentin Skinner...* 89–90. old.

tan megvilágításában való felülvizsgálata.³¹ Trencsényi Balázs hasonló konklúziót fogalmazott meg, amikor azt tanácsolta, hogy mindig a vizsgált téma kulturális kontextusát figyelembe véve válasszunk alkalmas perspektívát a cambridge-i eszmetörténet paradigmája, a német fogalomtörténet vagy a szemantikai kérdéseket is tematizáló poszt-Annales társadalomtörténete közül,³² viszont a kutatás során számoljunk a másik két „elemzési horizont” szintjeivel is.³³

A társadalom- és a fogalomtörténeti törekvésekkel szemben Palonen még mindig elsősorban szerzőközpontú. A *Gipfelwanderung* vádját azzal próbálja elhárítani, hogy a politika egyéni értelmezéseit a különböző toposzokba szórja szét,³⁴ illetve igyekszik tagítani a szerzői kört, ameddig csak a módszertani határok engedik: „Névmutatóm ezért különböző ideológiákat követő politikusoknak, újságíróknak, értelmiségieknek és változatos tudományágak művelőinek színes gyűjteménye.” (301. old.).

A fő probléma itt az, hogy egyáltalán nem tisztázott, hogyan kapcsolódtak a különböző háttérű szerzők a társadalomtörténeti folyamatokhoz. Pedig ha a szerző komolyan veszi a politikai és társadalmi fogalmak demokratizálódását, a politikai és a politikáról való beszéd körének kiszélesedését, akkor erre is ki kellene térnie. Például a munkások és a nők választójogáért küzdő mozgalmak a politikai közbeszéd részévé tették a szociálpolitikai vagy a nők helyzetéről szóló diskurzust. Palonen annyiban veszi komolyan a politika demokratizálódását, amennyiben forrásait széles szerzői körből meríti, ám a politika mégis valamiféle értelmiségi diskurzusként jelenik meg művében. Ezek után a Palonen-féle toposzok olyan könyvespolcoknak tűnhetnek, ahonnan az írástudók válogathatnak. Egyaránt merít a kanonikus politikai filozófusoktól, az egykor népszerű politikai íróktól, a munkásmozgalom teoretikusaitól, de például a populáris röpirattirodalom feldolgozásáig már nem jut el.

INTERKULTURÁLIS FOGALOMTÖRTÉNET?

A *Küzdelem az idővel* egyik legfontosabb deklarált célja a különböző nagy nyugati fogalmi kultúrákból merítő, toposzokra építő eszmetörténet, pontosabban a „tudományfogalomtól” a „cselekvésfogalomig” ívelő történeti narratíva megalkotása.³⁵ A módszertani fejezetekben a szerző részletesen szól az eltérő politikai és fogalmi kultúrák diskurzusait és a közöttük lévő bonyolult kapcsolatokat feltáró vizsgálat nehézségeiről.³⁶ Maga Koselleck is utalt a problémára, igaza, a jelen és a múlt fogalmi horizontjainak a viszonya kapcsán. Koselleck szerint amennyiben a források és a tudomány nyelve közt fogalomtörténetileg teremtyük meg a kapcsolatot, a történetírás két síkon mozog: vagy „már korábban nyilvánvalóan artikulált tényeket” vizsgál, vagy olyan körülményeket igyekszik rekonstruálni, amelyek „ugyan még nem öltöttek nyelvi alakot, de bizonyos mód-szerekkel és bizonyos jelekre támaszkodó következ-

etésekkel kipreparálhatók”.³⁷ Az első esetben tehát az „áthagyományozott fogalmak heurisztikus belépőként szolgálnak egy letűnt valóság megismeréséhez. A második esetben pedig olyan „ex post megalkotott kategóriákkal” dolgozunk, amelyek eredetileg nem szerepelnek a vizsgált forrásokban.³⁸ Az egykori és a modern tudományos fogalomhasználat közti „fordítás” kérdése különösen bonyolulttá válik Palonennél, aki egyszerre több kultúrából is merít. A politika fogalom nyugat-európai története szempontjából számára a „fordítás” problémája azt igényli, hogy egyszerre őrizze meg a fogalomalkotás nyelvi és kontextuális sajátosságait és ugyanakkor tekintsen is el tőlük.

Fontos előfeltevése ugyanakkor az is, hogy a nyelvek és politikai kultúrák különbözősége egyben fogalomalkotási lehetőségeket is rejt, mivel az „[e]gyes »nemzeti« vitákban a fogalmak új változatai jelennek meg, míg más esetekben maguk a viták helyeződnek át egyik kontextusból a másikba” (85. old.). Ám azt is megjegyzi, hogy a kutatás egyik fő nehézségét éppen annak megragadása jelentette, hogy ezekből a különböző (ám egymással is érintkező) „nemzeti” kontextusokból, a politika fogalomtörténetének átfogó perspektívájából „mely »háttértényező« bír-nak jelentőséggel” (uo.).

Palonen tehát megpróbálja feltérképezni az egyik nemzeti kontextusból a másikba átcúszó, átértelmezett és újraértelmezendő nyugat-európai alapfogalmak történetét. Teoretikus mozgásterét azonban ingoványossá teszi egy-egy politikai kultúra önmagában is rendkívül összetett kontextusa, a társadalom és a gazdaság modernizálódásával és differenciálódásával egyre bonyolultabbá váló angol, francia és német politikai nyilvánosság. Mivel Palonen meg sem próbálja definiálni a politikai kultúrát, komoly redukcióra kényszerül, és azt egy-egy nemzeti nyelv politikai használatával azonosítja, mintha e nyelv-

31 ■ Palonen: *Rhetorical and Temporal Perspectives*, 57. old.

32 ■ Trencsényi: *i. m.* 138. old.

33 ■ Uo. 117–132. és 140–145. old.

34 ■ Például: „Toposzelemzésem egyik nyilvánvaló következménye a narratíva decentralálása: egyetlen szerző sem rendelődik egyszerűen egy toposzhoz.” (299. old.)

35 ■ Ennek négy összetevője: a politika cselekvésfogalmának módszeres elemzése, a cselekvésfogalom kialakulásának és elterjedésének historizálása, a cselekvő politika megértésének toposzokra épített sémája, illetve szisztematikus alkalmazása a brit, francia és német forrásokra (11. old.).

36 ■ Vö.: „ebben a kötetben különböző nyelvterületekről és politikai kultúrákból származó szövegekkel dolgoztam, így munkámnak összehasonlítható jellege is lett.” (11. old.)

37 ■ Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 143. old.

38 ■ Uo.

39 ■ Kari Palonen: *The Struggle with Time. A Conceptual History of 'Politics' as an Activity*. LIT Verlag, Münster–Hamburg–London, 2006.

40 ■ Bár a magyar fordítás az „alacsony intertextualitás” kifejezését alkalmazza, célravezetőbbnek a tartjuk a „gyenge” vagy az „alacsony szintű” jelző alkalmazását az eredeti „low intertextuality” (Palonen: *i. m.* 285. old.), a „low level of intertextuality” (uo. 16.) és a „low degree of intertextuality” (uo. 17., 32. old.) fordításaként.

vek modern politikai-jogi értelemben vett nemzet-államokhoz volnának hozzárendelve. A kultúra így kirajzolódó képe ezért „nemzeti”, a többségi nyelven beszél, és a politikailag, szociálisan és történetileg-kontextuálisan mindig kötött beszéd különböző szintjeivel sem számol. A lényegében csak tág nemzetállami keretekben gondolkodó fogalomtörténet így vezet be a kulturális homogenitás fikcióját.

Palonen ezt a nehézséget azzal próbálja áthidalni, hogy a súlypontot az egyes kontextusokról és konkrét szituációkról áthelyezi a politikafogalomra, illetve annak történetére és szemantikai mezejére. A „nemzeti” különbségekben és az összehasonlító kulturális perspektívában rejlő lehetőségeknek így csupán másodlagos szerepet juttat. A politika fogalmának – egy-egy vitában, „politikai nyelvben” vagy az adott kultúrában megmutatózó – eltérő jelentései és jelentéstegei elmosódnak, és a cselekvésfogalom általános történetéhez való „releváns hozzájárulások tér- és időbeli behatárolás[ára]” korlátozódnak (86. old.).

A *Küzdelem az idővel* módszertani és szemléleti premisszáiból következő ellentmondásosságát jól szemlélteti az, ahogyan a szerző a „cselekvésfogalom” előtörténeteként felfogott „területfogalom” kialakulásáról ír. A politikafogalom nyugat-európai története a politika „tudományfogalmának” felbomlásával kezdődik a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban. Palonen arra a következtetésre jut, hogy „a politika területfogalmának jelenléte az angol szövegekben a legegyszerűsebb”, ám „a politika térbeli metaforák segítségével való körülhatárolásának tendenciája mindhárom nyelvben fellelhető” (49. old.). Az egyes toposzokba sűrített, különböző időben, különböző alkalomból és nyelven született, eltérő műfajú szövegekből összeolózott idézetek sokasága a könyv gerincét kitevő részt nehezen olvashatóvá teszi. Ráadásul a toposzok kapcsán citált szövegeket születési helyüktől és körülményeiktől elszakítva, nem csupán a helyi jelentések sajátosságait tünteti el, de a politikafogalom egy-egy európai történetére vonatkozó hipotézist sem támasztja alá kellő alapossággal. A magyar kiadásban azért is különösen nehezen követhető a politikafogalomhoz kapcsolódó toposzok története, mert – ellentétben az angol kiadással,³⁹ ahol a német és a francia idézetek mindig eredeti nyelven szerepelnek, s így felmutatnak valamit azokból a kontextusokból, amelyekben használták őket – a fordító kénytelen volt magyarul egyneműsíteni a számtalan szerzőtől és sokféle retorikai szituációból származó idézetrengeteg (az eredeti szövegrészeket még lábjegyzetben sincsenek feltüntetve). Összességében tehát a kultúrák közötti és a kultúrákon belüli közvetítés nehézségeit és bonyolult viszonyait Palonen felülírja egy közös nyugat-európai történet konstrukciójával. A komolyan vehető összehasonlító elemzést eleve kizárja a nagy léptékű fogalmi változásokra alapozott történeti narratíva egysége, noha a szerző is tisztában van azzal, hogy „a fogalom egységes »világtör-

ténete« megírhatatlan; a politika kifejezés nem egyetlen jelentésű fogalomként használatos, hanem kapcsolódó témák, szókészletek és tevékenységek összetett és bonyolult hálózatát fedi.” (10. old.)

„ALACSONY SZINTŰ INTERTEXTUALITÁS”⁴⁰ ÉS AZ INDIREKT POLITIKAELEMLET

Most térjünk vissza a referencia korábban már jelzett problémáihoz. A Palonen által idézett szövegekben megjelenő fogalomhasználati mód és toposz csak kevésbé vagy sehogy sincs hozzákapcsolva a társadalom- vagy a politikatörténeti jelenségekhez. A továbbiakban ezért az elméleti koncepció és a történeti narratíva leggyengébb pontját vesszük szemügyre, a forráshasználat és az intertextualitás kérdését. Ha egy fogalomtörténeti vagy diskurzusközpontú kutatásban tágabb referenciális keretként nem használjuk – még hipotetikusán sem – a társadalom- vagy a politikatörténet narratíváit, akkor a kontextust a politikai és a politikáról szóló diskurzusokat létrehozó szövegek egymásra vonatkozásának kellene biztosítania, ami persze legtöbbször a kutató utólagos konstrukciója.

Palonen is érzékeli, hogy nehezen védhető az a történetírói módszer, amelyben a kollázsszerűen egymás mellé illesztett idézetek sokasága rajzolja ki a politikafogalom egy-egy toposzának végső képét, ezért a forráshasználatából fakadó problémáinak jelölésére bevezeti az „alacsony szintű”, avagy „gyenge intertextualitás” kifejezést. Ezen elsősorban azt érti, hogy az elemzett, eltérő diskurzusokból, időpillanatokból származó szövegek közvetlenül nem referálnak egymásra. A politikafogalom különböző aspektusait jelölni hivatott „toposz” meglehetősen homályos kategóriája nem biztosít elegendő kohéziót a szerteágazó, soknyelvű szövegrengeteg történeti feldolgozásának; végső soron nem indokolja semmi, miért épp az a szöveg, s nem egy másik szerepel egy-egy toposz bemutatásakor és a forrásjegyzékben.

A kuszának tetsző forráshasználatnak van egy fontos teoretikus oka is. Szabó Márton írja a kötet utószavában, hogy Palonen a forrásokat illetően azért „nem választja külön a teoretikus teljesítményeket és a gyakorlati politizálás dokumentumait” (306. old.), mert ez számára a politika és a politikai tudás státusára vonatkozó ismeretelméleti döntést is jelent. A vizsgálatba bevont források köre, a politikusoktól származó nem teoretikus megnyilatkozások látszólagos túlsúlya miatt a „normatív politikaelmélet szubverziójaként” felfogott fogalomtörténet elméleti pozícióját hivatott megerősíteni. Palonen azzal a hagyománnyal igyekszik szakítani, amely a politikáról szóló diskurzusokban csupán a politikai filozófusok vagy a politikaelméleti gondolkodók „nagy műveit” látta érdekesnek és kutatásra érdemesnek. Ez a politikaelmélet normatív, mert a „politikai tudás” ismeretelméletében leértékeli a „mindennapi” politikai megnyilatkozások (újságcikkek, politikusi beszédek

vagy akár a kocsmai politikai beszélgetések) szerepét. A források körének radikális kiterjesztésével Palonen tehát ezt a „politikai tudást” igyekszik rehabilitálni, és a politika jelenségének olyan „autonóm” vizsgálatát kínálja, amelyben a politika önmagában, „nem pedig a kormányzat, a hatalom, a nyilvánosság és egyéb »politikai« fogalmak ernyő kifejezéseként” válik a kutatás tárgyává (10. old.).⁴¹ A fogalomtörténet ezáltal a normatív politikaelmélet és a politikai filozófia kritikájává terebélyesedik, azaz nem csupán történeti módszer, hanem a politikai elméletalkotás indirekt útja is. Szabó Márton ezért a *Küzdelem az idővel* „teoretikus nézőpontból megírt politikai fogalomtörténet[ként]” (305. old.) határozza meg.

A felhasznált források jó része – pontosan az említett „ismeretelméleti döntés” miatt – a parlamentarizmus gyakorlatának kialakulásához és a parlament központi politikai küzdőtérre válásához kötődik. Palonen rendkívül fontosnak tartja a parlament és a hozzá kapcsolódó megnyilatkozások hozzájárulását a politikafogalom alakításához, a politika cselekvésfogalmának megszületéséhez, mivel úgy véli, a parlamentarizmus története egyben az idő specifikus kezelésének a története is. A politika cselekvésfogalmának kialakulása Palonen szerint erősen kötődik a parlamenti aréna sajátos idődimenzióihoz, elsősorban a házszabályok XIX. századi ki- és átalakulásához, gondoljunk csak a beszédidő korlátozására, a klotúrré vagy az interpellációk és felszólalások többé-kevésbé ritualizált és szabályozott rendjére. A parlamenteken belül tehát nem csupán a nyilvánosság más tereihez képest sajátos retorikai helyzettel kell számolnunk, hanem azzal is, hogy a parlament és a parlamentben zajló politika az idő új, komplex felfogását is létrehozza. Az intézményben és az intézmény kapcsolatán keletkező szövegek tehát a korábbiakhoz képest már egy másfajta, a cselekvés dimenziójával rendelkező politikafogalmat hordoznak.⁴²

Kérdéses persze, hogy a parlament mint intézményes politikai tér szerepének a középpontba állítása mennyire lehet releváns a XIX. századi európai politikai kultúrákra nézve. Hiszen bár leépülőben vannak, a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején még működnek a rendi gyűlések, a Palonen által kiemelt helyen kezelt Anglia nem tipikus eset, inkább mintaszerű kivételnek mondható. Nem is szólva arról, hogy a „parlamentarizmusról” mint valamiféle egyirányú folyamatról beszélni az első világháború végéig a német politikai élettel vagy a század második feléig a franciával kapcsolatban enyhén szólva is csak ideáltipikusan lehet, vagy még úgy sem. Ráadásul az intézmény szerepe és a kifejezéshez – amennyiben használták – társított jelentések a kortárs diskurzusokban igencsak eltérők voltak a vizsgált korszakban még egy-egy fogalmi kultúrán belül is.

A *Küzdelem az idővel* lapjain lényegében egymás mellett van jelen a politika szövegszerűségének vizsgáztatását intencionáló teoretikus, fogalomtörténeti gyökerű politikaelmélet és a különböző kultúrák

közötti diskurzív, fogalmi különbségekre és összefüggésekre érzékeny eszmétörténet-írás igénye. Csak-hogy a politikai beszédet a jogaiba visszahelyező retorikai megközelítés, a parlamenti aréna és a korábbi politikaelméleti kánonok szerepének abszolutizálásával a horizontok megnyitása helyett gyakran inkább a modern politika intézményes küzdőterére, azaz a parlamentre való leszűkítésüket eredményezi. Holott emellett a politikai nyilvánosságnak még nyilvánvalóan számtalan szintje lehet, a napisajtótól a politikai gyűléseken át a pártok és mozgalmak retorikájáig. A féloldalas kulturális összehasonlító elemzés pedig sokszor az egyik nyelvi közegben érvényes jelenségeket kritikátlanul rávetíti más kontextusokra, egyértelmű kapcsolatokat feltételezve a különböző politikai kultúrák politikai szókinccse között. Ezért lehetséges az, hogy a forrásként felhasznált szövegek „gyenge intertextualitása” ellenére mégis kapcsolatba kerülnek egymással az angol, német és francia közegben működő jelentések, kirajzolva a politika-fogalom történetét, amely azonban a kontextusokra koncentráló eszmétörténet oldaláról túlságosan univerzálisnak, míg a fogalmak történeti jelentésváltozásait nyomon követő konceptualista nézőpontból, a forrásanyag heterogenitása miatt, kevésbé általánosíthatónak tűnik.* □

41 ■ „1800 körül a politika fogalma és politikai szóképzete mindhárom itt elemzett nyelvben és politikai kultúrában átalakult.” Ezzel vált először lehetővé, hogy a politikáról mint jelenségről beszéljenek (13. old.).

42 ■ Szűcs Zoltán Gábor: Küzdöttek-e az idővel a magyar politikusok a 18–19. század fordulóján? In: Szabó Márton (szerk.): *Küzdelem a történelemmel. Tanulmányok a politika fogalomtörténetéről, Kari Palonen munkásságáról és a narratív időről*. Műhelytanulmányok 5. Miskolc, ME BTK – Politikatudományi Intézet, 2010. 15–37. és 33. old.

* A tanulmány a TAMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. This work was carried out as part of the TAMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 project in the framework of the New Hungarian Development Plan. The realization of this project is supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund.

KÜLCSÍNÝ ÉS BELBECSTELENSÉG?

REMÉNYI ÉDUA

Henry Ford a fáma szerint egyszer azt mondta, hogy nála „minden vásárló olyan színű kocsit kaphat, amilyet csak akar, feltéve, hogy az a fekete”. Ma, egy évszázaddal később a választásban már nem a szín a döntő tényező, már csak gyermekkori emlék az autós kártyák – gyáranként és koronként eltérő – végsebességgel és gyorsulással „mindentvivői”, gyakran már a károsanyag-kibocsátás, a fogyasztás, a felszereltség vagy a törésteszti mutatók is kevésbé érdeklik a vásárlókat, sőt néha még az ár is mellékes az autó külső megjelenéséhez képest. Itt azonban nem arról esik majd szó, hogy státusuk fitogtatására vesznek-e az emberek például Mercedest, ahogyan azt Janis Joplin megénekelte, vagy hogy komplexusos-e egy Lexusos – a szociológiának és a pszichológiának számos érve van arra, miért „kifizetődőbb” manapság egy lakás árértékéért akár hitelre is terepjárót vásárolni városi használatra, teszem azt, egy Swift vagy egy Smart helyett, kátyúk ide vagy oda, vagy hogy miért lehet még mindig jó üzlet bérautóként Hummer gígalimuzint üzemeltetni, amikor egy hosszú pótkocsis IFA-nak is kisebb a fordulási íve, és azon a hely is sokkal több. De kérdezzünk csak meg bárkit arról, neki melyik autótípus *tetszik*: mindenkinek lesz véleménye a vonalvezetésről! Röggvest kérdezzük meg a díztárcsákról is – vagy vállrándítás, vagy csúfondáros pillantás lesz a válasz. Ez utóbbi, „még hogy díztárcsa!” eset talán még nem általános, számunkra mégis ez a fontos: az esztétikai szemponton kívül aligha lehetne ugyanis mással magyarázni azt, hogy az autótulajdonosok jelentékeny része miért hajlandó a hagyományos, acélból készültkéhez képest legalább dupla, de akár hússzoros árat is kifizetni alumíniumfelnikért, noha azok, lévén nem sokkal könnyebbek elődeiknél, nem csökkentik jelentősen az autó össztömegét, így fogyasztását sem. Nem a kereket találták fel újra, hanem milliárdokat hozó üzletként a *szép* kereket.

A 2003-as *Collins English Dictionary* tartalmaz egy gyermekkönyvből származó szócikket: egy kitalált és ha képzeltben is, de világszerte játszott sportág nevét. Aki esetleg még sohasem hallott a gurkókkal és cikesszel, versenyseprűkön ülve a magasban űzött játékról, mégse a *Collins*-szótárhoz forduljon, hanem egyenesen Tudor Hushpush (azaz J. K. Rowling) e témában hiánypótló értekezéséhez, a *Kviddics évszázadaihoz*. Ehhez írt előszavában Albus Dumbledore-

re megemlítette, milyen nehéz volt még neki is, az oktatási intézmény igazgatójának, elkérni a Roxfort főkönyvtárosától ezt a diákok körében igen népszerű kötetet azért, hogy a mugli olvasók számára is hozzáférhetővé tegesse pontos másolatát, (a)mivel támogatni akarta a brit Comic Reliefet, amely „a nevetés fegyverével küzd a nyomor, az igazságtalanság, az emberi szenvedés ellen. A széles körű szórakoztatást rengeteg pénzre váltják át (1985-ös megalakulásuk óta 174 millió fontot – több mint 34 millió galleont – szereztek). E könyv megvásárlása – amit mindenkinek javaslok, ugyanis aki túl sokáig olvassa fizetés nélkül, a tolvajátok szenvedő alanyává válik –, tehát e könyv megvásárlása egyben hozzájárulás a Comic Relief varázslatos vállalkozásának sikeréhez.”¹ A kötet vékonyka, de olcsó, és a *Harry Potter*-mesekör szerves része, ugyanúgy, mint a szinte vele egy időben megjelent párdarabja, a *Legendás lények és megfigyelésük* (szerzője Göthe Salamander, alias J. K. Rowling) – e név garancia lehetett a kötetecske népszerűségére, ezáltal az adomány jelentőségére.

A szórakoztatást, függetlenül attól, hogy az általa megszerezhető pénzt jótékony célra használjuk-e fel, vagy önsre, már régóta iparágként emlegetjük, azonban hogy a mögötte álló tudományágat, az esztétikát is akként kellene, valószínűleg sokakra az újdonság erejével hat. Pedig a fentebb említett, egyébként a Comic Reliefet szintén támogató *Collins English Dictionary* már tartalmazza az ezt az elképzelést erősítő kifejezést: „esztétikai munkérő (*fn*): munkavállalók, akiket cégük azért alkalmaz, hogy megjelenésükkel vagy beszédmódjukkal hozzájáruljanak a cég imázsához, azt kifejezzék.” Bármelyik *Harry Potter*-könyv birtoklása kíváncsi lehet, részben mert szórakoztató, részben mert hasznunkra válhat, és részben, mert jótékony célt szolgál (Rowling például kizárólagos jogot adott a *Draussennek*, a német hajléktalan-lapnak, hogy a *Harry Potter és a Főnix Rendje* első fejezetét a kötet hivatalos megjelenése előtt két héttel közölhesse, illetve Magyarországon ugyanígy jelentett meg két évvel később a *Harry Potter és a Félvér herceg* a *Fedél Nélkülben*, a *Harry Potter Prequel* pedig a PEN 2008-as diszlexiaaukciójára készült), vagy legalábbis jótékony hatással van (ha a karitativitás számunkra fontos, vagy fontos, hogy mások előtt karitativnak mutatkozzunk).

A fenti definíció semmit sem árul el az esztétikai munkaerőt jelentő adottságok és/vagy képességek és a nem esztétikaiak közötti különbségről és viszonyról,

1 ■ Hushpush: *A kviddics évszázadai*. Animus, Bp., 2001. 7–8. old.

ugyanakkor az, hogy a már-már boszorkányos képességekkel rendelkező átváltoztató-virtuózok (a *Harry Potter*-történetnél maradván: „sárvérűek” – pardon), stylistok, mesterfodrászok, plasztikai sebészek, fotósok, photoshop-mágusok és egyéb szaktanácsadók mekkora jelentőségre és népszerűsége tettek szert – vegyük csak az utolsó tíz évet –, jelzi, hogy itt nem pusztán néhány cég marketingesének elvárásairól van szó. A „mozgáskorlátozott” és a „csökkent munkaképességű” kifejezéseket alapul véve, nem feltétlenül túlzás megalkotni az „esztétikailag munkakorlátozott” kategóriát: tulajdonképpen erre hivatkozott tavaly az egyenlő munkalehetőségekért küzdő bizottság az Egyesült Államokban, amikor Lisa Harrisonnak próbáltak igazságot szolgáltatni, akit súlyfeleslege miatt bocsátottak el állásából – a túlsúly azóta bekerült a fogyatékkal élőket védő amerikai törvénybe. Az esztétikai munka története nem a XX. században vette kezdetét. Például a jezsuita rend a szerzetesek kiválasztásában már a XVI. században fontos szempontnak tekintette, hogy kellemes stílusuk, jó beszédképességük és megjelenésük legyen, a rótság, torzság bármiféle látható testi jegye nélkül;² a XIX. században pedig az eszményi banktisztviselő a mogoróbarbna szemű, sasorrú, ősz, tömött bajuszú férfi volt, ovális arcán ráadásul némi pírral.³ A hátrányos esztétikai megkülönböztetés a munkaerőpiacon legalább olyan súlyos probléma, mint általában a faji, vallási, nemi vagy szexuális irányultságot illető előítélet – és nem csak az Egyesült Államokban.⁴

A kérdésre, hogy eszik-e, vagy isszák az esztétikai gazdaságtant, Gernot Böhme azt válaszolhatná, hogy mindkettőt, sőt szagolják, ízlelik és tapintják, hiszen a nap minden percében, minden tevékenységünkben beleütközünk. Tudósi nemcsak a művészek, a formatervezők, a kirakat- és lakberendezők, hanem a pékek, a műkörömépítők, a zöldségesek, a személyi edzők, sőt mi magunk is. A tant nem kell könyvekből kikutatnunk, hiszen lerí a divat megőrizve meghaladott vívmányairól, a kandírozott mandarinzselé színű áramvonalról, a csomagoláson évek múltán is szereplő „új” feliratról, sőt a csapból (és/vagy az ásványvizet/üditőitalos palackokból) is az folyik. Thomas Malthus *A politikai gazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra* [1820] című értekezését e mondattal kezdi: „A politikai gazdaságtan tudománya jobban hasonlít az erkölcsstanhoz és a politikai tudományokhoz, mint a matematikához.”⁵ Mint látni fogjuk, az esztétikai gazdaságtan kritikája jobban hasonlít a szociológiához és a pszichológiához, mint a matematikához.

A világ egyik felén különös csengése van a „politikai gazdaságtan” kifejezésnek, a másikon többé-kevésbé egyszerűen a XVIII. században kialakult gazdaságtudományi elméleteket értik rajta. Az a bizonyos „politikai gazdaságtan”, amelynek olyan rossz felhangja van még manapság is a volt keleti blokkban, nyilvánvalóan a marxista olvasat – pontosan erre a mellézköngére játszik rá Böhme, akinek elméletére ma már mint az esztétikai gazdaságtan kritikájá-

ra hivatkoznak.⁶ Azt a jelenséget, hogy az alufelnytől a bestsellerírón át minden, már a dolgozó megjelenése is a termék, a szolgáltatás vonzerejének növelésével az eladási ráta emelését szolgálja, a kapitalizmus új szakaszának tartja, „esztétikai gazdaságnak”, amely szerinte körülbelül az 1950-es években vette kezdetét. Böhme esztétikai munkának tekint minden olyan tevékenységet, amelynek célja, hogy a tárgytól az embereken át egészen bármilyen összességüknek, akár a városoknak is: mindennek valamilyen megjelenést kölcsönözzön.⁷

A kapitalista gazdaságnak, miután kielégítette az emberek alapvető szükségleteit, olyan ösztönzőket kellett keresnie, amelyek biztosítják belső logikája, a folyamatos növekedés érvényesülését: a vágyak nem hogy nem kielégíthetők, egyenesen alapvető tulajdonságuk, hogy fokozhatók. Ezeket a vágyakat kelti és korbácsolja fel a megjelenés, Böhme szóhasználatában az árukat körbelengő, beburkoló atmoszféra, az a csomagolás, amely fontosabb, mint amit rejt, *elrejt* mint *lényegtelen*, nem fontosat az ebben a felhőben szinte pontszerűvé, önállótlanná zsugorodó terméket. Böhme ezt az atmoszférát kimondatlanul is egyfajta termék „előtti”, független termékként kezeli, amely a marketing, a formatervezés, a pszichológia piacorientált csali: önmagában semmi, de nélküle semmi sem az, ami.

Esztétikai gazdaság-kritikáját Böhme először egy 1992-es tanulmányában vázolta fel,⁸ majd 2001-es könyvében⁹ összekapcsolta a főként a frankfurti iskolával azonosított kritikai hagyománnyal. Két letisztultabb és tömörré tanulmányában¹⁰ bemutatta, mit is ért az esztétikai gazdaság kritikáján. Olyan keretet igye-

2 ■ Heather Höpfl – Stephen Linstead (eds.): *The Aesthetics of Organization*. Sage, London, 2000. 203–204. old.

3 ■ Alan McKinlay: *Dead Selves. The Birth of the Modern Career*. *Organization*, 9 (2002), 4. szám, 607. old.

4 ■ Barbara Oaff: *Opening the Locked Doors*. *The Guardian*, 2003. január 25. 7. old.

5 ■ Idézi David Ricardo: *Megjegyzések Malthus* „A politikai gazdaságtan elvei” című művéhez. Akadémiai, Bp., 1969. 5. old.

6 ■ David Roberts: *Illusion is Only Sacred. From the Culture Industry to the Aesthetic Economy*. *Thesis Eleven*, 2003. 73. szám, 83–95. old.; Philip Hancock – Melissa Tyler: *It's All Too Beautiful: Emotion and Organization in the Aesthetic Economy*. In: Stephen Fineman (ed.): *The Emotional Organization. Passions and Power*. Blackwell, Malden, 2008.

7 ■ Gernot Böhme: *Contribution to the Critique of the Aesthetic Economy*. *Thesis Eleven*, 2003. 73. szám, 72. old. (kiemelés tőlem, R. É.)

8 ■ *Atmosphäre als Grundbegriff einer neuen Ästhetik*, újra kiadva a szerző tanulmánykötetében, lásd Gernot Böhme: *Essays zur neuen Ästhetik*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1995. 21–48. old.

9 ■ Gernot Böhme: *Ästhetik: Vorlesungen über Ästhetik als allgemeine Wahrnehmungslehre*. Fink, München, 2001.

10 ■ Gernot Böhme: *Contribution to the Critique of the Aesthetic Economy*, lásd 7. jegyz.; *Technical Gadgets: Technological Development in the Aesthetic Economy*. *Thesis Eleven*, 2006. 86. szám, 54–66. old.

11 ■ Jean Baudrillard: *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Gallimard, Paris, 1972.

12 ■ Wolfgang Fritz Haug: *Kritik der Warenästhetik*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1971. és *Warenästhetik, Sexualität und Herrschaft*. Fischer, Frankfurt/Main, 1972.

kezett kialakítani, amelybe az összes, széles értelemben idevágó elmélet beilleszthető, amelyben világossá tehetők közös és eltérő pontjaik: az így (re-)konstruált kritika történeti kezdeteit 1971–72-től, amikor megjelent Jean Baudrillard-nak *A jel politikai gazdaságtanának kritikájához* című tanulmányköteté,¹¹ illetve Wolfgang Fritz Haugtól *Az áruesztétika kritikája*,¹² vagy akár Thorstein Veblen *A dologtalan osztály elmélete* című könyvétől (1899!) is számíthatjuk, de helyet kap benne például Arnold Gehlen, Martin Heidegger, Ernst Kapp, Manuel Castells, Pierre Bourdieu és Guy Debord is. Böhme nem minden fenntartás nélkül kezeli ezt a szellemi örökséget, sőt megfejezi a kriptomarxizmus kritikájával és a technikaszemlélet újragondolásával. Böhmet nem lehet egyszerűen elintézni mint posztmarxista-mumfordista kutyűfésimítosz-gyártót, noha az esztétikai gazdaságról adott leírása gyakorlatilag erre korlátozódik. Ha vannak is gyengébb pontjai az elméletének, ha nem teljesen világos is, pontosan mi a célja, érdemes röviden áttekinteni, miben látja az esztétikai gazdaság kritikáját és annak történetét.

A Prokrusztész-ágyhoz Böhme először Max Horkheimert és Theodor W. Adornót mérte hozzá. *A felvilágosodás dialektikájában* megjelent kultúripar-esszé Walter Benjamin *Passagen-kézirata*hoz képest bizonyos értelemben visszalépésként értékelhető, amennyiben a művészet ipari előállításában csak annak lefokozását, gépesítésében csupán szabványosítását látta, a művészet kommercializálódását bírálta. Azért a benjamin tanok nyomai is felfedezhetők benne, hiszen Horkheimer és Adorno a kultúripart nem kizárólag a művészet bekebelezéseként értelmezte, hanem olyasmiként is, mint ami a művészet belső logikájából fakad, és nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a kultúra lesüllyesztése iparilag előállított szórakozás esetleg a szórakozás esztétikai átértékelését vonja maga után. Ha még egy lépést tettek volna, akkor Böhme szerint észreveszik, hogy nem képtelenségre vágyakozott az avantgárd, amikor arra törekedett, hogy a művészetet az életbe ojtja, mert a formatervezéssel ez meg is valósult. A művészet és a mesterségek még oly fontos minőségi megkülönböztetése Horkheimernél és Adornónál immár értelmét veszíti, mivel az esztétikai munka minden területére egyformán alkalmazható, művészet és ipari elkorcsosulása többé nem egymás szöges ellentéte.

Haug az európai gazdasági csoda idején (1971–72) megjelent könyveiben már nem a műalkotások és az iparilag előállított változatuk közötti viszonyt boncolgatta – jobban érdekelte az esztétikai gazdaságnak az a tulajdonsága, hogy mindent látszattá fokoz le, ezáltal megteremti a voyeurizmus egy új fajtáját. Horkheimer és Adorno még csak úgy tartotta, hogy „[h]a a művészet teljesen a szükséglethez igazodik, eleve megcsalja az embereket éppen abban, amit nyújtania kell” (ti. a hasznosság elve alóli felszabadulásban), Haug az áruk esztétizálását egyenesen szexualizációjként írta le: a puszta szexuális illúzió használati

értéke abban a kielégülésben rejlik, amit általában a szexuális elzárttság, megfosztottság esetén a kukkolás biztosítani tud, és az illuzórikus kielégülés egyidejűleg további vágyat kelt és fixációt idéz elő. Haug próbálta megvédeni az eredetiséget a látszattól, de erejéből csak arra futotta, hogy az esztétikai értéket mint anyagilag leválasztottat, mint csomagolást azonosította, amelyet az eladó azért alkalmaz, hogy a terméket a vásárló számára, aki szerinte egyébként csak az áru használati értékére összpontosítana, kíváncsiságot tegye vele a csere során: megkettőzi használati értékét, azaz a valódi mellett létrehoz egy látszat használati értéket is, gyakorlatilag becsapva ezzel a vásárlót, hiszen csomagolásának látszat használati értéke a vásárlási aktus végén szertefoszlik, kielégítetlenül hagyva a rá irányuló vágyakat.

A csábítás eme elméletében tehát a hangsúly a használati értéken van, ezért nem tudta Haug úgy leválasztani az árurol az esztétikai elemet, hogy ne csak a vágy kiváltó okaként, hanem a tárgyaként is értelmezni tudja. Haug kukkolójának illuzórikus kielégülésével szemben már Ludwig Klages is a távolságban kereste az igazi eroszt (*Eros der Ferne*), George Bataille pedig azzal, hogy a kapitalizmust – legalábbis részben – mint luxusköltekezésen alapuló gazdaságot jellemezte, túllépett a kapitalizmus aszketikus marxista felfogásán. Baudrillard sem úgy írja le a fogyasztói társadalmat, mint amelynek szereplői kizárólag a használati érték fogyasztásában lennének érdekeltek, sőt kifejezetten a fogyasztás végett fogyasztanak, minthogy azáltal képesek kifejezni társadalmi helyzetüket – ebben megelőzte őt Veblen és Sombart, akiket Böhme az esztétikai gazdaság kritikája előfutárainak tekint.

Baudrillard a *kula* szimbolikus cseréjéhez hasonlóan vagy a *potlatch*hoz foghatóan látta azt, ami a fogyasztói társadalomban megvalósul, sőt a fogyasztás szociológiai vizsgálatának kiindulópontját nem a használati értékben, azaz a szükségletekhez fűződő igényben, hanem a szimbolikus csereértékben jelölte meg. A vásárló számára elsődlegesen az érdekes, hogy az árut egyáltalán megengedheti-e magának – a dolgoknak mint árunak a megjelenése kívül esik a cserefolyamaton. Baudrillard-nál a csereérték valamiféle használati értékre tesz szert: ezt nevezte jelértéknek (*value signe*), ha vonakodott is önálló értéket tulajdonítani a csere folyamatában az áru megjelenési formájának, azaz esztétikai (használati) értékének. Ehelyett azzal próbálta alátámasztani azt a gondolatot, hogy a fogyasztói társadalom az árucseré és a szimbolikus csere ötvözete, hogy párhuzamot vont a jel oldalán is a használati és a csereértékkel: a jel jelöltje a használati értéknek, jelölője pedig a csereértéknek felel meg. Mivel így a csere folyamatában az áru jeltulajdonsága, amely a vásárló társadalmi helyzetét mutatja, az árban fejeződik ki, a jelgazdaság középpontjában a státusszimbólumok állnak. Baudrillard kritikája egy olyan társadalom ellen irányult, amelyet az emberek fogyasztási kapacitása rétegez.

Baudrillard, amikor az átmenetről beszélt a szükségletek kielégítésének és a használati érték gazdaságából a jelek gazdaságába, a hiány és az aszkézis fázisából a bőségbe és a költekezésébe, azt a gondolati vonalat folytatta, amelyet korábban Veblen és Sombart képviselt. Sombart kimutatta, hogy a luxus és a szertelen költekezés az esztétikai értékekre épít: a hivatkozásra a ruházattal, színekkel, parfümökkel, az ételekben megmutatkozó kifinomodásra a fűszerezéssel, vagy az olyan félluxustermékek élvezetével, mint a kávé vagy a tea.¹³ Sombart kivételesen fontos Böhme számára, hiszen előrevetíti azt a gondolatot, hogy a pazarló költekezés nem egyszerűen a felesleg mennyiségileg felfokozott felélése, hanem minőségileg másfajta fogyasztás és minőségileg másfajta szükséglet kielégítése, ez utóbbit nevezi Böhme *vágynak*.

Veblen és Sombart számára a költekezés mindig is az uralkodó osztály kiváltsága volt abban a társadalomban, amelyet gyártókra és fogyasztókra lehetett felosztani. A luxus leszivárgását a társadalom mélyebb rétegeibe már Veblen és Sombart is leírta ugyan, ám Bataille érdeme annak az antropológiai vonásnak a kipreparálása, amely lehetővé teszi, hogy megértsük: a luxus és a többlet túlmutat a társadalmi helyzeten – olyan igény rejtőzik mögötte, amely az egyszerű fizikai szükségletek (éhség, szomjúság, védelem stb.) kielégítéséhez hasonlóan *alapvető és emberi*. Látni fogjuk, ezzel a primer törekvéssel Böhme nemigen tud mit kezdeni, illetve csak részben képes beágyazni saját elméletébe – Virginia Postrel lesz az, aki olyan környezetbe helyezi, ahol az nem pusztán egydimenziós pszichikai jellemző többé, nem csupán a szerzéssel, birtoklással vagy a kivagyisággal hozható összefüggésbe, nem egyszerű zsigeri inger, hanem esztétikailag is értelmezhető, és az építészettől a jogig több szempontból is körbejárható egységet alkot.

Böhme szerint a kapitalista termelés 1950–60-as évekbeli átmenetét abba a termelésbe, amelynek egyre jelentősebb része esztétikai termék, a kulturális forradalom tetőzte be, maga után vonva a protestáns etika elutasítását, az aszketikus értékek meghaladását és a vágyak rehabilitálását – ez a kulturális forradalom kéz a kézben járt a diákmozgalmakkal, vagy legalábbis egy részükkel. Ennek szó szerinti kifejtéséhez Böhme mindenekelőtt Herbert Marcuse *Eros and Civilisation* című, 1955-ben írott munkájához utal minket. Marcuse szerint Sigmund Freud valóságelve több lemondást követel az egyéntől, mint amennyi szükséges lenne: az öröm és a valóságelv összeegyeztetése nem a mindenki számára elérhető bőségen múlik, főként nem a javakban bővelkedő társadalomban. A hatvanas években mindaz, amiről Marcuse beszélt, meg is valósult a kulturális forradalomban – többek között az érdeklődés a valóságtól annak látszata felé fordult, a létezés esztétikájához. Marcuse átvette Friedrich Schiller gondolatát: a játék a szabadság birodalma, amely akkor jön el, ha az embereknek csak a társadalmilag elégséges minimum-munkamennyiséget kell elvégezniük, azon túl pedig élvezhetik az éle-

tet; ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ez távolról sem azonos azzal a szórakoztatóipar segítségével eltöltött szabadidővel, amelyet az ipari társadalom tömegmanipuláló eszközei befolyásolnak.

Ezek volnának tehát az esztétikai gazdaság kritikájának Böhme által vázolt történeti előzményei. Azt is megmondja, szerinte hová kell ma a kritika – árulkodó metafora – *frontvonalát* helyezni, illetve hol kell új frontot nyitni. Mint láttuk, Böhme az esztétikai munkába mindent beleért, ami az eladhatóságot szolgáló atmoszférát biztosítja a terméknek. Számára nincs többé (éles) határ műalkotás és giccs, művész és kézműves, producer és designer között. Az, amit az esztétikai munkások hozzátesznek a dolgokhoz, emberekhez vagy azok bármilyen egységéhez, túlmutat az egyszerű használhatóságukon, a pusztá létükön. Ez a többlet a megjelenési/színpadai érték (*Insenierungswert, stage value*), amely a Karl Marx óta hagyományosan megkülönböztetett használati és csereérték *mellé* sorakozik fel. Egy termék használati értékét használata, az el- vagy felhasználása kontextusában nyeri el, amennyiben és amennyire megfelel a rendeltetésének; a használati értékek kicserélésének folyamatában a csereértéket elvont módon az ár fejezi ki – ezt az értéket lehet növelni a termék megjelenésének vonzóvá tételével. A megjelenési, avagy színpadai értéknek nem a klasszikus értelemben van köze a használathoz, a célszerűséghez: a termékek esztétikai minőségeinek használati értéke csereértékükből származtatható, amennyiben használatuk épp vonzó voltukban, aurájukban, atmoszférájukban áll – a megjelenést, az *élet* fokozását szolgálják. A termelés egyre jelentősebb hányada áll esztétikai munkából, az árak rendeltetése egyre inkább a színrevitel, a fitogtatás (*staging, display*): „az esztétikai gazdaság által termelt értékek jelentős részére valójában nincs is *szükség*”,¹⁴ ugyanis nem materiális vagy meglévő vágyakat elégítenek ki, hanem éppen hogy újakat ébresztenek. A fentiek alapján úgy tűnik, Böhme is státuszszimbólumként értelmezi a művészet, majd az árucikkek után a felfokozott élet fogyasztását, ám hangsúlyozza, hogy egy olyan társadalomban, ahol a klasszikus osztályok helyett legfeljebb az egyéni jövedelmek differenciálnak, értsd: mindenki a saját életét fokozza, vagy ahogyan ő fogalmaz: „a hatalmas még több hatalmat, a híres még nagyobb hírnevet szeretne stb.”,¹⁵ a luxusköltés nem feltétlenül azonosítandó valamiféle *potlatch*csel.

A *Technical Gadgetry* többlet mutat Böhme saját kritikai tevékenységéből. Kiindulópontja annak a szerin-

13 ■ Werner Sombart: *Liebe, Luxus und Kapitalismus. Über die Entstehung der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung.* (1922). Klaus Wagenbach, Berlin, 1996.

14 ■ Böhme: *Contribution*, 72. old. (Kiemelés tőlem, R. É.)

15 ■ Uo. 73. old.

16 ■ Vö. Karl Marx: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata.* Szikra, Bp., 1955. 403. old.

17 ■ Vö. Jack Amariglio – Joseph W. Childers – Stephen E. Cullenberg: *Sublime Economy. On the Intersection of Art and Economics.* Routledge, New York, 2009.

te Marx óta általánosan (és hallgatólagosan) elfogadott elképzelésnek a cáfolata, amely a technikát kizárólag a hasznosság elvéhez kapcsolódva képes értelmezni. Az általa bevezetett érték, a *staging value* azonban megragad valami olyasmit, ami véleménye szerint a másik két értékkel megmagyarázhatatlan: a kapitalizmus jelen formájának lényegét, amelynek anyagi alapja a luxus, illetve a luxusköltés, lelki szükséglete a szórakozás, és – tegyük hozzá – eredménye az innováció. Salomon de Caus 1615-ben megjelent könyve, a *Les Raisons des forces mouvantes avec diverses machines tant utiles que puissantes, auxquelles sont adjoints plusieurs dessins de grotes* (sic!) & *fontaines* egymás mellett tárgyalta a hasznos és szórakoztató automatákat – számára ugyanis még létezett a mechaniké technének (μῆχανή τεχνή) effajta értelmezése. Ez a kettős látásmód veszett el azzal, hogy Marx a gépekben csupán termelési eszközöket látott, amelyek kizárólag a termelékenység fokozására alkalmasak, ráadásul átalakítják az embereknek a munkához és a munkaeszközökhöz fűződő viszonyát, a tőkést egyre jobban eltávolítják a munkástól, újratermelve a társadalmi egyenlőtlenségeket,¹⁶ illetve azzal, hogy ez a gondolkodásmód a technikáról a mai napig tartja magát. A gép ugyanis nem csak tőkeberuházás lehet, ami érték előállítására szolgál, és a lemondás teremti meg anyagi alapját – például szolgálhatnak erre akár a Château Marly, akár a heidelbergi Hortus Palatinus zenélő szökőkútjai.

Arkhüasz repülő galambjától Jacques de Vaucanson emésztő kacsáján át a tamagocsiig vagy Aibóig végignézve a sort úgy tűnik, hogy míg az ókori görög *mechané techné* esetében a cél olyasminnek a megalkotása volt, ami mintegy kijátssza a természetet (μῆχανή: fortély, furfang, jártasság, szakértelem, kézügyesség, kézművesség), azaz olyan mozgást hozott létre, amelyet a természet saját erejéből nem alkot meg, azonban erőinek leleményes felhasználásával mégis lehetővé válik, addig a XVI–XVII. században a mechanika korábban hasznosságközpontú szemléletében nagyobb hangsúlyt kapott a szórakoztatás követelménye. Az iparosodással azután átértékelődött az embernek a gépekhez fűződő viszonya – (ideiglenesen) ismét a hasznosság került előtérbe, hogy azután a XX. században a szórakoztató jelleg váljék újra elsődlegessé.

Adam Smithtől egészen Max Weberig sokan úgy tekintettek a kapitalizmusra, mint amit alapvetően az anyagi vagy morális alapon csökkentett fogyasztás és a profit visszaforgatása határoz meg, Veblen vagy Sombart viszont éppenséggel a puritanizmus hanyatlásában látta a kapitalizmus fejlődésének mozgatórugóját, Bataille pedig a tőkefelhalmozás és a pazarlás közötti oszcillációként írta le – álláspontjuk akár mennyire ellentétes is egymással, a marxi gondolatmenettel nem teljesen összeegyeztethetetlen. A kapitalizmushoz mindannyiuk számára hozzátartozik a fogyasztás, a technikához való kapcsolatát azonban tulajdonképpen figyelmen kívül hagyták – mutat rá

Böhme. Sombart beszélt ugyan a luxusköltés kapcsán a selyemről, ezüstneműkről és ajándékokról, sőt XIV. Lajos nagy volumenű építészeti vállalkozásairól is, de egyikük sem ejtett szót a jelentős összegek „elpocsékolásának” olyan hatékony módjairól, mint az automaták készíttetése a *cabinets de curiosités* számára vagy a tűzijátékok rendezése.

A technikai vívmányok jelentékeny része eredetileg szórakozási, presztízs- vagy sportcélokat szolgált (pl. repülés, elektronika, autó), és csak később vált hasznossá, azaz gazdaságilag profitképesé. Talán csak számunkra annyira nyilvánvaló ez, akik már a kapitalizmus esztétikai gazdasági fázisában élünk, amelyben a technika a fenntartható növekedés húzóágazata, szórakoztató válfaja pedig marginálisból központi helyre került. Ahogyan a *staging value* a használati és a csereérték ötvözte, éppúgy kezd a technikai termékek esetében eltűnni a különbség hasznosság és szórakoztató mivolt között, sőt részben azért hasznosak, mert szórakoztatnak. A dologtalan osztály képzetét felválthatja a szórakozó társadalomé, ne feledjük azonban, amire már Marx is utalt: ez nem a szabadság, hanem a szabottság birodalma, hiszen meghatározza, mit teyünk-tehetünk szabadidőnkben, befolyásolja szórakozásunkat, vágyainkat pedig saját céljai szerint gerjeszti. A képek, hanganyagok megosztásának *kényszere* mellett a gyorsan avuló technika is fogyasztásra kész, amely többé nem *eszköz*, hanem maga az árucikk, hiába reklámozzák még ma is például az okostelefonokat azzal, mennyire „hasznosak”.

Böhme módszere, mint láttuk, nem az új definíciók alkotása, hanem a más megvilágításba helyezés, az új összefüggések keresése – írásainak nagy erénye egyfelől a technikafogyasztás meghatározó elemének, illetve a vágyak szerepének a kiemelése, másfelől a kultúriparesszből jól ismert retorika teljes hiánya: mint kitűnik, nagyon is a vágyak határozzák meg a fogyasztást, a fogyasztás fokozása pedig a gazdaság pörgését, és divik a kütyükultusz. Böhme mégsem állítja explicit módon szembe az aszketikus protestáns kapitalizmussal a jelenlegi hedonista csúcstechnikai bacchanáliát, amelyben a termékektől az esztétikai munkásig minden és mindenki prostituálódott. Olvashatósága ellenére tekinthetjük akár vértelennek is kritikáját, ennél fontosabb az, hogy nem képes elszakadni a használati és a csereérték fogalmától, hiába ismeri fel, hogy a rendszer inog alatta – inkább megpróbál mindennek a tetején a *staging value*-val egyensúlyozni; mutatványnak nem csekély, de nem látszik, mi értelme bevezetni a már amúgy is kikezdhető két másik érték mellett¹⁷ egy alig(ha) definiálható harmadikat. Minden együtt van nála hozzá, mégsem meri kibontani a kérdést, miszerint nem szorul-e a luxus, haszon/hasznosság fogalma is újraértelmezésre, ugyanis lehet hasznos a luxusköltés is, sőt a *staging value*-val valamiképp az értékét is sikerülhetne megragadni; éppígy kétséges, hogy a szükségleteket még mindig az Epikurosz Menoikeuszhoz írt levelét idéző ókori (avagy: ódon) séma szerint kellene

kezelnünk – vajon a szórakozás és a vágyak kielégítése nem alapvető, nem fizikai, hanem mentális szükséglet-e, amely *nem* új keletű, hanem korábban is megvolt, csak éppen az adott társadalmi-gazdasági-világ-nézeti körülményeknek megfelelően hol háttérbe szorult, hol előtérbe került, és amennyiben egyre több ilyen vágy teljesülhet, nem valamiféle fejlődés sejlik-e fel az emberi történelemben: egyre több ember egyre több igénye elégülhet ki, azaz az esztétikai gazdaság demokratizálódik, vagy éppen hogy: demokratizál; és ha a *staging value*-ba burkolt áruk (amely érték jellemzői ráadásul nem különösebben részletezettek) státusszimbólumok, mi köze mindennek az esztétikához, hiszen a hivalkodás nem azonos a stílussal, a játékszenvedély a tetszéssel, a vágyak felajzása, illetve kielégítése vagy megtartóztatása a jó ízléssel.

Eleve gyanút kelthet, hogy Böhme csupa régi közgazdász citál, miközben az elmúlt több mint fél évszázadban lehetetlen, hogy a gazdaságelméleti szakembereknek ne szűrt volna szemet egy ilyen jelentős változás a saját szakterületükön; gondolatai alátámasztására nincs szüksége egyetlen esztétikai alapfogalomra (pl. szép) sem, sőt „csomagolóművészeket” (itt: marketingeseket stb.) sem tartott fontosnak idézni, akik valószínűsíthetően mindezt irányítják. A gazdaság szerkezete megváltozásának össze kellene kapcsolódnia a piac és a társadalom szerkezetének újragondolásával, hiszen a globális gazdaság korában már rég nem értelmezhető az eredetihez hasonlóan a burzsoák és munkások vagy a dologtalan osztály fogalma. A „láthatatlan robotkar” mindent úgy irányít, hogy az atmoszféra kialakuljon és az „esztétikai munkát” elvégezzék, Böhme mégis jól megvan a szervezatesztétika nélkül. Kritikája nem a tant, a mechanizmust, a társadalmat, a kultúrát, a kapitalizmust, a technikát vagy (a) tudom(-)is(-)én(-)micsodát célozza – a fenti kétségek ellenére mindazonáltal úgy tűnik, a homály magában a tárgyban és működési elvében keresendő, ugyanis az esztétikai gazdaságtannak természete és célja szerint láthatatlannak kell maradnia.

A fentiek fényében, ha a napnál nem világosabban is, de körvonalazódik, miért használja Böhme az „esztétikai gazdaság” kifejezést. Van olyan is, aki inkább a szókapcsolat szokatlanságát aknázza ki, például Joanne Entwistle,¹⁸ aki az esztétikai munka egy sajátos szegmensét elemzi: a kifutókon sétáló és magazinok címlapján szereplő modellek teste hogyan lesz transzparenssé az általuk bemutatott ruha, smink vagy parfüm alatt, miközben különleges munkaeszközük, a saját testük ugyanannak a divatnak kiszolgáltatók, mint amelyet általuk diktálnak (vö. anorexia). Az esztétikai gazdaság fogalma más tudományágakba is átkerült: a szervezatesztétikai írások közül a már hivatkozott Hancock–Tyler-szöveg érdemel említést, illetve a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén Claes Belfrage írása,¹⁹ bár ezekből sem fogunk pontosabb képet kapni arról, miben is áll az esztétikai gazdaságtan, kinek a téziseiről is volna szó stb. Ugyanez a homály vagy legalábbis nehezen megfog-

hatóság tapasztalható az esztétikai munka és szervezése vizsgálatában, ami Dennis Nickson és Chris Walhurst szerint a szervezetkutatás egyik legfontosabb új kutatási területe, ha olyan Pandora-szelencének bizonyul is, amely a szolgáltató szektor kutatóival szemben nyomasztó igényeket támaszt, tudniillik olyan fogas kérdésekre kell választ találniuk, mint például hogy az esztétikai készségek valóban készségek-e (*skills*), és ha igen, hogyan lehet rájuk szert tenni.²⁰

Böhme *Aisthetikje* előtt már megjelent Regenia Gagnier ambiciózus könyve,²¹ amely célját, hogy a legátfogóbb beszámolót nyújtsa arról, miként alakult át egymással párhuzamosan az ízlés, az öröm (*pleasure*) és a fogyasztás esztétikája, illetve az egyéni döntésben rejlő lehetőségeket maximalizáló gazdasági ember (*homo oeconomicus*) fogalma, a kritikusok²² egybehangzó véleménye szerint nem volt képes elérni, de a hiányosságokat főként Gagnier közgazdasági vonatkozású fejtegetéseiben keresték és találták meg. Gagnier nemcsak másfelől közelítette meg esztétika és gazdaság viszonyát, mint Böhme, hanem éppen abba az irányba tett egy lépést, amelyik Böhménél teljességgel hiányzik: a történelemben vissza a századfordulóhoz és át a szigetszországba: könyvében főként a marginalizmusra (William Stanley Jevons, Carl Menger, Léon Walras) és a dekadenciára (Walter Pater, Oscar Wilde) összpontosít mint eddig fel nem ismert, ám elengedhetetlen szakaszra a fogyasztói társadalom kialakulásának megértéséhez. Miként Entwistle esetében, itt is hét évvel előzte meg a kötetet a kiindulópontjául szolgáló tanulmány, amely végül a könyv első fejezete lett.²³ Összevetve a két szöveget, nem találunk igazán jelentős eltérést mondanivalójukban.

18 ■ Joanne Entwistle könyve (*Markets and Value in Clothing and Modelling*. A & C Black Publishers, 2009.) valljuk meg, kevésbé lenne figyelemfelkeltő sokak számára a végül főcímként szereplő előtagja nélkül: *Aesthetic Economy of Fashion*. Kiinduló anyaga egy tanulmány volt: *The Aesthetic Economy. The production of value in the field of fashion modelling*. *Journal of Consumer Culture*, 2 (2002), 3. szám, 317–339. old.

19 ■ Claes Belfrage: *Facing up to Financialisation and the Aesthetic Economy: High Time for Aesthetics in International Political Economy!* *Journal of International Relations and Development*, 2011. 383–391. old.

20 ■ Dennis Nickson – Chris Warhurst: *Opening Pandora's Box. Aesthetic Labour and Hospitality*. In: Conrad Lashey – Paul Lynch – Alison Morrison (eds.): *Hospitality. A Social Lens*. Elsevier, London, 2007.

21 ■ Regenia Gagnier: *The Insatiability of Human Wants. Economics and Aesthetics in Market Society*. University of Chicago Press, Chicago, 2000.

22 ■ Rita Felski recenziója in *Nineteenth-Century Literature*, 56 (2001), 3. szám, 409–411. old.; John Coates recenziója in *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 60 (2002), 4. szám, 369–372. old.

23 ■ Regenia Gagnier: *On the Insatiability of Human Wants: Economic and Aesthetic Man*. *Victorian Studies*, 36 (1993), 2. szám, 125–153. old.

24 ■ Vö. Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments* [1759]. George Bell, London, 1907. 263. old.

25 ■ Gagnier: *On the Insatiability*, 128. old.

26 ■ Idézi Stanley William Jevons: *The Theory of Political Economy*. Macmillan, London, 1888. 182. old.

27 ■ John Stuart Mill: *On the Definition of Political Economy and on the Method of Investigation Proper to It* (1836)

Gagnier a századvég és a századforduló együtt járó gazdasági és esztétikai nézeteinek paradigmaticus-ként kezelt változásai foglalkoztatják, mégpedig azért, mert valójában arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szerinte az 1990-es években még mindig ható – bár hegemoniáját veszített – közgazdasági marginális forradalom és irodalmi formalizmus (és egymásnak megfeleltethető gazdasági-esztétikai emberképük) mikor és hogyan vette kezdetét. Számunkra itt az az összehasonlítás érdekes, amely Gagnier művét alapvetően megkülönbözteti Böhmeétől, és amelyen említett írásai alapszanak: ha csak főként irodalmárookra koncentrál is, összeköti az esztétika elméletét a közgazdászok fogyasztásra vonatkozó elképzeléseivel, mégpedig késő viktoriánus szerzőkével, ráadásul Böhme, mint fentebb láttuk, az 1950-es éveket jelöli meg az esztétikai gazdaság kezdetének, Gagnier viszont a századforduló tájékát.

Gagnier Smithtől egészen Walrasig követi nyomon a gazdasági ember eszméjének átalakulását, hogy demonstrálhassa: az elvont és a történeti gazdasági emberfogalom eltérése lehetőséget adott arra, hogy használóiak például a civilizációval szembeni fenntartásaiknak adjanak hangot, vagy hogy egy fejlődési ívbe illesszék mint átmeneti szakaszt. Azzal, hogy a századforduló tájára a gazdasági ember a modern emberré alakult át, az individuális fogyasztó, a kielégíthetetlen vágyak hajtotta univerzális emberré, akinek döntéseit már nem a normatív, hanem a formális elvek, megfontolások vezérlik, odavész az a kritikai aspektus, amely Smithtől Marxig egyaránt jellemezte a közgazdászokat: a vonzódás a „barbárság” romlatlanságához elillan, a kapitalizmus nem az emberi fejlődés egy lépcsőfokát jelenti ezáltal, hanem a végállomás(á)t, ez pedig érthetőbbé teszi az esztétikai ember dekadenciáját.

E fordulópontonról visszatekintve úgy tűnhet, hogy ha a gazdasági ember képzete korábban meglehetősen változatos volt is, minőségében tért el a marginalistákétól. Smith *Az erkölcsi érzelmek elméletében* (*Theory of Moral Sentiments*) és a *Nemzetek gazdagságában* habár racionális, törekvő és önérdékeit képviselő, de igencsak rest lényként írta le az embert. A lustaság azonban nem párosul teljes igénytelenséggel: ha gazdasági emberünknek bölcsességgel nem sikerül is kivívni társai elismerését – a bölcsességhez vezető út ugyanis fáradozással van kikövezve –, a szellemi javak birtoklása helyett fölébük kerekedhet az anyagiakéval. Smith képe a szegény ember gazdag fiáról pozitív kép, hiszen az a halálos ágyán belátja, hogy egyetlen jószágá sem szolgálta igazi érdekét: minden kincse talmi volt, és a gazdagság hajszolásával csak elvesztegette életét. Ha azonban egyéni létét megmérgezte is e délibáb kergetése, törekvéssel az egész nem érdekét szolgálta: a láthatatlan kéz vezeti az embereket arra, hogy vessenek, házakat építenek, városokat alapítsanak, gazdasági közösségeket hozzanak létre, és új kutatási és művészeti ágakat fejlesszenek ki.²⁴

Gagnier szerint e ponton találkozók össze Smith hivatkozott két műve: az egyikben a gazdaság szereplője azt tanulja meg társadalmi viszonyain keresztül, hogyan viselkedjék társaival erkölcsösen, a másikban azt, hogyan vezet az egyéni érdekek követése a társadalmi rend kialakulásához. A gazdagság árnyoldala – többek között – a megtartásáért és gyarapításáért folytatott örökös küzdelem; emiatt alakult ki például a tulajdonjog, amely azokat védi, akiknek van valamijük, azokkal szemben, akiknek nincsen semmijük. A „fejlett és civilizált” társadalomban a munkamegosztás brutalizálja az emberek jelentős többségét, cserébe viszont a munkalehetőségek széles skálát kínálja, ezáltal nagyobb gazdagságot, míg a „barbár” közösségekben az egyén nagyobb lehetőséget kap arra, hogy a közösség számára szükséges feladatokban kipróbálja magát, azonban a munkalehetőségek száma és a gazdagság ott jóval kisebb. Ezáltal nem az egyének jóléte (ma: életszínvonal), hanem a közösségé számít (GNP), és nem az egyéni szabadság, hanem azok aggregátuma.²⁵ Az egyéni érdekek követése áldásos hatással lehet az egész közösségre, ám mindenki másé előtti érvényesítésük káros – Smith úgy vélte, arra számítani, hogy a piac egy napon majd újra mentes lesz ezektől a torzító hatásoktól (monopóliumok, kartellek), éppen olyan abszurd, mint azt várni, hogy Utópia legyen Nagy-Britanniából: a gazdasági ember valójában nem teljesen szabad, nem mindenki másétól függetlenül törekszik céljai elérésére, hanem alá van vetve a piacot befolyásoló erőknek.

Ricardo a *Politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*ben csupán megállapítja a társadalom csoportjaira, a földtulajdonosokra, a munkásokra és a tőkések-re-iparosokra (*manufacturer*) vonatkozóan annak törvényeit, hogyan oszlik meg közöttük a földjáradék, a munkabér és a haszon. A szegénységi törvénnyel kapcsolatban, amelynek megsemmisítéséért kardoskodott, viszont kitér arra, hogy az ír nincstelennel szemben, akiknek többet ér a jelenlegi jólét és dologtalanság, mint az akárcsak kis erőfeszítést is igénylő jövőbeli bőség, az igazi megoldás az lenne, ha valaminek dologra fognák őket, új vágyakat keltenének bennük, és új ízlést plántálnának beléjük – ugyanis mint a világ számos egyéb pontján élőkől, az írekből is hiányzik a gazdasági racionalitás. Ugyanezt erősíti meg George Berkeley szavaival: „Vajon nem a legjáratóbb útja annak, hogy egy embert iparkodásra készítsünk, ha vágyakat plántálunk belé? És vajon, ha (ír) parasztjaink hozzászoktak volna ahhoz, hogy marhahúst egyenek és cipőt viseljenek, nem lennének-e szorgalmasabbak?”²⁶ John Stuart Mill egy 1836-os tanulmányában hasonlóan írja le a gazdasági embert, mint Smith és Ricardo: nyereségvágyó, racionális, és kerül a verejtékes munkát.²⁷

A *Nemzetgazdaságtan alapelvei*ben Mill egymás mellé állítja az angolszászokat, akik „a munkájuknak élnek”, és „akikből hiányzik az érzék az iránt, hogy a pusztá nyugalmat élvezni tudják”, az észak-amerikai indiánokkal, akik viszont távoli célokért ritkán tesz-

nek bármiféle erőfeszítést. Az előbbieken az öröm és a reflexió képességét kell fejleszteni, az utóbbiakat pedig új szükségletek és vágyak keltésével kell *civilizálni* (pl. csecsebecsékkal). A gazdasági embert Mill a gazdasági osztálya, a nemzete és a történelmi kora által meghatározottnak látja, nem a fejlődés csúcsának, hanem csak egy pontjának: szerinte a gazdaságilag kíváncsított következő lépés nem a termelés további fokozása, hanem a javak jobb elosztása lenne. Erősen szkeptikus azt illetően, vajon a technikai fejlesztések hozzájárultak-e a szélesebb tömegek boldogságának fokozásához, munkájuk könnyítéséhez, inkább úgy tűnt számára, hogy kiaknázatlanok maradtak azok a bennük rejlő lehetőségek, hogy az emberi sorsot jobb irányba tereljék.²⁸

Marx a töle megszokott epés megjegyzéssel illeti a gazdasági ember korábbi elképzeléseit: hosszú időn át kétfajta ember létezett: az egyik serény, intelligens, és mindenekfelett takarékos elit, a másik lusta csirkefogó, aki züllve éli életét. Álláspontja szerint a munka mint a meggazdagodás egyedüli eszközének gondolata számíttatson kívül hagyja a valós körülményeket: leigázás, (rab)szolgaság, rablás stb. Számára a gazdasági ember képe nem a városi kereskedők és földesurak, illetve a gyarmatosítók és barbárok viszályából bontakozik ki, amelyben kiemelt szerep jut a henyé, pompakedvelő, így tékozló tehetősöknek, ahogyan Smith és Mill látta, hanem a feudális rendszer gyökeres változásából, később pedig a birkatenyésztés által a földekről kiszorított parasztok bér munkássá válásából – a tőkés nemcsak a munka gyümölcse felett szerzett hatalmat, hanem az adózásra, a vámokra is befolyással van. Marx sem tekintette a kapitalizmust a fejlődés végpontjának – a monopóliumok jelenthetik bukását: minél inkább centralizálódik a tőke, és minél inkább nő a nyomor és az elnyomás, annál nagyobb lesz az elégedetlenség, amely lázadásokhoz, végül a kapitalizmus megdöntéséhez vezet, hiszen a tőke nem csupán egy dolog, hanem az emberek közötti viszonyok rendszere – a termelőeszközök, a pénz nem tesz tőkessé valakit, ha a másik oldalon nem állnak bér munkások.

Ezzel a hagyománnyal állítható szembe Gagnier szerint a közgazdasági gondolkodásnak az a vonulata, amely körülbelül az 1870-es években vette kezdetét: az áttérés a normatívról a formálisra, a makroökonómiáról a mikroökonómiára, a tőkés és a munkás viszonyának elemzéséről a cégek és a fogyasztók közötti kapcsolat elemzésére. Az értékekkel kapcsolatos episztemológiai, pszichológiai és társadalmi komplexitás itt háttérbe szorult: elődeikhez képest Jevons vagy Menger egyszerűbben, matematikai alapon gondolkodott, számukra az emberek szándéka és a választás alapja statisztikai módszerekkel leírható volt. Jevons elmélete a „hasznosság és önérték mechanizmusának”, a hedonista kalkulussal a megadása – mindenki a legnagyobb jót tűnő jót választja, és noha a vágyak a civilizáció előrehaladtával megszorodnak, javarészt gyorsan kielégíthetők, így a rájuk fordított hosszadalmas munka egyre inkább teherre válik.

A közgazdász épp ennek az egyensúlynak a helyét, a megszerezhető öröm és a rá rentábilisan fordított fájdalom (fáradtság) arányát próbálja megragadni.

Az emberek a vágyaikat a lehető legkevesebb munka árán igyekeznek kielégíteni, és amikor épp más céljuk nincs, energiáikat feltehetően a javak felhalmozására fordítják. A morális jó és rossz magasabb rendű kalkulusa mutathatná meg, hogyan tudná az ember e gazdagságot mind saját magának, mind egész fajának hasznára fordítani. Az alacsonyabb rendű, azaz „gyengébb” kalkulusz azonban, amikor a magasabb alkalmazásának nincs értelme, például mert nem jár előnnyel megtiltani valamit, éppenséggel a morális közömbösséget jelentené. Jevons példájával: nincs olyan erkölcsi tilalom, amely arra vonatkozna, hogy valaki természetessen-e mindkét oldalon éles fűszálakat, ha az számára elfogadható mennyiségű munkával elérhető. Nem lehet összehasonlítani az egyik ember elméjében jelen lévő érzelmek mennyiségét a másikéban meglévővel – az áru olyan tárgy, szubsztancia, cselekvés, szolgáltatás, amely örömet adhat, vagy megkímélhet a fájdalomtól, annak hasznossága pedig az, amit egy individuum kíváncsított talál, és amiért hajlandó dolgozni. Mengernél világosabb a munka árujellege, amely a javak egyenlőségén alapszik. Ő a javakat olyan dolgokként határozza meg, amelyek közvetlenül vagy közvetetten okozati kapcsolatba hozhatók az emberi szükségletek kielégítésével, ráadásul megkülönbözteti két csoportjukat: az anyagi javakat és a hasznos emberi tevékenységeket. E rendszerben a járulékos javak könnyen devalválódhatnak, ahogyan például a függetlenségi háború miatt az európai gyapotmunkások tevékenysége (munkaereje) eladhatatlanná, ezért valamiképp értéktelenné vált a nyersanyaghiány következtében, de éppígy a közvetlen javak perifériára kerülése is okozhatja egy sor másik, hozzá kapcsolódó termék értékvesztését (saját példájával: a dohány és az, ha az emberek leszoknának a dohányzásról, magával rántana egy sor egyéb, a dohányzáshoz kapcsolódó terméket is).

Jevons és Menger végkövetkeztetése hasonló: a termék előállítására fordított munka nincs hatással annak jövőbeni árára, az egyes munkák nem mérhetők össze egymással, valójában a hiány és a bőség határoz meg mindent. Éppen ez a szűkösség az, amit Gagnier alapvetőnek tart Pater esztétikájában. Jevons és Pater között egyébként is párhuzam vonható, állítja Gagnier – a *Renaissance*-ban [1873] számos helyen szinte ugyanazt írja Pater, mint Jevons a *Theory of Political Economy*-ban [1871], illetve néhol akár be is helyettesíthetnénk a „szépet” az „értékkel”, vagy az „esztétikát”, „művészetet és költészetet” a „közgazda-

28 ■ John Stuart Mill: *The Principles of Political Economy*. Hackett Publishing, 1848. 498. old.

29 ■ Gagnier: *The Insatiability of Human Wants*, 145. old.

30 ■ Idézi Gagnier: *uo.* 148. old.

31 ■ Virginia Postrel: *The Substance of Style: How the Rise of Aesthetic Value is Remaking Commerce, Culture, and Consciousness*. HarperCollins, New York, 2003.

ságtannal”, hogy megkapjuk a másik szöveget.²⁹ Pater kiindulópontja a műalkotások összemérhetetlensége: a szépség relatív, nem adható meg univerzális képlete. Az esztétika kutatójának feladata, hogy nem a legelvontabb, hanem a lehető legkonkrétabb kifejezésekkel határozza meg a szépséget, olyan leírását adjá, amely a legadekvátábban fejezi ki egyedi megtestesüléseit. Minden benyomás az individuum sajátja, nem hasonlíthatók össze máséival, de nem is az a feladat, hiszen az embernek egy dologból mindig kevés áll rendelkezésre: az időből. Nem szabad az elméletek, ötletek és rendszerek tanulmányozását elébe helyezni a szépség közvetlen megtapasztalásának, inkább abból kell az adott idő alatt a lehető legtöbbet begyűjteni – az *Aesthetic Poetry*-ben [1889] Pater maga fogalmazta meg ekként kortársai esztétikai gazdaságtanát: a szépség utáni vágy felgyorsítva a halál tudatával.

Csak hogy, hangsúlyozza Gagnier, ezen a ponton, ahol Patert mint formalistát be lehet és be szokás skatulyázni, még nem állt meg Pater esztétikai embere, éppen itt ötvöződött a dekadens hedonizmus a racionalis közgazdasági szemlélettel. A *Marius the Epicurean* [1885] és a *Görög tanulmányok*kal Pater visszanyúlt az önmegtartóztatáshoz – a kapitalista társadalom áruáradata, disztiményei és impulzusai közepette a feladat főképp a forma tanulmányozása, annak a néhány dolognak a megtalálása, ami éppen nekünk megfelel (vö. esztétikai arisztokratizmus). A stílusról szóló írásának végén [1889] még egy lépést tett: a nagy és a jó művészet különbsége nem a formában, hanem a tartalomban rejlik: „Az irodalmi művek nagysága annak a tárgynak a minőségén múlik, amelyet e nagyság áthat vagy kormányoz, annak a nagy célokhoz mért irányultságán, változatosságán és kapcsolatán, miként az *Isteni színjáték*, az *Elveszett paradicsom*, a *Nyomorultak*, a *Biblia* nagy művek. Tételizzük fel, hogy adottak azok a feltételek, amelyeket mint a jó művészet összetevőit próbáltam megmutatni; ha mindezen felül [a jó művészetet] annak is szentelik, hogy az emberiség boldogságát fokozza, felszabadítsa az elnyomottakat, vagy egymás iránti együttérzésünket kiterjessze, vagy a rólunk szóló és a világhoz fűződő viszonyunkra vonatkozó régi és új igazságok bemutatásával nemesíthessen és bátoríthasson minket, amíg itt vagyunk [...], akkor nagy művészet is lesz; [...] ha van benne valami az emberiség szelleméből.”³⁰

A szükség és szűkösség közötti viszony annál talán részletgazdagabb, mint amit a böhmei elképzelés takar. Ha a „klinikai” anorexiát tekintjük, az esztétikai megfelelés „vágya” felülírja a sokkal erősebbnek tartott étkezés és létfenntartás „öszönét”. A platóni *zoón politikón* vagy Arisztotelész vágyakozó lélekrésze másféle képeit mutatja az embernek; nem kívánom szembeállítani a *Lakoma* Alkibiadészét Wilde Dorian Grayjével, aki nem egy másik ember, hanem önmaga, vagy Marx és Böhme fogyasztóját, aki már nem is egy ember, hanem tárgyak és a birtoklás mint olyan iránt érez erős vonzódást – csupán az tűnik kíváncsinak,

hogy a gazdasági-esztétikai ember képe ne csak két-dimenziós legyen: teste – leválasztva minden érzékszervéről – nem egyszerűen valamiféle fenntartandó, szájból, belekből, irhásából álló rendszer, amelyben egy tantaloszi *anima* lakik. Miért tekintünk úgy például az éhség, szomjúság, fázás „szükségleteire”, mint amelyek kielégítésük pillanatában megszűnnek, míg a „vágyak” csillapíthatatlanok? Ahogyan tegnap ettem, úgy kell ma is, és bizonyosan holnap is éhes leszek, viszont ha elmegyek meghallgatni és látni, hogyan zongorázik Grigorij Szokolov vagy Jevgenyij Kisszin, sem aznap, de talán még azon a héten sem kapcsolom be a Bartók Rádiót; ugyanígy, ha végigjárom a Falk Miksa utcai aukciós házakat, jó ideg nem kapok kedvet, hogy felmenjek például a Nemzeti Galériába; és hogy ne művészeti példát hozzak: hiába tetszik az iPad, nem veszek, mert már vannak olyan szerentyűim, amelyek az általam használni kívánt szolgáltatásokat ugyanolyan színvonalon nyújtják. Ez nem puritanizmus, mértékletesség, sóharség, racionalizmus, erkölcsi alapú önmegtartóztatás, vallási aszkézis vagy felhalmozás stb. „Vágyaim” és „szükségleteim” kielégítésének alapja nem a „több nap, mint kolbász”, hanem a „nem kell mindig kaviár”. Természetesen nehéz megragadni a vágyak minéműségét, ha az esztétika és a gazdaságtan közös pontjaként kell vizsgálnunk – de lehet, még csak szükség sincsen rá; azonban annál mindenképpen többet is tudhatunk róla, mint hogy pavlovi módon határozná meg az embert, és hogy nem adható meg kcal-ban vagy literre, csak mert azokkal *nem mérhető*. Gagnier gazdasági-esztétikai embere jóval életszerűbb e szempontból, még ha leginkább csak a dandyre hasonlít is, azonban fel-tűnő, hogy Pater kortársairól és kollégáiról, például Clive Bellről vagy Roger Fryről tudomást sem vesz, néhány sorral elintézi John Ruskind és William Morrist is, akiket bizvást párhuzamba állíthatott volna Ricardóval és Marxszal, ahogyan azt Jevonsszal és Paterrel tette, és akiknél az esztétikai-gazdasági gondolkodásnak azok a dimenziói is feltárulnak, amelyet Postrel mutat meg újra. Böhme és Gagnier szövegei a maguk nemében nagyon is érdekesek, ugyanakkor hiányzik róluk az idő- és életszerűség himpóra – nem úgy, mint a *Substance of Style*-ről.³¹

A kelendőséget biztosító esztétikai gazdaság önmagát is képes kelendővé tenni – ennek ékes példáját Postrel mutatja be a *Substance of Style* nyitó képében: Selkirkbe kalauzol, a General Electric Plasticsbe (ma Sabic-IC). Ez volt a GE sok millió dolláros fogadása arra nézvést, hogy olyan korbá lépünk, amelyben a termékek sikerének zálogát a kinézetük és az általuk keltett érzések (*look and feel*) jelentik. Ha a GE időközben térdre rogyott is, ezt az üzletágát még 2007-ben sikerült haszonnal eladnia, és addig is jelentős összegekért fogadott tervezőket: itt lehet ugyanis olyan műanyagokat öntetni, amelyek színének és mintázatának csak a képzelet szabhat határt (pl. feketére fűjt alumíniumot utánozó laptopburkolatot, óarany mobilelőlapot, tükörfényes fehér televí-

ziókává). A kiélezett gazdasági verseny mára olyan magasra növelte a minőséget, és olyan mélyre nyomta az árakat, hogy a gyártók többé nem tűnnek ki termékeikkel a piacon e hagyományosan tekintetbe vett paraméterek alapján – az esztétikai többlet gyakran az egyetlen, amivel magukra vonhatják a figyelmet, ezzel viszont a „haszon” a gyártók oldaláról a fogyasztókéra került: ugyanazért az árért kaphat szebb jó terméket, vagy olcsóbban kevésbé szépet. Tegyük hozzá: a sem nem szép, sem nem jó termék, a giccs talán örök, de általában legalább olcsó. Ár és minőség lehet objektív (értsd: összehasonlítható), azonban az ízlés sokféle, ráadásul nem minden gyártó tanulta meg, hogyan kell olyan termékeket előállítani, amelyek rabul ejtik érzékeinket – a GE hitt abban, hogy ez már az *esztétika kora*, s hogy erre a tervezők is lassan ráébrednek. Postrel hasonló példák garmadájával illusztrálva mutatja be mindazt, amit számára az esztétika és a gazdaság összefüggése felvet (minden)napjainkban; az általa idézettek nem közgazdászok, irodalomárok, szociológusok vagy filozófusok, hanem kortárs szakemberek, művészeti vezetők, designerek, például között Hillary Clinton frizurájának vélt politikai vetületeitől a portlandi utcafronti garázsajtók rendeltetben rögzített szélességéig a legkülönbözőbb dolgok szerepelnek. Kiindulópontja az a trend, hogy a design az absztrakttól és ideológiától – „ez a jó design” – a személyes és emocionális felé mozdul el: „ez *tetszik* nekem”. A stílusokat tudatosan alkalmazzák, ma már ott is, ahol korábban csak a hasznosság, célorientáltság volt fontos. Szerethetnénk, hogy mobiltelefonunk minél kisebb vagy elegánsabb legyen, és csillogjon is stb., de elsősorban azt várjuk tőle, hogy működjön; elvárjuk, hogy a boltok hívogatók legyenek, ám a szolgáltatásaikért, a kínálatukért vagy az áraik miatt megyünk be elsősorban. A termékekkel-szolgáltatásokkal, valamint az árucseré színhelyével szemben támasztott esztétikai igények növekedése az eladókra is érvényes: Postrel egy brit tanácsadó cég 2001-es felmérésére alapozva (*Looking Good, Sounding Right*) és főként politikusokkal illusztrálva mutatja be az esztétikai munkát.

A babyboom szülöttei vélhetően a történelem legfessebb nemzedéke: nemcsak a korábbi évszázadok születési és növekedési rendellenességei nem láthatók rajta, de az előző két generáció alultápláltsága, kusza, hiányos fogsora, himlőhelyei vagy ősz haja sem jellemző *nagy általánosságban* rá – az egyéni igényeknek és anyagi eszközöknek megfelelően a fejlett ipari társadalmak tagjainak ehhez számtalan lehetőség áll rendelkezésre. A hajfestés néhány évtizede még általában azzal a gondolattal kapcsolódott össze, hogy az emberek megpróbálják eltüntetni ősz hajszálakat, ma az önkifejezés egyik formája; ugyanakkor az ősz haj „szexinek” számít. Postrel egy tokiói elemzőt idéz, aki szerint „az utolsó évtized két legnagyobb változását a japán piacon a mobiltelefon és a japánok hajszíne jelenti”. Nem mulasztja el azonban, hogy még valamire felhívja a figyelmet ezzel kapcsolat-

ban: a L'Oréal Féria hajfestékcsaládja nem egyszerűen új hajszínt kínált már az 1990-es évek végén fehéreknek és feketéknek egyaránt, hanem a Clairol-lal együtt („Hiszed vagy sem, egyforma színűek vagyunk”) tematizálták a faji különbségeket, illetve éppen hogy nem-különbségeket – a kérdést esztétikai síkra tolva át.

Minthogy az ízlések különböznek, mindenki megtalálhatja a maga számára kedveset, ha viszont nem leli, e piaci hiányra építheti saját vállalkozását. A siker természetesen nem garantált, hiszen a divatdiktátorok eladatlan termékei raktárakat töltene meg, de meglehet, olyasmit mutathatunk így, ami másnak eddig eszébe sem jutott (vagy nem tudatosult), azonban amint meglátja, rádöbben: heuréka, megtalálta, amit eddig még csak nem is keresett. Az esztétika egy módja annak, hogy az érzékekhez beszéljünk – épp ebben különbözik a szórakozástól: nem igényli a kognitív és narratív elemeket (vö. Böhme). Nem elbeszél, hanem megmutat, nem irányít, hanem élvezetet ad. Hatásai közvetlenek, perceptuálisak és emocionálisak. Többé nem az elme szeme (*mind's eye*) a célpont, hanem éppen fordítva: annak a haptikus, vizuális, odorális stb. édennek a megteremtése, ahol egy egyszerű lakás is „álmaink otthonává” válhat, egy kirándulás „egész életre szóló kaland”, egy fotóalbum papíralapú „időgép”. Az újdonság, változatosság, emocionális rezonancia és a személyes kifejezésének igénye mellett tehát a tolerancia és diverzitás is alapvető tulajdonsága az esztétika korának, ám mindezen túl még valami jellemzi: a szép nem kitüntetett kategória többé – ugyanolyan „nyerő” lehet a rút, a rémisztő és a megdöbbentő is, illetve ezzel egyidejűleg kiszélesedik annak köre, mit tartunk esztétikailag vonzónak, és fejlődik az emberek kritikai érzéke is.

A Maslow-piramis és az az elképzelés, hogy az alapszükségletek kielégítése az ember számára a legfontosabb, az esztétikumot a luxus körébe utalja – csak hogy nem feltétlenül jólét kérdése például a dekoráció, vegyük csak a törzsi testfestést vagy a kőkoriak textilfestési eljárásait: az esztétikum iránti vágy, úgy tűnik, egyetemesen emberi. A vágyak nem hierarchikusak, kielégítésük pedig nagyban függ a többi vágy kielégítéséhez szükséges és rendelkezésre álló eszközöktől: ha egy autó megszerzése, ami jelentősen növelné az életminőséget, csak egy egész élet munkája árán vihető véghez, az emberek szívesebben elégitik ki igényüket olyasmikre vonatkozóan, ami csak némi időt, ügyességet és minimális költséget jelent a másikkal képest. Mindeme tényezőknek és a félelemnek, hogy az esztétikus forma nem párosul értékes tartalommal, a felszín mibenlétének vizsgálatára kell ösztönöznie; jobban meg kell értenünk, hogy az élvezet (*pleasure*) és a jelentés hogyan viszonyul egymáshoz és más

32 ■ Postrel: i. m. 89. old.

33 ■ Patricia Martin: *RenGen: The Rise of the Cultural Consumer – and What It Means To Your Business*. Adams Media, Avon, 2007.

egyéb, nem esztétikai értékekhez. A luxusdolgoknak nem csak társadalmi vetületük van – ki-ki mérlegelheti, neki megér-e egy kis lemondást a komiszkenyér-ről, ha utána élvezheti a vágyott termék számára kívánatos tulajdonságát. „A kihívást annak megtanulása jelenti, hogy elfogadjuk az esztétikai élvezetet (*pleasure*) autonóm jóként (*good*), nem a legfőbbként vagy a legkíválóbbsként, hanem az érték számos, néha egymással összeütközésbe kerülő és gyakran össze nem kapcsolt forrásának egyikeként. Az érték nem minden forrása, beleértve az esztétikailag vagy morálisan értékeset (*worth*) is, feleltethető meg egy az egyben egymásnak. Az a retorika, amely az esztétikai minőséget a jó és az igaz, vagy éppen a gonosz és a becsapás jeleként kezeli, alapvetően félrevezető.”³² Az esztétika, ahogy Postrel fogalmaz, nem pszichikai szuperfegyver, amivel elvankíthatták az embereket, hogy megfeleljenek egyéb értékekről.

A komplexitás elemzésének nemcsak az egyének szintjén van helye, hanem a társadalmin is. A csúfság-tolerancia és az esztétikai szabadság nőhet, a szabadságnak azonban vannak korlátai: esztétikai, erkölcsi, gazdasági, jogi stb. is. Utalva a Nobel-díjas közgazdász, Ronald Coase társadalmiköltség-elméletére, Postrel megmutatja, hogy az esztétikai környezetszennyezés is elfogadható egy bizonyos haszon érdekében, a súlyok és fékek azonban – jó esetben –, például a műemlékek védelmére hozott szabályok, gátat szabnak a túl nagy „rongálásnak”. Elhanyagolt környéken a házak ára csökken, és még a legelegánsabb negyedben is elegendő a devalválódáshoz, hogy ha valamelyik szomszéd kertjében valami *nagyon zavaró* van. Mindenki örül, ha nem kell messzire mennie bevásárolni, vagy ha van térerő még a garázsában is, azonban a környék hangulatától, stílusától elütő, a táj- és a városképtől idegen áruházak és átjátszótornyok megépítését gyakran fúrják meg a helyiek. Ez a helyzet még csak az amerikai közösségeket jellemzi, de talán fokozatosan másutt is ráébrednek az emberek, hogy mi minden múlik az esztétikán (és a jogszabályokon).

Postrel, ha aktuális példákat hoz is, könyvéből nem hiányzik sem Marx, sem Smith, sem a hivatkozás a frankfurti iskola tanaira. Nem kritizál, nem kutat történeti előzményeket, nem vázol elméletet. Egyszerűen ráirányítja a figyelmet olyan apróságokra, amelyek okai érdekesek és fontosak lehetnek, például hogy egyre több a fodrász, mert a „mai fiatalok” szívesebben választanak olyan munkát, amelyik tetszik nekik, és mert maguk is érintettek, motiváltabbak, kreatívabbak és sikeresebbek saját területükön. A termelés átalakulóban van, és valószínűleg újra kell gondolni a gyári termelést és munkaszervezést is. Huxley szép új világa nem lehetetlen, de mindaddig nem valósul meg, amíg hagyjuk, hogy saját vágyaink kiteljesedjenek. Valami hasonlóról van itt szó, mint amit Patricia Martin a *RenGen*ben fogalmazott meg:³³ a második reneszánsz generációja, a kulturális fogyasztó nem bábja az eladási praktikáknak, hanem aktív és potens

középpontja: a művészet, az oktatás, a szórakozás és az üzleti élet mind ugyanannak a médiumai, mégpedig a RenGen önkifejezésének és önkiteljesítésének szinterei.

Éppen ez az a pont, ahol én az esztétikai gazdaságot össze tudom kötni a XIX. század fentebb már, vagy még nem említett szerzőivel (Ruskin, Morris, A. W. Pugin, Christopher Dresser, Owen Jones stb.), ugyanis ha esztétikai gazdaságtörténetet akarunk írni, náluk már megtaláljuk ezeket a gondolatokat – és ha még tovább nyúlunk vissza, akár Platón *Allamában* is találunk idevágó gondolatokat. Böhme, Gagnier és Postrel különböző nézőpontokról tekintenek a témára. Böhme, a darmstadti műszaki főiskola filozófia-professzorának szókapcsolata telitalálat a figyelem felkeltése céljából, a kriptomarxista technikaszemlélet vitatása egyedülálló, a vázolt kritikai előzmények elfogadhatók. Gagnier főként irodalomelmélettel és annak gazdasági, kulturális, *gender studies* vetületeivel foglalkozik, így láthatta meg ő, hogy a századforduló esztétikai és gazdasági gondolkodása markáns különbséget mutat a XIX. század közepéhez képest, és hogy a fogyasztói társadalom történeti beágyazásához szükséges a dekadencia és marginalizmus vizsgálata. Postrel nyitott szemmel járó politikai és kulturális közíró, aki az élé kerülő napi események hátterét próbálja körüljárni. A kritikának nem kerül nagy erőfeszítésbe fogást találni rajtuk. Nincs, vagy inkább: nem itt a helye a pontatlanságok helyesbítésének, az eljárás kifogásolásának – Postrel, Gagnier és Böhme írásainak megjelenése óta sok idő telt el, fontosságukból azonban mit sem veszítettek: véleményem szerint legalább a XIX. század közepe óta van rendszeres (egy rendszer képét mutató) esztétikai gazdaságtani gondolkodás, mégis gyakorlatilag e három szerző elemzőmunkájával kell beérnünk a tárgyra vonatkozó „átfogó” reflexióként. A szervezetestétikának már több évtizedes múltja van, a design az iparművészeti egyetemeken tanítják, a jog és a vegyipar képviselői valószínűleg sohasem ültek eddig közös tárgyalóasztalhoz a tetoválókkkal, és ha Albert hereceg neve csak a trónörököszt idézi fel bennünk, fogalmunk sem lehet az orvostudomány, a szabványok, a műanyagipar, az ékszerészet és a test(- és izlés)formálás találkozásáról. Tajvanban már a második világkiállítást rendezték idén (Pekingben az ötödiket), amelynek központi gondolata a kultúra, a kreativitás és az ipari termelés összefüggése, azaz az esztétikai gazdaság. Ezek elődje, az első londoni világkiállítás (1851) mottója John Keats Endümiójának egy verssora volt: „örök örömmel marad meg a szépség” (*A thing of beauty is a joy for ever*). Nyilván senkitől nem várható, hogy Morrist követve minden olyan tárgyat kidobja, amely nem hasznos vagy szép, és csak a szintisza elméletre összpontosítani visszalépés lenne a viktoriánusok mögé: az esztétika kora már – úgy tűnik – elkezdődött, majdnem mindegy is, hogy mikor; az viszont egyáltalán nem mindegy, hogyan gondolkodunk róla, vagy hogy gondolunk-e rá egyáltalán. □